

નવા ધોરણ પ્રમાણે

ધોરણ ચોથાની નોટ.

તથા

ખુલાસો.

જ્યોતી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

સોમચંદ ભગવાનદાસ શાહ.

પ્રજ્ઞીશર, હમીરાન એજન્ટ એન્ડ પુક્સેલર.

પાનકીરના નામ-અમદાવાદ

નોટ ધી સત્પનારાવળ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપી તથા
‘સ્ટેલ પેપર ધી એડવર્ડ પ્રી. પ્રેસ, જુની મુમ્બાઈ બેંક
અમદાવાદમાં અંખાવાસ હરગોવીંદાસે છાપ્યું.

સને ૧૯૧૬.

પ્રત ૩૦૦૦

આવૃત્તિ ૨૦૯૬.

કીમત ૦-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરુઝ્ક-સંગ્રહ
૮૫૭૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૫૭૫

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યાજ્ઞાદાયકાદિત્ય નો નામ

જુલાઈ ૨૦૧૦

વિષય મ ૪૨૪૨

ચોથી ચોપડીના પાઠના શબ્દોના અર્થ.

પાઠ ૧ લો.
સિદ્ધેનશાહ
અથવા ભેજ.
કનકશહ=મોટા પાદ-
શાહ; રાગધિરાજ
હરીઆપાર=હરીઆ કા-
ના મલકો; ખેટ, બં-
દર, વિજેર
ચિઆરવંત=ચિઆરવા-
ળા, બુદ્ધિશાળી
શીગીન=મજબુત; ગેરા-
વર
પુરાતન=પ્રાચીન, પ્રાચી-
નુ
ચરિત=જીવનનો લેવકા
રવર્મવાસી=સ્વર્ગના મ-
લકા, ગુણી બંધુ
ચેલુકા=મોટા કોડ
ચિસંગીવંદસ=વેલ્લ
મોતનો શાહબંદો,
કુવંદજ

ઇલકાબ=ખિતાબ, પદવી
વડીતબંધુ=મોટાભાઈ
રાજપુત્રો=રાજાના છો-
કરા
શિલ્પ=અભ્યાસ, કૃતિ-
વળી
અયોગ્ય=(અનયોગ્ય)
ગેરગણી.
નિઆલસ=મેટા મનના
લશ્કરી=નૈ-યતી લશ્કરી
નિપાછના
નોકાશ અ=વદાજી અધા-
વવા લી કમલુ સાન્ન
યોજના=અંદાજસ્ત, વ્ય-
વસ્થા
અત્યંત=વળી
તાર્થિક=કેટલાક શિક્ષણ
મુગ્ય=મોટા
લાલ=કુવંદો
અવાસ=કુસાકરી, સહર

મદક્ષિણા=ચારે બાજુ
કુંબું તે
દરમિઆન=માં
વડા=મોટા
પદવી=દોહો
માહીતી=સમજણ, અ-
નુભવ
નિર્ણય=કરાવ, નિર્માણ
નોદાસૈન્ય=સમગ્રી રાજ
કમેકમે=એક પાછા
બાધો=શરી નું પાંડરજી
જોખમફારી=જાતી ના
રી; ફરજ
યુવરાજ=સૌથી મોટા
રાજકુમાર કે જેને
ગાદીને લોકો ને
અધિકાર કહેવાય
માન આપવાને
પદો આપાકરી=નેના
ગીરી
તખીયત લખકવા માહી
તરીકેની સુખની

અમડવા માંડી.
દેહ છોડ્યો=મરણપ્રાપ્તિ,
સ્વર્ગવાસી થયા
દબ્બપ્રાપ્તિ=આડંબરથી
અપકાથી.
રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા=

રાજમાદીપર ખેસ-
વાનું કામ.
પાયતખત=રાજાનીનું
શહેર.
રાજભક્તિ=રાજાની
સેવા, રાજ તરફની

વહા. ~~સા~~
કલ્યાણ ઉચ્છે=સા
સ્વાધ.
આખાદી=ચઢતી.

સચાલ—(૧) શહેનશાહ િ. જાને તેમના કુટુંબની કે
ખાણુ આપે. (૨) શહેનશાહનો જન્મ દિવસ, પસ્કાબર્ન.
અને તેમના મોટાભાઈનું નામ જણાવે. (૩) શહેનશાહ તથા
ભાઈને કષ્ટ કષ્ટ બાળતોનું શિક્ષણ કેવી પદ્ધતિથી આપવામાં
વ્યું ? (૪) તેમને જે પદ્ધતિથી શિક્ષણ મળ્યું. અને તમને જે પ
દ્ધતિથી શિક્ષણ મળે છે તેના મુકાબલો કરો. (૫) શહેનશાહ જો-
જના ઇર્ષ્યાડામાં અને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા ક્યારે થઈ.
અને હિંદવાસીઓએ તે વખતે કેવી અનુપમ રાજભક્તિ દર્શાવી ?
તેનું વર્ણન કરો. (૬) નૌકા શાસન, નૌકાસૈન્ય, પાયતખત,
ખિન્સ ઓવ વેલ્સ, અને યુવરાજ એ શબ્દોની વ્યાખ્યા આ-
પીને સમજાવો.

પાઠ ૨ જો.
સ્વામી ભક્તિ.
રજપુતસ્તાન=રજપુતો-
નું રોકાણ.
નાગોર=અજમેર.
શત્રુ=દુશ્મન.
થાણું=ચોકી.
લડત=લડાઈ.

અથાવ=રક્ષણ.
સંભવ=આશા.
ફોજ=સશસ્ત્ર.
શરણે ગયો=આશ્રય
મેળવવા, અથવા મ-
દદ લેવા ગયો.
કિલ્લાની દિવાલ=ઢાઢ-
ની બીંત.

આશ્રય=આધાર, સહાય
મદદ.
દુઃખનો માર્યોજ=દુઃખી-
દશાને લીધેજ.
મુલાકાત=મેળાપ.
શરણાગત=શરણે આ-
વેલો, આશરો આ-
મનાર.

સમજનો=સારા મા-
ણસો.
મુખ્ય ધર્મ=મોટીફરજ
બાબુએ મૂક્યો=ઠોડી
દીધો.
સપડાત=ફસાઇ પડત,
પકડાઇ જાત
શુરો ઠોકાર=બહાદુર
સરદાર
ગુપ્ત=છાની
વિશ્વાસુ=ભરોસાદાર
અપાઝી=અથાંબાથા,
લડાઇ
જમાઇ=દીકરીનો વર

જોખમ=ખટખણ, હર-
કત, નુકસાન
બેટયા=સામસામે મળ્યા
હેતથી=મીતથી
સમાચાર=ખબર
અબો=રાજાએ પોતા
ના પોસાક ઉપર દી-
બો, લાખો અંગરખો
પહેરે છે તે
ચાલ=કોર, કિનારી.
ખેઠક=ખેસવાની જગા
પ્રસંગ=વખત
ચેરો=સમજ્યો.
ખંજર=લાઠાનું લઝઈ

ને ઉપયોગી હથિયાર
કે જેને જમીયો કહે
છે તે
ક્ષેત્રકુશળ=સહીસલામત
આણુલપશ=મારી ના-
ખીશ.
નમતા=નમનતાઈ.
મુજરો=સલામ, મણામ
વિશ્વાસપાતી=ભરોસા-
નો ભંગ કરનાર.
નિમકહલાલ=વફાદાર
સરસ ઉદાહરણુ=સારો
દાખલો
ફાકટ=નકામી, વૃથા.

સવાલ—(૧) વિજયસીંગને શી વિપત્તિ પડી ? ઇસરીસીંગ
કાણુ હતો ? (૨) ઇસરીસીંગ અને વિજયસીંગનો મુકાબલો કરો
અને તેમાંથી કોને તમે શ્રેષ્ઠ માનશો તે કહો. (૩) જવાનસીંગ
પોતાના રાજાને કેવી રીતે બચાવ કર્યો ? અને તેના એ સ્વામી
ધર્મથી ઇસરીસીંગના મોંમાંથી ક્યા સબ્બો નીકળી પડ્યા ? (૪)
જવાનસીંગના દર્દાંત ઉપરથી આપણે શી શીખામણુ લેવાની છે ?

પાઠ ૩ જો.
રાજકુમાર લીમસી
ગણુ ઉદારપણુ.
ઉદારપણુ=મનનું મો-
ટાપણુ
જેમા કુળવાનજીવી

જાતનજ
સુવંશી=સુર્વઉપરથી
નીકળેલા કુળમાં પેદા
થએલા તે સુર્વના
કુળના
પ્રખ્યાત=પ્રસિદ્ધ, ના

મીચા, જાણીતા
રિવાજ પ્રમાણે=કાય-
દેસર, જેમમજાર
ભાવ=હેત
ધારતી=ભય, શક
પક્ષપાત=તરફદારી

ખેદ-દીલગીરી
 ધક્કા=નુકશાન
 પાયમાલ=છેક નાશ
 થઇ ગયેલો હોય તેવું
 સોસવું=પસ્તાવું, વે-
 કવું
 ઉદાર=મોટા મનનો.
 પાણીપણી=નરમ, ગ-
 ણગળું.
 ઝગઝગાળીઆ=આંખમાં-
 નાં આંસુ.
 આડે આવનાર=અ-

ડચણ કરનાર
 નિરાંત=શાંતિ, ચિંતા-
 થી મુક્તિ.
 ભૂમિના=જમીનમાં.
 તેજસીયું=તેજ વખતે
 જન્મભૂમિ=જે જગા
 માં જન્મ થયો હોય
 તે જગા.
 ખીજમતદાર=ચાકર,
 અનચર.
 ઝરો=વેલળે, ઝરણું.
 નીમણુંક=કોઇ પથ્ય

જગોએ કોઇ પથ્ય
 માથુસને નીમવામાં
 આવે છે તે.
 પેલંમેર=સમેની બાજુ
 કામગીરી=નોકરી
 વીત્યાકેડે=ગયા પછી.
 ફેલ=શરીર
 કીર્તિ=વશ.
 અળહજે છે=અકાશે છે
 ટેક=પ્રતિષ્ઠા, પથ્ય.
 બોલેલું વચન પા-
 ણવું તે.

સવાલ—કયા રજપૂતો સૌથી ઉંચ કુળના ગણાય છે ?
 રાજસંગે જીમસીંગની કેવી રીતે કસોટી કરી ? જીમસીંગે પીતાની
 ધરમ કેવી રીતે પાળી ? શા ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તેની
 કીર્તિ હજી અળહજે છે ? જીમસીંગને આપકર્મો શામાટે ગણ્યો ?
 તેનું જીવન ચરિત્ર તમને કયો અમૂલ્ય બોધ શીખવે છે ?

પાઠ ૪ થી.
 રામચંદ્રનાવનમાં
 જવા વિષે,
 વનવાસ=જંગલમાં ર-
 હવું તે
 સંધાતે=સાથે
 વનલી=પ્યારી
 કંદ મૂળ=કંદ અને મૂળ,
 જુદી જુદી જાતનાં
 આવનાં મૂળીઆ

ઉપવાસ=જુખ્યા રહેવું તે
 વેઠવો=સહેવા, ખમવો
 નિશ્ચય=નક્કી પાણું
 ડરતી=ભય પામતી
 વસાણીયાયે=સવાર પ-
 કતાંજ
 કો=કેંધ
 પૂર્ણ=પૂરું
 આશિષ=આશીર્વાદ
 વિન્નેગ=જુદા પથ્ય

સહન કં=ખમવું, વેઠવું
 વીતી જશે=ચાલ્યા જશે
 સાંગેતાંગે=સુખરૂપ
 મુંઝવું=અકળાવું, ગ-
 ભરાવું
 કોમળ=મુંવાળું, ના-
 જુક.
 વસમા=પણાં કહ્યું,
 મુશ્કેલ
 આરો=છેડા, કંકડીયા

આમરૂ=કેઠ
અવસ્થા માડી છે=કા-
સ્ત ખરાબ છે
ચલણ=સત્તા
ઝરીઝરીને=રીબાઈરી-
બાઈને, વિયોગ ।
દુઃખથી મનમાં બળી
બળીને .-
નમન=પ્રણામ, નમસ્કાર
આશા=હુકમ, રજા

હૈયું લરાઈ આવ્યું=મ-
હુ લાગણી થવાથી
આંખમાંથી આંસુ ની-
કળી પડ્યાં.
વનવેશ=વગડામાં પહે-
રવાનો પોશાક
ધારણકર=પહેરી લે
મુઝા=દુઃખથી બેશુદ્ધ
થઈજવું તે

તિરસ્કાર=રીટકારધિકાર
અધર્મ=અનીતિ
વિદાય કીધા=રજાઆપી
વળાવ્યાં.
બેશુદ્ધ થઈ=બે જ્ઞાન
થઈ, મૂર્છા ખાઈ
પ્રાણ ત્યાગ કીધા=સ્વ-
ર્ગવાસી થયા, ગુજરી
ગયા

સવાણ— રામને વનમાં કેમ જવું પડ્યું ? સીતા અને
લક્ષ્મણ પણ તેમની સાથે શામાટે ગયા ? શામાટે કેકેથી તિરસ્કારને
પાત્ર ગણાવી જોઈએ ? રામને વનમાં જવાને માટે દશરથે રજા કેમ
આપી ? દશરથનું શું થયું ? રામ, સીતા, અને લક્ષ્મણના ચારિત્ર્ય
ઉપરથી આપણને કયો અમૂલ્ય બોધ મળે છે ?

પાઠ ૫ મા.
ખોરાકની જરૂર.
દુકાળીઆ=શુખથી પી-
ડાતા માણસો
દુખળો=બળ વગરના,
નિર્બળ. પાતળા
પેટપુર=પેટ ઝરીને, ધ-
રાઈને .-
એંછન=જેના વડે આ-
મગાડી ચાલે છે તે,
ધરાળથી ચાલનાર

યંત્ર
કુદરતી=પ્રભુએ કરેલી
કાયમ=ચાલુ
સમાર=પોષણ, સુધારો
ઓર્છા વતાં = વધારે
ઓછા.
તોળી=જોખી
વજન=ભાર, તોલ
ધરી=જે દાંડી ઉપર
પૈડા ફરે છે તે આંક
કે આંક.

અસર=લાગણી.
અંગ=ભાગ
તર=મહાઈ
ચરખી=ચામડીની અં-
કરનો ઠરેલો ચીકણો
પદાર્થ
ક્ષાર=ખારા પદાર્થો
કઠોળ=મગ, ચોળા,
મઠ વિગેરે
ગોસ=માંસ
અર્ધ અંગોને=અધા

અવધવાને
દુરસ્ત=સાફ

ઐક=સારૂ

પુષ્ટિ=મજબુતી
પાપણ

સવાલ—ખોરાક લેવાની શી જરૂર? અને ન લઇએ તો શું
નુકશાન? દુકાળીઆઓનાં ડીલ દુખળાં કેમ હોય છે? કયા પદાર્થોથી
ગરમી ચરમી માંસ વધે? ક્યાર પદાર્થો ખાવાથી શો લાભ?
દુધ કરતાં શું લાલકારક છે?

પાઠ ૬ ઠા.
એક બીજાને માટે
રળવા વિષે.
થાકી થાકી=થાકથી
કાયર થઇને
નિસાસા=નિશ્વાસ; દુ-
ખી શબ્દો.
બઠવાટ=નકામોલવારો
દોષદેવાની=કપકા આ-
પવાની
ખળી=કુંડામાંથી અ-
નાજના કણ છુટા ક-

રવાની જગા, ખ-
ળાવાડ
પકવે છે=પેદા કરે છે
અગરીઆ=મીઠું પકવ-
નારા
અગર=મીઠું પકવવાની
જગા
સમારવા=સુધારવા, કા-
પવા.
પાળી=અધુ, છરી
પીલતાં=કપાસમાંથી ર
અને કપાસીઆ જુદા

કરતાં
કાંતર્તા=રૂનું સુતર કરતાં
અનેક=બધા
મદદ=સહાય
વણુકર=વણુનારા
ખપની=કામની
નિર્માણ=નક્કી
ઉપકાર=આભાર
ગરજસારવી=તંગી મ-
ટાડવી
સમાધાન=ગુચવણુ કે
ચિંતાનું મટવું તે

સવાલ—આ પાઠની મતલબ શી છે? અને માણસો એક બી-
જાને માટે કેવી રીતે કામ કરે છે તે જુદાં જુદાં દર્શાવેથી સમજાવો.

પાઠ ૮ મા.
અવલોકનની રૂવ
વિષે
અવલોકન=ખારીક ત-
પાસ
ખાકું=ખંખં, હુધું.

એકમેર=એક બાજુએ
બીજમેર=બીજબાજુએ
લાખું છે=નાખું છે.
ધારી-ધારીને=તાકી
તાકીને
પારખું=ઓળખું છે

હીડો=આસો
રેણીમેર=કાંઈ બાજુએ
ડહાપણ=શાણપણ
ચાલાકી જુદી
જયાહીર=હીરા, મા-
લો ભીલખ વગેરે

રનો, અને સોનું
કાડો=તપાસ, જડતી
લાક્ષી=સાહેબ
જાદુગર=ધંતર મંતર
કે અજ્ઞયત્રી ભરેલા
ખેલ કરનાર; ઇલમી
ધણી કનેથી=માલીક

પાસેથી
સજ્જ=શિક્ષા
એકજ ગમના=એકજ
બાળુના
કરડેલાં=કાપી ખાધેલાં
અનુમાન=વિચાર ક-
રીને અટકળ કરવી તે

દોળાય=વેરાય, હલકાય
શાખાશી=ધન્યવાદ
અસર=લાગણી
ફેર=જુલાઈ
ફકીર=મુસલમાન સાધુ

સવાલ-ફકીરે વાણીઆને ઉંટ ખોવાયાનું શા આધારે પૂછ્યું?
રાત્રીએ તેને ગુ-હેમાર ન ગણ્યતાં શાખાશી આપીને શા માટે છોડી
મૂક્યો? ઉંટ સંબંધી હકીકત ફકીરે શા આધારે કહી હતી તે ખુલા-
સાથી સમજાવે. ફકીરની વાતપરથી કયો ખોલ મળે છે? અવસીક-
નની ટેવ શો કાયદો કરે છે?

પાઠ ૯ મો.
ભલામણુ પત્ર વગ-
રનો ઉમેદવાર.
ભલામણુપત્ર=સિદ્ધાર-
સનો કાગળ
ખોળ કરતાં=તપાસ
કરતાં
વર્તમાનપત્ર=ચાલતા
વખતનું છાપું
ઉમેદવાર=આશા રા-
ખનાર
જાહેર ખખર=નોટીસ
પસંદગી=ચૂંટણી
લાયકી=લાયકાત, યો-

ગ્યના
વહ ડોસો=ધરડો મા-
ણુસ
વ્યવસ્થા=મંદોખસ્ત
દીસી આબું=દેખા
આબું
વિચારવંત=શુદ્ધિમાન,
સમજી
સ્થિતિ=હાલત, યોગ્યતા
વિનયથી=સભ્યતાથી,
વિવેકથી
સભ્યતા=સારી રીત-
ભાત, સજ્જકાઇ
રીતભાત=ચાલચલગત

ટેસ=ઠોકર, ધક્કો
ચોકસ=સાવધાન, સં-
ભાળ પૂર્વક વર્તેલો
કાળજીવાળો=લાગણી
વાળો, ખંતીલો,
ઉમંગી
વારો=વખત, દાવ
મયરન=વધારે મહેનત
લક્ષણુ=ગુણ, ટેવ
મરોડદાર=સારાવલણુ-
વાળા
જરા આધે=થોડે દૂર
રેતદાની=રેત ભરવા-
નો ખડીઓ

સાવધનચાલાક,

| તોલ=પરીક્ષા

સવાલ-શેઠે ઉમેદવારોની પરીક્ષા કેવી રીતે લીધી? કયો ઉમેદવાર પસંદ થયો? જલામણ પત્રનાળા ખણ્યા ઉમેદવારો આવેલા છતાં જલામણ પત્ર નગરનો શા માટે પસંદ કર્યો? આ ઉપરથી જલામણ પત્ર કરતાં પણ તમને વધારે કિંમતી શું જણાય છે?

પાઠ ૧૦ મો.
પ્રમાણિકપણાનો
ખડો.
પ્રમાણિકપણું=સાચા
વ્યવહારથી નાંતિને
માર્ગે ચાલવું તે
ગુજરી ગયો=મરી ગયો.
વેચી સાટીને=વેચીને
અદલી અદલીને
ગુજરાવ=જરણ પો-
પણ
આધન=સાદિત્ય
ઉઘમે=કામ ધંધે

નમ્રતાથી=ગરીબાઈથી
છાંદગીપર્યત=છાંદગી
ના અંત સુધી
આભાર=ઉપકાર
જાણણું=મોખ
ગુમાસ્તો=વાણોતર,
મહેતાજી
કાળજીથી=ખંતથી,
સલામ પૂરક
અદેખાન=ખાન, વેર ઝેર
વિરુદ્ધ=સાનુ, ઉલટું
કસાટી=તોલ, પરીક્ષા
મોદો=સમાન, માલ.

લાવતાલ=કોંમતનીપૂ.
છપરછ
રવાદારગી=ધુપી દલા-
લી કાઢવી તે
વીસરી ગયા=ભૂલી ગયા
દળદર=ગરીબાઈ
દિટાડીએ=મટાડીએ
ખતર=સાબીતી
પર્યત=સુધી
મિલકન=ધનદોલત
વારસ=વકદાર
કરાંગો=નક્કી કર્યો

સવાલ-જગમોહનને તેની માએ કેવી રીતે લાજાવ્યો? તેણે કેવી રીતે નોકરી મેળવી? તેનામાં કેવા ગુણો હતા? શેઠે તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરી? અને તેમાં તે સાચી પાસ થયો? શેઠની કંઠી સંબંધી શું થયું હતું? જગમોહનને પ્રમાણિકપણાનો ખડો શા મળ્યો? તેના અરિત ઉપરથી તમારે શી શીખામણ લેવી જોઈએ?

પાઠ ૧૧ મા.
 દરવેશ અને છુંદારો.
 દરવેશ=કોષપણુ જ-
 ગાએ સ્થિર ન રહેતા
 ફરતો ફરીર
 સંસાર=દુનિયાનો વ્ય-
 વહાર
 ત્યાગ કરીને=છોડી દઇને
 એકાંત જગાએ=નિર્જ-
 ન રથજમાં
 તાણુ=તગી, ખોટ
 ફાટી નીકળતો=ફેલાઇ
 જતો
 એકાંતવાસ=એકતા ર-
 હેવું તે
 સારવાર=સેવા, ખર-
 દાસ
 આખર અવસ્થાએ પ-

હોયેલા=મરણ પથા-
 રીએ સુનેલા, મરી
 જાય તેવા
 દ્વિતાસો=આત્માસન, ધી-
 રજ
 રહેકાણુવાળા=રહેવાના
 નામીયો=પ્રખ્યાત, પ્ર-
 સિદ્ધ
 તાબામાં=કબજામાં, આ-
 શરમાં
 બદમાસ=ભૂચ્યા, ઠગ,
 હરામખોર
 ટોળી=મંડળી
 સંખ્યાબંધ=ધણુજ
 ગુલામ=વેચાતા ક્ષીયેલા
 ચાકર
 પવિત્ર=શુદ્ધ
 સંપ્રદાય=મંદિરો
 કૃત્ય=કામ

લાગણી=અસર
 દુરાચરણુ=ખરાબ આ-
 ચરણુ
 ધર્મિષ્ઠપણુની = ધર્મ
 પ્રમાણે ચાલ્યાની
 અમર=અચલ, કાયમ
 રસ્તો=ઉપાય ધલાવ
 અસકય=અનીશકે નહિ
 તેવું, મુશ્કેલ, કઠણુ,
 અધર્મ
 સહેલાઈથી=સહેજ, સ-
 રલતાથી
 ટોચ=શિખર
 બોળે=માર
 નડે છે=હરકત કરે છે.
 કલ્યાણુ=બલુ સાઈ
 ફરમાન=હુકમ, આજ્ઞા
 માથે ચઢાવી=કબજકરી
 વર્તણુક=ચાલ ચલગત

સવાલ-દરવેશ પોતાનું જીવન કેવી રીતે ગુજારતો હતો ? શા
 માટે આપણે તેને એક મહાપુરુષ તરીકે માન આપવું જોઈએ ?
 છુંદારો અને દરવેશ એ બેમાં તમે કોને ખરો સુખી માનશો ?
 છુંદારાને સુખરવાની ઇચ્છા શાથી થઈ ? અને દરવેશ તેને કેવી રીતે
 સુખાર્યો ? તેણે તેને કયો બોધ આપ્યો ? અને છુંદારાએ તે કેવી
 રીતે કબજ કર્યો ?

પાઠ ૧૨ મો.
ખોટા વહેમ.
ભાગ ૧ લો.
ખોટા વહેમ=જુઠા
ચંદેહ, શક
અગ્ની=મુખ, સમ-
જ વગરના
જજીસ=ચીજ
ધારે=માને
જૂત=મરેલા માણસો-
નું પ્રેતરૂપ

ઝોડઝપટ લાગવાથી=
જૂતના ઝપાટામાં
આવવાથી
લગનસરા-વિવાહવાજન
અરસામાં=વખતમાં
જીવ જમી આવ્યો=
ચકરી ચઢી આવી
કડક=સખત
કરડી=આકરી
અંગારા=સારા, સળ-
ગતા ફેલસા

ચોટી=વળગી
મંદવાડ=રોગ
પ્રયોગ=અમુક સાધન
વડે કાંઈ કરી બ-
તાવવું તે, અખતરો
કસર=ખામી
દૂધપાક ફાટી જાય=
દૂધને ચોખા જુદા
પડી જાય
બિનાશવાળી=ભેજવાળી
ઓળાનો=પકળાનો

સવાલ-અગ્ની લોકો કયા કયા વહેમો માને છે? અને
તે ટાળવા માટે કયા કયા ઉપાયો કરે છે? નજર બાધવાથી રોગ
મટે છે? શા માટે નજર બાધે છે? નજર ના બાધે તો શું નુક-
શાન? નજર બાધે છે ત્યારે થાળી વાડકો સાથે ચોટી જાય છે?
અને પાપક, દૂધપાક તથા અથાણું સાથે બગડી જાય છે?

પાઠ ૧૩ મો.
ખોટા વહેમ.
ભાગ ૨ જો.
એકાએક=એકાએક
મૂઠ=ચોટ
અદાવત=સત્રુતા, કુ-
રમનાઈ
જુવા=જૂત કાઢનાર
કિત્તે=મૂઠ, પ્રેત વ-
ગેરે કાઢવા સાધ-
નાયે કિતારૂં છે

ધાન્ય વગેરે ચકલે
મુકવામાં આવે છે તે
ભોપાળું=પોચળ
કમી=છેતરી
ફાદિ=જળ
ફસાય=સપડાય
અજીસમજી=અગ્ની
કડિયુ=ચુડેલ, ખરાબ
નજરની જૂત મચો-
લી બી
મસાણું=મૂઠાં બાળ-

વાની જગા
જૂતલડકા=મસાણુ કાઢે
કોઈ કોઈ વાર જા-
ડકા બળતા દેખાય
છે તે.
ફોસફરમ=હાડકામાંથી
નીકળતો એક જા-
તનો વાયુરૂપી પદાર્થ
અવિચારી=અજીસમજી
જુદા થઈ જાય
કંઈ જાણી પાંચાં વાં

શરતું ઝાડનું શાકું
 ઘડકે છે=ભયથી ધબક
 ધબક થાય છે.
 શરતખેર=સુમાશુભ
 વીગત=ખીના
 મંછા=છંછા માન્યતા
 વિખ્યાત=પ્રખ્યાત,

ભહેર
 શંકા=શંક, વહેમ,
 સંદેહ
 મંછાબૂન=મનની મા-
 ન્યતા એજ બૂન
 વશીકરણ=વશ કરવા-
 નો મંત્ર

શુકન=ધારણ કામ
 પારપડવાની નિશાની
 અપશુકન=ધારણ કા-
 મ નિષ્ફળ થવાની
 નિશાની
 માલમ પડશે=જણાઈ
 આવશે.

કવિતાની સમજૂતિ-એરથી પવન વાવાથી જાપરા ઉપરનું
 નળીયું ખસી ગયું, તેનો અવાજ સાંભળીને કુતરે બસ્યું “ એટલે
 ઘણું માણસો બેગાં થવાથી ” ત્યાં ઘણી સુમાશુભ ચંદ્ર ગઈ, એવામાં
 એક માણસ બોલ્યો કે મેં ચોરને નાસી જતાં જોયો. અને એવી
 ખોટી વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. માટે અખાલગત કહે છે કે વહેમની
 વાતો પણ બધી એવીજ છે.

સવાલ-ઝડને મુઠ મારવામાં આવે છે તે વાત ખરી છે કે
 ખોટી ? શા કારણથી ? જો ખોટી વાત હોય તો ઝાડ જળમૂળમાંથી
 એકાએક શા માટે પડી જાય ? મસાણુ કાઠે બડકા શેના થાય છે ?
 ઐશઐયે ધુણે છે શા માટે ? વહેમ ખરા છે કે ખોટા ?

પાઠ ૧૪ એ
 પરમેશ્વર ભાગ ૧૯૦.
 અમંખ્ય=વૃક્ષાળ
 સમાએલી=આવી રહેલી
 વાવાઝોડું=પવનનું તો-
 હાન
 કાલકા=વરસાદની મ-
 જાન

દેવળ=મંદિર
 ચિરાઈ=ફાટી
 ભયકર=બિહામણી
 બનાવ=ખીના
 અતિશાષ્ટ=ધણો વરસાદ
 હિમ=ધણી ટાલ
 ધરતીકંપ=પૃથ્વીનું
 મુજબું

જવાળામુખી=બળતો
 પહાડ
 આનંદકારી=પ્રસન્નકારક
 મંદમંદ=ધીરેધીરે
 સુખકારક=સુખ કરનાર
 નિરંતર=હમેશાં
 માદક=અતુકળ
 અદ્ભુત=અમરકારી

અમત્કારી=અન્યથા
બરેહું
દિગ્=આશ્ચર્ય શક્તિ
અનંત=પાર વગરના
સ્વપ્રવશ=સ્વર્ગ
આવે તેવી સ્થિતિમાં

પડેલા
ભરતીના ઘોડા=ભરતી-
ના પાણીની ઝોળા
મેળી ઊઘો=ભરતીના
મેળાં
ભયભીત=ભય પામેલા

આત્મા=જીવ, પ્રાણ
ખોળીયામાંથી=હેઠમાં-
થી, શરીરમાંથી
અનુભવ=સહાવરથી
જે જ્ઞાન થાય છે તે

સવાલ-પૃથ્વીથી તારા મોટા છે કે નાના ? શા કારણથી ?
પૃથ્વી અને આકાશ એ બેમાં મોટું કાણુ ? ધરતી કે 'પત્તું' કારણ
શું ? ભયંકર બનાવો કયા ? ને આપણા શરીરના અમત્કારી બનાવો કયા ?

પાઠ ૧૫ માં.
પરમેશ્વર ભાગરજો.
જગતમાં=સંસારમાં,
દુનિયામાં
સત્તા=હુકમત, અમલ,
બળ
અમલ=હુકમ, સત્તા,
શક્તિ, જોર
વિસાતમાં=મથુતરીમાં
બંધામાં
કબજામાં=તાબામાં,
આપણા હુકમ પ્ર-
માણેજ ચાલે તેવી

સત્તામાં
અનુભવ=માહિતી, ઓ
ળખાણ
ઇદ્રિયો=જેનાથી ક્રિયા
અને જ્ઞાન થાય છે તે
બ્રહ્માંડ=પૃથ્વીનો ગોળો
અનંતસત્તા=બાણીશક્તિ
સમર્થ=શક્તિમાન; જે
રાવર
બાપી=દેલાઈ, વસી
સર્વ બાપી=મધે ઠે.
કાણે વસેલો
સર્વ શક્તિમાન=અધી

જાતના બળવાળો
સર્વજ્ઞ=અધું જાણનાર
આપો આપ=પોતાની
મેળે
નિયમો=ધારા, કાયદા
રીવાજ
હેતુ=મતભળ, ધારણા
નિયમસર=વખત પ્રમાણે
હાથરી નિયમો=પ્રભુના
કાયદા
સોસવું=પસ્તાવું, બે-
હુ, ખમવું

સવાલ-પ્રભુ સર્વજ્ઞ છે, સર્વ શક્તિમાન છે, અને સર્વ
બાપી છે. એની સાખીતી આપો ? પ્રભુ નારાજ અને સજી રેવી

રીતે થાય ? કુનિયા ક્યા નિયમોથી આવે છે ? પ્રભુના નિયમો
ક્યા ક્યા છે ? શામાટે પ્રભુને ન્યાયી ને દયાળુ કહેવો ?

પાઠ ૧૭ મો.
ફરજબજાવવાવિષે.
ફરજ=કર્તવ્ય, ધર્મ
બજાવવા=કરવા
વિલાયત=અંગ્રેજીનો
મુલક.
આગબોટ=વવાળથી
ચાલતું વહાણ, સ્ટીમર.
ખજાસી=સુકાની, વ-
હાણુ ચલાવનાર
નાવિક.
એકંદરે=અર્ધા મળીને,
કુદ્દ
ભરદરીએ=દરીઆ ની
વચ્ચે
હંકારવામાં=હાકવામાં
ચલાવવામાં
સપાટી=ઉપરનોભાગ,
પૃષ્ઠ
ખડક=પાણીની અંદ-

રના કુંગરા દરીઆ-
માંના પર્વત
સંકટના=દુઃખના
સમયમાં=વખતમાં
અવકાશ=સમય, વખત
ખારીક સમય=દુઃકો
વખત, કડાકટીનો
મામલો
ખુદલું=દેખીતું, ઉધાકું
પડખમ=લડાઈતું ઢોલ
તુતક=આગબોટમાંની
ખેઠક
દઢ મનથી=મક્કમપણે,
નિશ્ચયથી
ડડ્યા=પાછા પડ્યા,
ગાળકું મોટું કાણું
કપ્તાન=આગબોટનો
મુખ્ય અમલદાર
ગળન=જીવ

જોખમમાં=ભયમાં
સાહસ=ઉતાવળનું અ-
વિચારી કામ
તળીએ=તીચે
વીરપુરુષો=ખલાફુર મા
ણસો
ડોલ=સહ ચલાવવાનો
થાંભલો
જળચર=પાણીમાંના
જનાવરો
પ્રાણુખોયા=જીવ ગુ-
માવ્યા, મરી ગયા
યાદગીરી=સંભારણું,
નામના
ફરમાનથી=હુકમથી
કોર્તિસ્તંભ=યાદગીરી
રહેવાને માટે ઉભા
કરેલો ચણતરનો
થાંભલો

સવાલ—ખડકનેડ આગબોટની હકીકત કહો; કપ્તાન અને
ભરકરી અમલદાર તથા સિપાઈઓએ બજાવેલી ફરજ અને સમય
સચકતાનું વર્ણન કરો. મહારાણી વિક્ટોરીઆએ કોને કીર્તિસ્તંભ
ખલાવવા ફરમાન આપ્યું ? અને તે શા માટે ?

પાઠ ૧૮ મો.
અહમદશાહ અને
માણિકનાથ.
વસાંચું=રયાપ્યું.
સુલતાન=મુસલમાન
બાદશાહ
કરતો=આરે તરફ, આ-
જીખાજી
કાટ=કિછો
કાબેલ=કુશળ, હોશી-
યાર, અનુભવી
મિસ્તરી=મુખ્ય કડી-
ઓ કે સલાટ
મણિકારી નહિ=કુસુલ

કરી નહિ, ખાનખા
લીધી નહિ
અજયમ તરેદના=આ
મિથ્ય પમાડે તેવા
ખેલ=પ્રયોગ,
દહાડાને અંતે=દિવસ
પૂરો થતાં, સાંજ
પડતાં
ચણતર=ચણવાનું કામ
બેઠ=ધુપી વાત, રહ-
સ્ય, ભરમ
હોકમત=મદુ, ચતુરા-
ઇ ભરેલી યુક્તિ.
રોજરોજ=દરરોજ નિ-

ફતર
બેઠક=મુકામ, રહેવા-
ની જગા
ધક્કમ=જાદુ
ખેલક=ખરેખર
આજીજી=કાલાવાલા
ઝારી=નાળચાવાળી
લોટી
મુખે પારપડી=નિરાતે
પૂરી થઈ
નિભય=ભય વગરનો
સ્થાનક=ઠેકાણું, જગા
પ્રાણ છોડ્યો=મરી
ગયો.

સવાલ—દિવસે જેટલો ટાટ મંધાતો તેટલો રાત્રે ઉખડી
જતો તેનું શું કારણ ? માણિકનાથ શો ધક્કમ કરતો હતો ? બા-
દશાહે તેને કવી રીતે ઠગ્યો ? માણિકનાથે શી બૂલ કરી તેથી તે
ઠગાયો ? તેની જગા અમદાવાદમાં કયા છે ?

પાઠ ૧૯ મો.
ઠગાઈનું કથ.
ઠગાઈ=કુડકપટ, દમા
બાજી, કાઢને છેતર-
વો તે
કથ=પરિણામ, લાભ
પ્રમાણિક=વ્યવહારમાં
સાચો

નામુંકામું=લેવડદેવડનો
દિસાળ
કંગળો=અકળામણ,
તિરસ્કાર
આકુંઅવળું=ઉધુંઅળું,
ખરેખોટું
ઉંચી જાતનું=ભારે
કીચતનું

બાજો=રૂપિયા ધારીને
તેના ઉપર પૈસા
લેવા તે
વટાવ=ખોટને બદલે
કઈ રકમ આપવી તે
દફતર=હીસાબી ઓ-
પડા
અભણુ=મૂર્ખ, બપ્પા

વગરનો
ખિમ=દિલગીર, દુઃખી
સદ્ગુહિ=સારી સમ-
જણ
લુચ્ચાઓ=હરામખોર,
હગ
તરકાળ=તરતળ
પ્રલાતો=ગર્વમાં મલ-
કાતો, ખુશી થતો
માલીક=ધણી

ખોળ=સૌખ્ય
અખે=એ
ખનીઆ=વાણીઆ
તુમને=તમે
હમારા=અમારા
દેખા=જોયા
ચલખે=ચાલ
ખતા=ખતાવ
કપર=કયાં
આનાકાની=દા, ના
મિળજ ગયો=ગુસ્સો

ચક્રો
ફેરવીતોળ=વાત ફેરવ
ચલો=ચાલો
ઓખ=ઓ
તુમારા=તમારા
છસકું=જોને
થા=હતા
પાગલ=ગાડો, મૂર્ખ
મહેરખાની=કૃપા, રહેમ
સાખ=આખર, કાતિ

સવાલ—શુમારતાએ પટેલનો હિસાબ કેવી રીતે કરીને તેને
હગ્યો અને તેને તેનું ફળ કેવું ને કેવી રીતે મળ્યું ? હજનની વર્ત-
ણું કેવી હતી ? શા કારણથી તેના ઉપર શેઠની મહેરખાની થઈ ?
અને શેઠની સાખ સાથી વધી ?

પાઠ ૨૦ મો.
ખરૂં હામ કરવાની.
છાતી ચલાવનાર
ઠોકરો.
છાતી ચલાવનાર=હિં-
મત ધરાવનાર
તકારો=લડાઈ, ટંટો
ઉપકાર=આભાર, ગુણ
વંકાઈ=વાંકો વાઈ મે-
ળાપ ન શકી
ખનાવ=કળીમળીનેચા-

લવું તે, મેળાપ
નકશો=ગામ કે શહે-
રનો નકસુનો ચીતરવોતે
ગમી=પસદ પડી
સાફ=ચોખી ખરી
મશ્કરી=હાસિા, હેડો
દાખલો=દણાંત, હિસા
ખનું હિસાબરણ
નિંદા=મદમો, ખીજનું

લુકું ખોલવું તે
કસુર=જુલયુક, ગુનો
તજવીજ=તપાસ
છાતીવાળો=હિંમતવાન
હાંસા=હઠા મશ્કરી
કળ્યા કંકાસ=લડાઈ
ટંટો
ફુડુંખુ=નહારા ગુણ
ખનીતિ,

સવાલ--જ્યાનંદને મહેતાના પાકરા સાથે શામાટે તકરાર થઈ હતી? અને તેમાં ખરા ગુનેગાર કોણ હતા? જ્યાનંદમાં કયા ગુણો હતા? જ્યાનંદને માટે મહેતાજીએ શો અભિપ્રાય આપ્યો? અને બીજા છોકરાઓને શો મેલ કર્યો?

પાક ૨૨ મા.
પત્રાનો ઉમદા રાજ
સવા.

૯૨ દા=ધણા ઉ આ પ્ર-
દા(૨૧)

રાજ મેવા=રાજની ચા-
મરી, રાજકલિત

વિકસાજીત=જીતી શ-
કાય નહિ તેવા

નકાનાં છંદમાં=ખરાબ
આતમાં

રાજ વ્યવસ્થા=રાજનો
મંદાવરત

લગાને માટે=હીતને
માટે, સાગ માટે

પટાવનો=અમીરો, રા-
જના મુખ્ય સરદારો

દારચરી=જવથી મારી
નાખી

રાજપુત્ર=રાજનો છો-
કરો

રાણા=રાજા
પચાસીમર

ધાવ=ધરડાવનારી દાસી
દાવો=લક, કરીયાદ
માત્ર=કક્કા કેવળ
ખાળકુંડા=નાનો છો-
કરો

પુત્ર=અગાનક હુગાનો
કરીને કામને ખુપી
રોને મારી નાખવાને

રણવાસમાં=પણાઓ-
માં જનાનામાં

હાહાકાર=રડાવેળનો
વખત

અનેક ઉપાય=ધણા ઇ
લાજ

ચોજવા=ચવા, કરવા
ખાળ પાટા=ખાળકને

મારવું ને
નિર્દોષ=નાંક વગરનો

પ્રાણ લેવાથી=મારી
નાખવાથી

દયાળનક=દયા ઉપજો
એવા

પીગળું ન નરમ મહુ

ધાતકો=જીલમી, નિ-
ર્દય, કુર

વર્ણન=વિગતવાર હ-
કીકત

વારસ=લકદાર
ખેદ=લગીરી

કલ્પાંત=રૂઢન રડારાજ
કલ્પ હૈયુ=કલ્પ મન,

હિ મતવાન હકય
અંતરે=છોટે, કુર

ધા થા=ભયથી, બીકથી
કોસ=ગાઉ

આશરો=આધાર, મ-
દદ, સહાય

લાળ=તપાસ
વાગે=વખત

સાથિક=સફળ
સર્વરવ=અધુ

રજપુતાણી=રજપુતની
ભી

અચાચ=ફેલાય
પરિણામ=ફળ

કયું હતું. હદ ઉપ- રાંત કયું હતું ધન્ય છે=શાળાશ છે	રાજ ભક્ત=પોતાના રાજ કે રાજાનું હ- મેશાં ભલું ઇચ્છનાર	પન્નુ=પાનું, એક જા- તનું રતન
---	--	---------------------------------

સવાસ—પરાવતોએ વિક્રમાણતને શા કારણથી મારી નાખ્યો અને કોને ગાદીએ બેસાડ્યો ? વજીરે કયું બાતકી કામ કર્યું ? અને તે શી ઇચ્છાથી ? પત્તાએ રાજ ભક્તિનું અનુપમ ઉદાહરણ કેવી રીતે બતાવ્યું ? ઉદેસીંગને માટે તેણે કયાં કષ્ટવેડ્યાં અને તેને કોના હાથમાં સોંપ્યો ? રંઠીઆએ પણ કેવી રીતે રાજ ભક્તિને હૃદયે ધરીને પોતાની શ્રીમતાધનો સદુપયોગ કર્યો ? પત્તાના ચરિત્ર ઉપરથી તમને શું શીખવાનું મળે છે ?

પાઠ ૨૨ માં
એ ભાઈનું હેત.

ધલાકો=ધણા જલા
ઓ, એજન્સિઓને
સંસ્થાના મળીને થ-
યેલો દેશનો એક
ભાગ કે જે ગવ-
ર્નરના તાબામાં
હોય છે.

દરીઆ કાંઠો=સમુદ્ર
કિનારો

સૈફો=સદી, સો વર-
સનો વખત
સોળમાં સૈફમાં=૧૬૦૦
ના સૈફમાં

હંકારાયું=ચલાવવામાં
આવ્યું

બર દરીએ=દરીઆની
વચ્ચે

સુકાની સુકાન ચલા-
વનાર નાવિક,

મદ્દલત=ભુલ મુક.

ખડક=દરીઆની અં-
દરના પાણીમાંના

છુપા કુંગરો

કરતાન=આગબોટનો

મુખ્ય અમલદાર

નીમો=નક્કી કર્યો

હુકિત=કળા, તદ્દબાર

સંખ્યા=મથુના

કમી=ઓછી

માન્ય રાખી=કમુલકરી

મોતને સરણે ગયા=

મરણ પામ્યા

આજીજી=કાલાવાલા

રાહ=વાટ, વખત

શીર=માથે

એકલદોઠલ=એકલેદ

છાતી બરાબ આવી=

ગળગળો થઈ ગયો

કમુલ કરે=માન્ય રા-
ખું, માનું

સંસાર માંડ્યો નથી

એવી પરણીને ચુક

સ્થાશ્રમનું સુખ પા-
મ્યો નથી
પ્રેમ=હેત
આમલ=હક
છક=દંગ, ચકિત,
સ્તબ્ધ
હડસેલી=ધડકેલી

ખંધુ ધર્મ=ભાઈ પ્રત્યે-
ની ફરજ
સહીસલામત=આપા-
દીથી, સુખરૂપ
પોટુંગલ=યુરોપ ખંડમાં
ફીરંગી લોકોનો એક
દેશ છે

પોટુંગીઝ=ફીરંગી
પોટુંગલ દેશના ર-
હેવાશોએ
ગોવા=હિંદુસ્તાનમાં
ફીરંગીઓનું મુખ્ય
સંસ્થાન છે.

સવાલ—શા કારણથી વહાણ ભાગ્યું ? અને પછી તેની શી
વ્યવસ્થા થઈ ? નવાકેપ્તાને શી યોજના કરી ? અને તે ખરી હતી
કે ખોટી ? નાનો ભાઈ કેવી રીતે બચ્યો ? અને તેના ઉપરથી ત-
મારે ક્ષી શીખામણ લેવી જોઈએ ? પોટુંગીઝ, પોટુંગલ અને
ગોવા એ સંબંધી શું જાણો છો ?

પાઠ રડ મો.
હરીશાઈ અને
અદેખાઈ
હરીશાઈ=રૂપવા, બ-
રાખરી
અદેખાઈ=પર્વા, વેર
કરપો=ધાર્યો; નક્કી
કર્યો
ચિત્રશાળા=ડોહંગ શી-
ખવાની સ્કૂલ, કાલેજ
ચિત્રકળામાં=ડોહંગ કા-
મમાં, છબી ચીતર-
વાના કુશરમાં.
આથીએક=અધાથી આ-

રો; ઉત્તમ,
સમાન=સરખો, જેવો,
માફક.
ત્રણપૈકી=ત્રણમાંથી.
કાર્તિ=આખર, યશ
કલંક=ડાહ એવ, દોષ
અનેક ઉપાયો=વણા,
ઈલાજ
ગપે=મપ્યા, ખોટી ખો-
ટી વાતો.
દીનપરદીન=દીવસેદી-
વસે.
ખંતથી=હોંસથી,
મન=મહેનત,

નકલ=કોપી.
બળિઅલ=ખારલો
વખોડવામાં=નાંદવામાં
ભુલ બતાવવામાં=ખ-
રાખ કહેવામાં
વડાઈ=મોટાઈ.
જન્માષ્ટમ=ગોકળ આ-
ઠમ, કૃષ્ણ પ્રકૃતો
જન્મ દિવસ, આવ-
ણ વડ ૮
પસંદ પકડું=મનને
મમે તેલું
પંચ=કોઈ પશુ વા-
તનો નિવેડો કરવાને

નકી થયેલી પાંચ
અથવા વધારે મા-
ણસની મંડળી, લ-
વાદ

કસા=કાલત સ્થિતિ.

ટાપુ=ખેટ,

ખાળા=છોકરી

સાંખી=વેઠી

શોખા=મુંદરતા

રખરખ=હજુર

ધુપી=છાની

પીંછા=ચીતરવાની

કલમ

ચિત્રકાર=ચિતારો

ખેદરકારી=કાળજી વગર

ઉત્તેજન=પ્રેરિ, મદદ

અભિપ્રાય = અનુમતિ

સલાહ

નિરાશ=નાઉમેદ

વીલે મોટે=દીલગીર

ચહેરે

અદેખાઇનું મોખાળા=

ધર્માને મનમાંથી કા-

ઢી થૈકા

સવાલ—પાઠમાં જણાવેલા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને તેમના સહ-
ગુણો પ્રમાણે અનુક્રમ નંબર આપો ? પ્રાણજીવને ત્રિભુવનને કેવી
કેવી રીતે ઠગ્યો ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ? તેમાં ત્રિભુવનનો કયો
દોષ તમને જણાય છે ? પ્રાણજીવન અને રસ્તમના કાર્યનો મુકા-
બલો કરો. તમે તેમાંથી કોના માર્ગ પ્રમાણે ચાલસો ?

પાઠ રપ મો.

રાજા અને સંન્યાસી

સંન્યાસી=પ્રાણજી

સંસાર ત્યાગ કરીને

સાધુ બને છે તે

પ્રવાસે=મુસાફરીએ

બ્યાધ=વાધ

બ્યાધચર્મ = વાધનું

ચામડું

સંન્યાસી=સૂર્ય આ-

ચર્યા પછીનો વ-

ખત=સાધકાળ;

સરકારવાડો=સરકાર;

રાજકુટુંબને રહેવા-

ને માટે મુકરર કરે-

લી જગ્યા, રાજવા-

ડો, દરબારવાડો

આરામ=વિરામ, વિ-

શ્રાતિ

ભાન=સમજ

જગત=તીર્થ

પરદેસી=બીજા દેશનો

કારભારી=વહુર, પ્રધાન

મુકામ=નિવાસ

રાજમહેલ=રાજાને ર-

હેવાનું મકાન

ધર્મરૂપા=પ્રભુની મ-

હેરબાની

અત્રે=અહિં

સ્થિર=કાયમ

બેદ=તકાવત, જુદાઇ

આસન=બીજાનું

બગલમાં મારી=અગ-

લામાં ધાલી

રાતવાસો = રાત્રિ ગા-

ળવી તે

સવાલ—ધર્મશાળા અને આપણું મકાન એમાં કઈ બેદ છે
કે નહિ ? સંન્યાસીએ રાજાને તે સંબંધમાં શું સમજાવ્યું ?

પાઠ ૨૬ માં
અઠધર આદશાહની
નગરચર્યા

નગરચર્યા=રાજ્યો
સત્રે ગુમવેશે શહેર-
માં ફરીને પ્રજાની
રક્ષતિ તપાસે છે તે
વેશબદ્ધીને=પેશાકમાં
ફેરફાર કરીને
અચ્છે હો=સારાછો
અહોસ્થાને નાકે=પોળ
ને મોઢે
પુછનેવાલા=પૂછનાર
અને પાગલ=એગાંડા

તેશ અલે=તાઈ આલે
મારડાલીઓ=મારી
નાખળે
પાદરી=ખિસ્તી ધર્મ-
નો બોધ કરનાર
ઓતા=કથા સાંભળનાર
ભાવિક=અદાળુ ભાવ
પ્રીતિવાળાં
બરાડા=ખુમો
કથા=પુરાણોમાંની ઇ-
શ્વરી જ્ઞાન સંબંધી
હકીકત
શીકા પડી ગયા=લજ-
વાદ ગયા, ઝાંખા
પડી ગયા

લતન=ભગીર, મામ
ગરાસ, જમીનદારી
જપત=કબજો
હક=માલિકા
દરતાવેજ=સરકારીકા-
બળપર કરેલું લખાણ
બંદેનવાજ=ગુલામપર
મહેરબાની કરનાર
તાંબાપતરા હિપર=તાંબ્ર
પત્રપર
માકુ=ખાકું
પ્રસન્ન=ખુશી
કાયમ કરી આપ્યું=
કબુલ મંજૂર કરી
આપ્યું

સવાલ—આદશાહે નગર ચર્યામાં શું શું જોયું ? બરડા મા-
ણસની, ડાસીની, અને મીયાની, મૂર્ખતાનું વર્ણન કરે, દેશાત્રએ કેવી
હાજર જવાબી વાપરી ? અને તેને શો લાભ થયો ? રાજાઓએ
નગર ચર્યા શા માટે જોવી જરૂર છે ? અને તેથી શો લાભ થાયછે ?

પાઠ ૨૮ માં
લોલીઆની વાત
ભાગ ૧ લો.
આખાજીંદગી સુધી=
મરી જાય ત્યાં સુધી
સોદો=માથુ મરીફ ક-

રવો તે
ભાવ=કોમત
છેતરાતો=ઠગાતો
મજલ=મુસાફરી
સખત તાપમાં=ખણી
ગરમીમાં

રાન=જંગલ, વન
રાની=જંગલી
દંગાઇ=લટકી
બંદર=નદી અગર દ-
રીઆ કાંઠે આવેલું
મહેર કે ભૂખ વગેરે

મારફતે ધણો માલ
 જય અને આવે તે
 પાઠ રહે મા.
 લોભીઆની વાત.
 ભાગ ૨ એ.
 સોદાગર=વેપારી
 લાગલુંજ=તતરજ
 લટકા=ટીંગળાઈ
 બીક=ભય
 તાલ=લાભ, દાવ, મળ.
 જિલાતો=વેડાતો,
 ખમાતો,
 થોભાતું=રહેવાતું.

મશરીઓ=જેને ઇના-
 મી જમીન હોય તેવો
 રજપૂત
 ટંગાઈ=લટકાઈ
 અતિશય=ધણજ
 ધુરા હાલ=નકારી દશા
 સરિતા=નદી
 નીર=પાણી
 સિંધુ=સાગર, દરીઓ
 સમાએ=રહે,
 પૂણુ=પુરૂં
 નવ=નહિ
 તૂમી=સંતોષ

આશ=આશા.
 અંતરમાં=મનમાં
 જામે=ધાય
 જમદીસ=જમતના
 ધણી, પરમેશ્વર
 કરણા=કૃપા, મહેબાની
 ધટતું=લાયક, યોગ્ય
 છતું=સીલીકમાં હોય
 તે છતાં
 પાસનું=પોતાની પાસે
 હોય તે.
 યોય છે=ગુમાવે છે.

સવાલ:—લોભી માણસોમાં શો દુર્મુખ હોય ? પાઠમાં જણા-
 વેલો લોભીઓ નાળીએર માટે ક્યાં ક્યાં રખડ્યો ? અને કેવી રીતે
 મરી ગયો ?

પાઠમાંની કવિતાની સમજૂતી.

ધણી નદીઓનું પાણી દરીઆમાં સમાય છે છતાં પણ તે
 પૂરો ભરતા નથી. (અધુરોજ રહે છે.) તેમ લોભીઆઓને ધન
 મળતાં તેઓ ધરાતા નથી પણ પાંચ રૂ. મળતાં દશની આશા
 તેમના મનમાં ઉઠે છે. પરમેશ્વરે તેમને લાયક કૃપા કરીને જે આ-
 પેહું હોય છે તે પણ લોભી માણસો લોભમાંને લોભમાં પોતાની
 સીલીકે હોય છે તે સાથે ગુમાવે છે.

પાઠ ૩૦ મા.
 પ્રતાપ રાણો.
 અસંખ્ય પદેશાની

રાજાની—રાજાને
 રહેવાનું સહેર
 તળેલી પર્વતના યુગ

આમળની જગા
 ધુરો=મહાદુર,
 પરાક્રમી

કુવરીઓ=ગાંભીરી	કયાંથી	દાહત=પુછ, માલધિકત
ઠાકીઓ	જાનસુસ=કુપો નોકર	ખાનદાનની=ઉચ્ચ પ્રાણી
ખેડ=દીલગીરી	ખાતમીદાર જાની રી-	આખર=જનનત કાંતિ
અકમોસ	તે અખર લાવનાર	લાણીની તંગીપૈસાની
કુળની કન્યા=જાતની	માણસ	બીડ
કુમારી, ઠાકરી	હાલત=દશા, સ્થિતિ,	ખારીક સમયમાં=મુ-
પણુ=પ્રતિજ્ઞા, બાધા, ટેક	અવસ્થા	સીખતનાં વખતમાં
પુરત્યા સાધનો=જોઈતાં	ખાન=વર્ણન	જનમશુભિ=જન્યાં જનમ
સાહિત્યો	હાક=અપકા	થયો હોય તે જગા
આરંભી=શરૂ કરી	જળવી=સાચવી	નિભાવ=ટકાવ, બચાવ
પરાક્રમ=અહાકુરી	દરજા=સામકીના	ઉશ્કેરાધ=ઉત્તેજીત થઈ,
શુરવીસ્ત્ર	હોદા	ઝનુનમાં આવી જઈ
કુપે કુપે=જાના જાન	લહાણુ=આનંદના વ-	ગુમાબેલા=હારી ગએલા
ધાસ્તીમાં=અયમાં	ખતની નિશાનીમાં	સ્વતંત્ર=અધન મુક્ત,
ગુમાઓમાં=પહાડની	કંઈ ચીજ વહેંચવી તે	કુટો કોઈની તાબે-
બખોલોમાં	હેયું=મન	હારીમાં નહિ તેવો
ભાણુ=બોજનની યાળી	ધન્ય=શાખાશ	દેશદાઝને=સ્વદેશાભિ-
ધીરજ=હિંમત	અંધકાર=જુસ્તક	માનને, દેશ માટેની
ફરમાવ્યાથી=હુકમ	લખનાર	લાગણીને

સવાલ—પ્રતાપને તમે કેવા રાજ તરીકે માન આપશો ?
 શા માટે તેણે અપાર સંકટો વેઠ્યાં ? અકબરના જાનસુસે તેનું શું
 વર્ણન કર્યું હતું ? બામાશાએ દેશ દાઝને માટે શું કર્યું ? તમે
 પણ દેશદાઝને માટે બામાશા બની શકો કે નહિ ?

પ્રતાપે પોતાનો મુલક કેવી રીતે પાછો મેળવ્યો ? અને ક્યારે
 તે શાંત રીતે સ્વર્ગસ્થ થયો ? મહારાણ્ય પ્રતાપસિંહનું જીવન અ-
 રિત તમને કયો અમૂલ્ય બોધ આપે છે ?

પાઠ ૩૧ મો.
નિયમસર અને વ-
ખતસર કામ કરવા
વિષે.
નિયમસર=રીવાજ પ્ર-
માણે
વખતસર=વખત પ્ર-
માણે
ચઢતી=ઉભતિ, આ-
બાદી
અમુક નિયમ=ચોકસ
રીવાજ
કરાબ્યાવિના=નકી ક્યા

વગર
ગોટાળો=ગરબડ
પ્રયત્ન=મહેનત
આરંભવું=શરૂ કરવું
કરાવેલા=નકી કરેલા
ખલેલ=અડચણ, હ-
રકત
ચતુરાઇ=હોંશીયારી
મુશ્કેલીઓ=અધરી
બાબતો
અણુગમતી=ગમે નહી
તેવી
નિયમિતપણે=નકી ક-
રેલા નિયમ મુજબ

મુકરર કરીને = નકી
કરીને
કાશીશ=ચત્ન, મહેનત
અમૂલ્ય=ધણોજ કીમતી
અગત્ય=જરૂર
કેળવણી લીધાથી=ભ-
ણુવાથી, અભ્યાસ
કરવાથી
સસ્તા=સોંધા
અમુરા=મોડા
છતરાજી=ગુસ્સો, ક
નજર
નકતર=અડચણ

સવાલ—કામ કરવાની રીતો કેટલી છે? તેમાંથી કય રીતો
ચોગ્ય છે? નિયમિત અને અનિયમિત કામોથી થતાં નુકસાન અને
લાભ જણાવો આપણું અનિયમિતપણું ખીજને શું નુકસાન કરે
છે? શામાટે નિયમિત રીતે વર્તવું? નાનપણથી નિયમિત કેમ થવું?

પાઠ ૩૨ મો.
શહેનશાહ સાતમા
એડવર્ડ.
માજી=જુના, પહેલાના
શહેનશાહ=રાજા
વડાકુંવર=મોટા દીકરા
સ્વર્ગવાસ=મુજરી જ-
વું તે

હરીઆપારના=હરીઆ
ના સામા કાંઠાના,
બેટ, બંદર વિગેરે
હયાતછે=હાલ પણ છે,
જીવતાં છે
વિચારવંત=સમજી,
જુદિમાન
અગાન=અણુસમજી
અભિમાની=અહંકારી

મમતી=હઠ કરીને
પોતાની મરજી પ્ર-
માણેજ ચાલનાર
ઉત્તમ શિક્ષક=સારા
માસ્તરો
તાબામાં=કેળખમાં
પાઠશાળા=ઈંચું શાળા
મેળવવાની શાળા,
કોમેન

તેજીશ્યાહનદને=જી-
વાન રાજકુમારને
સંકેતતા=વિવેક
મંજ=રૈયત
દાઝ=દયા, લાગણી
નારાજ=નાખુશ
જમીનદાર=જમીનવાળા
જાગીર=ગરાસની જમીન
હોતેજન=આશ્રય, સ-
હાય, મદદ
મરદાની=પુરૂષોને શા-
બે તેવી

સુસ્તી=આળસ
મોજમજા=રંગ વિલાસ
માફીતી=અનુભવ
નોકાશાસ્ત્ર=વહાણ ચ-
લાવવાની કળાની વિદ્યા
દરિઆઇ સદર=સમુદ્ર
ની મુસાફરી
રક્ષક=રક્ષણ કરનાર
સંપ્રદાય=ધર્મના માર્ગ,
પંથ
પંથ=મત, ધર્મ, સં-
પ્રદાય

અટકાવ=પ્રતિબંધ, અડ-
ચણ.
દેવલોક પામ્યા=સ્વર્ગ-
વાસી થયા
અતિશય=બહુ
ફેલાઇ=પ્રસરી
પ્રસિદ્ધ=ખહેર
જગજહેર=જગતમાં
પ્રખ્યાત
સલાહકારક=સલાહ
કરનાર
આબાદી=ચડતી

સવાલ—શહેશાહ એડવડનો જન્મ, લગ્ન, રાજ્યાભિષેક અને
સ્વર્ગવાસ કઈ કઈ સામોમાં થયો? તેમના માતા, પિતા, અને
પત્નીનું નામ શું? તેમને કેવી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું
હતું? તેમનામાં કયા કયા ગુણો હતા? અને કયા ગુણને લીધે તે
જગજહેર થયા?

પાઠ ૩૩ મે.
જોડ માટે કોમની
મજાક ન કરવા વિષે
મજાક=મસ્કરી, હાસી
ઈંગણો=એડાળ; ખટકો
વરવો=કરવો
દોષજ્વાલક, ગુનો
કોખીપતરાફ, હાપણ

વીસરી=બૂલી
જોડ=ખામી, જુલ
આટુર=ઈતેજાર
મજાક=સવાલ
કાયર=હેરાન
અન્યાય=ગેરઇ-સાદ
લંગડોપમની ખોલ-
ખાલો

મુંગો=મહેંથી બોલી
ચકે નહિ તે
અવધવ=વિલાગ
ચલણ=સરા
કૃતિ=કામ
રચના=ખનાવક
રૂપજોખાવ
કરમાણી=કલમજી

સારાંશ—જોધના શરીરની ખોડ, અમર તો મુદિના ખોડ
જોધને મશ્કરી કરવી નહિ. કારણ કે તે પ્રજુની કૃતિ છે, જેથી
પ્રજુની મશ્કરી કરવા બરાબર છે,

પાઠ ૩૪ મો.
જમાઇએને શુળી
પર ચઢાવવા વિષે,
જમાઇ=હાકરીનો વર
શુળીપર=અણીવાળા
લોઢાના થાંભલા ઉપર
વિનોદી પ્રધાન=આ-
નંદી વજર.
કુળવાન=કંઠ્યા કુળનો
હાજરજવાળી=જે પૂ-
છવામાં આવે તેના
તરતજ ચોકસ જ-
વાળ દેનાર

ઝેરબાજળી=અયોગ્ય
વિનંતી=પ્રાર્થના,
અરજ
વિદાય કર્યો=રજા આપી
જહાંપનાહ=ફુનિયાનું
રક્ષણ કરનાર; પાદસાહ
અસંખ્ય=ધણા
વીત્યા=ગયા
ખડકી=ગોઠવી
ઉંચા દરજ્જાવાળા=વ-
હારે પદરીવાળા,
અમલદાર વર્ગ
સરદાર વર્ગ=અમીર
ઉત્તરવા

ખંચાતો ખંચાતો=
અટકતો, અટકતો
ખુદ નામદારની=પાદ-
સાહની પોતાની
ખદે નવાજ=ગરીબ
પર કૃપા કરનાર
ખેઅદબી=અવિવેક
સડ=દિગ્, તાણુળ
જાન જશે=જીવ જશે.
મરવું પડશે
તતકાળ=તેજ વખત,
તરતજ
રદકર્યો=ઠાઠી નાખ્યો
સાબાશી=ધન્યવાદ

શવાસ—ખાદસાહના ઝેરવાજળી હુકમ ખીરખલ કેવી રીતે
ફેરવતો ? તેણે જમાઇઓના જાન બચાવવા કેવી મુક્તિ વાપરી ?
આ વાર્તા તમને શા ઉપદેશ આપે છે ?

પાઠ ૩૫ મો.
છલાકાની મુખ્ય
વસ્તી અને તેના
રીતરિવાજો વિગેરે
મુખ્યવસ્તી=વસ્તીનો
મોટો ભાગ

કાનડી=કાનડાના રહે-
વાશી
ગુજરાતી=ગુજરાતના
વાસી
કાઠિઆવાડી=કાઠિઆ-
વાડના રહેવાસી

કચ્છી=કચ્છના રહેવાસી
સિંધી=સિંધ પ્રાંતના
રહીશ
શીઆ મુન્શી=મુસલ-
માની ધર્મના બે
પંથ છે

મહેરાથી=મહેરાની સીક.
 સપરથી
 પહેરવેસથી=પોશાકથી
 રીતરિવાજ=રહેણી ક-
 રણી રીતમાત
 બોલાચાલી=બોલવાની
 બાષા વિગેરે
 પરખાઈ=ઝોળખાઈ
 અનુસરતા=મળતા
 આવતા
 વર્ણ=જાત
 ભુક્ષા=વાળના જથ્થા.
 ચોરણા=સુરવાળ
 ભેટ=ચોરણા પર કમ-
 રથી ઢાંચણુ સગીનું
 કપડું બાધે છે તે
 ધનર=પહેળીને ખુલ્લો
 ચોરણો, લેંધો
 જમણીમેર=જમણી

ખાણુ
 ડાબીમેર=ડાબી ખાણુ
 બાધરા=દરતી ધેરવાળો
 ચણીઓ
 લાજ કાઢે છે=માથા
 પર ઓઢેલો છેડા
 મોઢાપર લાવે છે
 પડે=ઝોઝલ પડે,
 જનાને
 સુરવાળ=પાટલુન
 સદરા=ડુંકી બાંહેનું
 પહેરણુ
 કસ્તી=પારસી લોકો
 ઉનની વણેલી દોરી
 કમર ઉપર બાધે છે તે
 નાતબહાર=ખીજનાતમા
 રિવાજ=ધારો
 હથેવાળે=વર કન્યાના
 હસ્ત મેળાપ કરીને

ખાંડુ=કન્યાને માંકવે
 વર રાજ ન જતાં
 બે ધારવાળી તલવાર
 મોકલવામાં આવે છે તે
 વિધવા=વર મરી ગયો
 હોય તેવી
 પુનર્જન=ફરીથી પર
 જીવું તે
 હલકી વણી=નીચળતો
 છુટ હોય છે=રજા
 હોય છે
 બાધ=હરકત, અડચણ
 અખ=મડદું
 માટી=માંસ
 દખમું=પારસી લોકોને
 મડદાં સુકવાનો કુવો
 બોલીમાં=બાષામાં
 રાટી, બાકર, બાકર=
 રાટલી

સવાલ—મુંખાઈ ઇલાકાની મુખ્ય વસ્તી અને તેના વર્ગ ગ-
 ણાવો હિંદુ, મુસલમાન, અને પારસી એ ત્રણ જાતોના રીત રિવા-
 જનું વર્ણન કરો,

એ ત્રણ જાતનાં યૈરાઓ તથા પુરો ઝોળખવાની નિશાની
 કય ? ઇલાકાની બાષામાં ફેરફાર કેમ ?

પાઠ ૩૬ મા.
 વિદ્યામિત્ર અને
 વસિષ્ઠ.

વિદ્યામિત્ર x સૂર્યવંશી
 માધી રાજના પુત્ર
 સમ રૂપિમાંના એક,

તે કનોજના રાજા
 હતા
 વસિષ્ઠ=અથોખ્યાના

સાનના કુળગુરુ
કુળગુરુ=રાજગોરુ, પુ-
રહિત, આચાર્ય
ગણીતાં=પ્રસિદ્ધ,
અપ્રમાત

કાન્યકુબજ=કનોબ
મૃગયા=સિકાર
આશ્રમ=મઠ, તપ કર
વાને માટે બાંધેલું
કુંપકું

વાની=ગત
ઉત્તમ ભોજન=સારું
ખાવાનું

રાજમહેલ = રાજનું
મકાન

કામધેનુ=મનમાં ધા-
રેલી વસ્તુ તરતજ
આપનાર સ્વર્ગની
ગમ

બળાતકારે=જોરબળમથી
અમણિત=ધણા, ગણી
કાયા નહિ તેટલા

વીરો=બહાદુરો, શુરવીર
પુરુષો

અંબવાધ=શરમાધ,
લજવાધ
તથોબળ=રૂપિઓનું
બલ તપ કરવાથી
જો દિવ્ય શક્તિ મળે
છે તે

રાજબળ=રાજાઓનું
બળ, સૈન્ય વિગેરે
રાજની શક્તિ
વિસાતમાં=લેખામાં,
ગણતરીમાં

રાજપાટ=રાજાની ગાદી
તપ=પવિત્ર કર્મ ધન્ય-
રતું જ્ઞાન

બીધા=ભય પામ્યા
બૂલયાપ=બૂલાવો
ભંગ=નાશ

તજનીજ=તપાસ.
બહારર્ષિ=બાહ્યરૂપી
થયો હોય તે

પદવી=ઇલકાબ, હોદ્દો
રાજર્ષિ=રાજાને કહ્યું
લેલા રૂપિ; રાજર્ષિ
કોઈ રાજા રાજા છોડી
ને તપ કરતાં રૂપિ
મયો હોય તે રાજ-
ર્ષિ કહેવાય

રાજસભા = રાજાની
કચેરી
સાંખી=વેડી, સહન
કરી

નિર્મળ=પવિત્ર; નિપાપ
કથા=કહીકલ

ભારેશ્રમ=સખતશ્રમસ;
ધણી મહેનત

સિદ્ધિ=મેળવવાને મુ-
શ્કેલ એવી વસ્તુ

સિદ્ધિ=આઠ પ્રકારની
છે અણિમા, મહિ-
મા, ગરિમા, લધિમા
પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઇ-
શિત્વ અને વિશિત્વ.

સવાલ—વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનું ઝોળખાણ આપો.
શ્રી કૃષ્ણાથી વિશ્વામિત્રે ઉત્ર તપ આરંભ્યું ? દેવતાઓને શ્રી ચિંતા
થઈ ? ને તેમણે શું કર્યું ? કેવી રીતે વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિ થયા ? વસિષ્ઠ
તેમને રાજર્ષિ કેમ કહેતા ? અને ક્યારે તેમણે બ્રહ્મર્ષિ કયા ?
વિશ્વામિત્રનું ચરિત્ર તમને કયો ઉપદેશ આપે છે ?

પાઠ ૩૭ મો.
 હિંમતથી મુરદેલી
 ખસેડવા વિષે.
 હિંમતથી=ધીરજથી
 મુરદેલી=સંકટ મુશીબત
 ખસેડવા=કાઢી નાખવા,
 દૂર કરવા
 હિંમતવાન=ધીરજવાળો
 આરંબી=શરૂ કરી
 ડરી=ખીજઈ લાયપામી
 કાચર=ખાયલો, નામદ,
 નાહિંમત, નાલાયક
 અમર ક્યું = કાયમ
 રાખ્યું
 પરવા=દરકાર, સંભાળ
 ધણકાળે=લાંબે વખતે
 પાર ઉતાર્યું છે=પુરું
 કરેલું છે
 જમીરદાર=વતનદાર,
 જમીનદાર

મૂળથી=પ્રથમથી, ના-
 નપણથી
 આમલ=ચોક્કસપણું
 રાજપદ=રાજાની પદવી
 રથાપન કરતાં=રથા-
 પતાં, આરંભતાં
 મંગળાચરણ કરતાં
 ઠાર મારીશ = જીવથી
 મારી નાખીશ
 પ્રયત્ન=મહેનત
 જારી=ચાલુ
 ઇજનેર=આધિકારી જા-
 ણુનાર, સાંચાનો
 અનુભવી
 સંયોગીભૂમિ=જમીન-
 ના બે મોટા ભાગને
 જોડનારો જમીનનો
 નાનો ભાગ
 પાધરાં=સીધા
 અડચણ=મુશીબત

નહેર=પાણી વહેવાનો
 લાંબો ને ઊંડોખાડો
 મદાભારત=ધણું કઠણ
 બેશક=ખરેખર
 ખ્યાલ=ધારણા, અટકળ
 દાઝ=દયા
 તોડ=નિકાલ
 ફેડયાં=નાશ કર્યા
 સીધી=હળસી નામે
 એક જાતના લેકિ
 ગુલામ=વેચતો લીધે-
 લો ચાકર
 ગુલામગીરી=ગુલામ ક-
 રવાનો રીવાજ
 માલીક=પણી, શેઠ
 લકન=લકાઈ
 જારી=ચાલુ
 સફળથયો=પાર પડ્યો
 એકસામટા=એકીસાથે

સવાલ—કેવા કામ કરનારને હિંમતવાન અને કોને ખાયલો
 કહેશે ? શિવાજીની હિંમતનું શું પરિણામ આવ્યું ? લેસેપ્તે શું મહા
 કાર્ય કર્યું ? તેને ક્યા શાં કળ્યા નડ્યા ? અને કેવી રીતે તે પાર પડ્યો ?
 વિજ્ઞાનસે ગુલામોની આશીષ કેવી રીતે મેળવી ? શિવાજી, સંયોગી-
 ભૂમિ, ક્રાન્સ, ઇજનેર, લેસેપ્તે અને વિજ્ઞાનસેની કમીકત કહો.

પાઠ ૩૮ મો.
 પ્રતાપસિંહ અને
 તેની પટરાણી
 પટરાણી=રાજની મુ-
 ખ્ય રાણી
 કાં=શા માટે
 ચિંતા=ફિકર
 પરાવાયુ=રાકાયું, લાગ્યું
 ચાતક=પપૈયો, એક
 જાતનું પક્ષી છે
 ચકવા=એક જાતનું
 પક્ષી
 ચતુરનર=હોંશીયાર પુરુષ
 પ્રતિદિન=હરેશાં
 ઉદાસ=દીલગીર
 ખર=ગધેડો
 કુવડ=દિવસે આધિજીવ
 અને રાત્રે દેખતું
 બેડોળ ખરાબ પક્ષી
 નિજવાસ=પોતાને
 મુકામે
 હરાયો=હરામનો ધુ-
 તી લીધેલો
 વતન=જગીર, ગામ-
 ગરાસ
 જતન=રક્ષણ, બચાવ
 ખાનદાની=ઉંચા કુળની
 મુજબ=મજબૂબી

દી=દિવસ
 ભ=ભય
 આકળા=ગાલરા
 શેતરંજ=રાજ અને
 રાજપુરુષો તથા રા-
 જરાણીઓને રમ-
 વાની ભુલિબળની
 રમત
 દીનોનાથ=ગરીબનોધણી
 પટ=પડદો
 ખેલવો=રમવો
 ખસતો કરી=ફર કરી
 ખેલવાનેજ=રમવાનેજ
 દલાવો=ઝોરીઝો લાજ
 પડશે તેવા દેવાશે=
 જેવું દુઃખ આવશે
 તેવો તેનાનિકાલ થશે
 ભુલ=ભાગ્ય
 હક=આમલ
 પત્ર=કાગળ
 દાવો=દહક, કપળો
 રણવાસ=રાણીઓનું
 રથાનક; જનાનખાનો
 રણસંત્રામ=લડાઇનું
 મેદાન
 ખાણી જોયું છે=બળ,
 સામર્થ્યનો અનુભવ
 લીધો છે

લાગ્યેજ=કદાચિતજ
 ચોટ=દાવ, ધા
 બાણુ=તીર
 સમજકાચી=ભુલિઓળી
 ખીલને જરજ=ખી-
 લાના બળથી ધણી-
 ની હુકથી
 પલોટાવું = મહાવરો
 થવો, અનુભવ મે-
 ળવવો
 અભાગણી=હતભાગિની
 કમનસીબની
 ખાળો= અટકાવ, મ-
 તિબંધ
 હારે=સાથે
 જસ=વશ
 કુંવરજણી જીવ રા-
 ખવો=કુમારની સં-
 લાળ રાખવી
 પ્રભુ કરશે તો=જગ-
 વાનની કૃપા હશે તો
 વયમાં આવતાં=દિવસ
 લાયક થતાં
 પેળીઓના=જન્મઓના
 મનોનાં
 જાનં દાડશે=જાપ
 પમાડશે
 વેણુ=વચન

સંતાપ=શોક, પરિતાપ । સમી-ગયો=દૂર થયો, । મટી ગયો

આતક તે ચઢવા નામના પક્ષી, અને ચાલાક પુરુષ હમેશાં દીલ-
મીરીમાંજ રહેછે અને ગમેડો ધ્રુવડ તથા મુર્ખ માણસ નીરાતે ઉધે છે.

સવાલ—ચિંતા કેનામાં હોય છે? અને કેનામાં નથી હોતી?
પ્રતાપ અને તેની રાણી વચ્ચે શા સંવાદ થયો તે ખુલાસેથી કહો!
રાણા પ્રતાપને શી ચિંતા હતી? તેની રાણીને એક આર્થ દેવી
તરીકે શા માટે સન્માન આપવું જોઈએ?

પાક ૪૦ મો.
સૂર્યપર ચઢાઈ.
નવાળ=મુસલમાન સુબો
છટિએ=જરાપણુ
ઉદ્ધત=તોફાની, સ્વ-
ચ્છંદી, ગમેતેમ
ચાલનાર
સોબતમાં=દોસ્તીમાં
હજુરી=પાસે રહેનાર
નોકર
કારભારી=અધાન, વજીર
પાથમાલ=તદન ખસાળ

સાધન=સાહિત્ય. સા-
માન
કંપની સરકાર=ઈસ્ટ
ઇન્ડિયા કંપની
વીત્યાબાદ=ગયા પછી
ઉંચે ઉડવાના સાંચા=
બહુન
આતુરતાથી=ઈતેજ-
રીથી
રાહ જોતો=વાટ જોતો
પરાક્રમની=એસબેર
લડયાની

સરત=કચ્છલાત, કાલ
કરાર
હોળ=પાણીનીમોટીદાંડી
પ્રતિબિંબ=પડછાયો,
ઓળો
સખત પહેરો = બહુ
બપતો
છલકાળો=હોદાઓ
જગીર=સારા કામ બ-
દલ સરકાર દરબાર
તરફથી મળતી ધના-
મી જમીન

સારાંશ—એ છે કે ઉપરીઓ કદાચ મુખાંધને લીધે જેર-
બ્યાજખી હુકમ કરમાવે તો કારભારીનો માફક સમયસૂચકતા
વાપરીને ચાલવું.

પાક ૪૧ મો.
બળવુંપર .
મધરાત, ટાણનઆરની
રાત્રીના વચગાળા

પછીનો વખત
શુભારે=આશરે, લમબમ.
શેરામાંથી=પોળ મહો-
લામાંથી

બંબાવાળા=પાણીનો
બંબો રાખનારા
નીસરણીમાંડીને=ચીડી
જોડવીને

હાથ=શુભળાઇ
 ખે જાન=જાન વચરના,
 ખેશુદ્ધ, સુદ્ધિત
 તાજુદવાપ=સ્વચ્છ
 હવાવા
 જગૃતિ=જાન, શુદ્ધિ
 ચાસેચામ=ખુમેખુમ
 હડસેલે = કો

પાધરોજ=સાગસોજ,
 તરતજ
 ધૂનતા=ભયથી કાપતાં
 જાતીવાળા=દિંમતવાન
 અણીશુદ્ધ=આખા ને
 આખા કાંઈ પણ
 અડચણ યથા વગર
 ઉગાર્યો=અચાબ્યે

જોખમમાં=ભયમાં, અ-
 ડચણમાં
 સંદ=કપડાની નળી.
 આકડી=ખેંચી પાડવા-
 નું લાઠાનું ઝોળાર
 ટાળો=મરખડ, હરકત
 ખંદોખરત=વ્યવસ્થા
 ચાલવાઈ=ખુઝાઈ

સારાંશ—પાંડમાં જણાવેલા સાહસિક પ્રશ્ને પોતાના બાઇ-
 ખંધને સંકટ સમયે જેવી મદદ કરી તેવાજ રીતે આપણે પણ
 આપણા મિત્રોના તથા સમસ્ત પ્રાણીઓના સંકટ સમયે મદદ કર-
 વી એ આપણી દરજ્જા છે.

પાઠ ૪૨ મો.

મૃગજળ

મૃગજળ=ઝાઝવાનું પા-
 થી, “ રેતીના રણો-
 માં હવા તપવાથી
 મેદાનમાં ધણે દૂર
 મોટી નદીઓનાં પાં-
 થી જેવું દેખાય છે,
 એવા ખાટા દેખા-
 વને મૃગજળ કહેછે”
 આખેહુખ=અસહ્ય સ્વ-

રૂપ, મૂળને પૂરેપૂરો
 મળતો
 કરડા તાપને=સખત
 ગરમીને
 પ્રદેશ=મોટો દેશ-ભાગ
 પડાએલાં=હેરાન થયેલાં
 વારંવાર=વખતો વખત
 છેતરાધને=કમાધને
 લાલચે=આશાએ
 માહીતગાર=અનુભવી,
 જાણીતા
 વિચિત્ર તરેહનો=અ-

જયખી બરેલા, ન-
 વાઈ લાગે તેવો
 મિનારા=મોટા ધુરજ
 હુમટ=અર્ધજાળ ઢાં-
 કણ, શખર
 બોમીઓ=જાણીતો,
 રસ્તો બતાવનાર
 ચક્ષિત=સ્તબ્ધ
 પ્રવાસી=મુસાફર, વ-
 ટેમાર્ગ
 આરામ=વિશ્રાન્તિ

સવાલ—મૃગજળ એટલે શું ? મૃગજળને લીધે મુસાફરી કેવી
 રીતે કરાય છે ? મૃગજળને કાણ ઝોળખી શકે છે ? મૃગજળ કયાં
 કયાં અને કયારે કયારે દેખાય છે ?

પાઠ ૪૪ મો,
 છુદ્દિનો મહિમા
 છુદ્દિનો મહિમા=અ-
 કલની મોટાઈ, છુ-
 દ્દિનો પ્રતાપ
 શુદ્ધ=દર, બખોલ
 સુઝી આબો=માલમ
 પડયો
 નમ્રતાથી=ઝરી માધથી
 આતરો=ધેરો, શકયો

પરવાનગી=રજા
 સોગન=સમ
 બાપણુ=હકીકત, બોધ
 અપમાન=તિરસ્કાર
 નાવાયક=માયક નહિ
 તે, બદમાસ
 અમ બડી=આ વખતે,
 હમણું ને હમણું
 કુત્ર=નાનકડો કુવો
 ઘોષ=સામા અવાજ

મજના=મજકાદ
 મન મેળવી=રાજી ખુશી
 કરી, સલાહ સંમતિ
 લેઈ
 બાથ બીડવી=લડાઈ
 કરની સામા થવું
 અફવાયો=અટકાયો,
 ટી.આયો
 પાણી ભરે છે=દિસાખ
 માં નથી

સારાંશ—“બળથી જે કામ થઈ શકતું નથી તે કળથી
 (અકલથી) થાય છે મારે કોહલાની માફક આવે રથજે અકલનો
 ઉપયોગ કરવો.

પાઠ ૪૪ મો.
 પાણીનો નળ.
 નળ=લોહાનાં કે ચી-
 નાઈ માટીનાં બુગાં
 વરયો=રણી
 કહી=કોઈ વખત
 જન્મારામાં=જન્મીમાં
 ઠેર ઠે=ઠેકાણે, ઠેકાણે
 જવલેજ=કાચીતજ
 તીકમ=સખત જમીન
 ખોદવાનું લોહાનું

આગર કે જેની એક
 બાબુ કોહાળી જેવી
 અને બીજી શંક આ
 કાગની માર હોય છે.
 છણી=ખાતુ કાપવાનું
 ધારવાળું લોહાનું
 આગર કામરા કાપ-
 વામાં પેખ તેનો ઉપ-
 યોગ થાય છે
 પેચ=આટો
 સકાવા=કોક, ચકતી

ધરવણી=ધરના માલેક
 ટાંડા=નળની બોળી
 સજ્જડ=મજસુત, સખ
 સખરાઈ ખાતું=મ્યુનિ-
 સિવાલીરી
 ગંડાણ=મંધાણ.
 જંગી=વણી મોટી
 વરાળ યત્ર=વરાળથી
 ચાલતા સંચા
 આપદા=દુઃખ, પીડા
 જમાનો=લાંભો વખતબુગ

સવાલ—નળ વાટે મીઠું પાણી ચહેરામાં શી રીતે આવે ?
 અને નળનું જોડાણ શી રીતે કરે છે ? ટાંકીઓ ઉંચી શા મારે સખળી ?

પાઠ ૪૫ મો.
 પાણી તથા કુદ-
 મોઢાં રાખવા વિષે
 મન્યનું પ્રમાણ = મરઠી
 સુખાદારી ખતાના =
 મુનિમિયાની બા-
 થવા મેડીકલ ખાનાના
 તંદુરસ્તી = આરોગ્યતા
 સખળ = મજબુત
 બિમારી = રોગ, વ્યાધિ
 સંધરણી = વારવારે ઝા-
 ડે કરવું થાય તે રોગ
 મરડો = ખેડમાં દુઃખીને
 ઝાડે કરવું થાય તે રોગ
 અભાવ = અચ્ચી, ના-
 પસંદગી [જરાજરા
 મધુરું મધુરું = મીઠું મીઠું

ખુલાસો = સમાધાન,
 સમજૂતી
 પિડાય છે = રીમાય છે,
 દુખી થાય છે
 ખાટું = ખાટું છે =
 માદા કં
 લાગણી = માઠ દયા
 ચાંપતા ધલાજ = તરતજ
 ઉપાય [થાઓઠો
 પીડા પામે છે = દુખી
 કાસળ = જડમુળ
 છેક = તદ્દન, બીલકુલ
 ગંદકો = ગંદવાડ
 ભરવસ્તીવાળા = ગીચો-
 ગીચ વસ્તીવાળાં
 ઉકરડા = છાણ મૂત વિ-
 ગેરે ગંદકી કહોવ.

રાવવાની જગ્યા
 પાડોશમાં = નજીકમાં
 જાજર = મેડાસ
 થાળું = મથાળું ક્રવા-
 નાત કાંડે ઉપર જે
 મધ દાગ પડે
 પાણીને પડવાને
 ઘાટ બાધે મોહાય છે તે
 મરી = ઉતરી
 જંતુ = જીવડાં
 પાકે છે = પેદા થાય છે
 અપમાં = કામમાં, ઉ-
 પયોગમાં મિકાન
 કોઠ = દોરને બાધવાનું
 ચૂસે છે = શોષી લે છે
 વિદાય થયા = ગયા

સવાલ — ગામના લોકો કયા રોગથી પીડાતા હતા ? શા કારણથી
 તે રોગો ઉત્પન્ન થતા હતા ? સાહેબે કેવું ભાષણ આપ્યું ? ગંદકી દુર
 કરવા શી સૂચના આપી ? પાણી અને દૂધ સ્વચ્છ રાખવાને માટે શું કરવું ?

પાઠ ૪૭ મો.
 પેટ અને શરીરના
 બીજા અવયવો
 અવયવો = વિભાગો
 વર્તણૂક = માલમતન
 આરોગ = નાખુશ, ના-
 ભેદ

ભેગા મળ્યા = એકઠા થયા
 પ્રમુખ તક = સમાના ઉ-
 પરીની જગા
 હંભુર = રમર
 રણુ = દાજર
 અમ = મહેનત
 પરવડી = પાવવની

તરહી = મહેનત
 વૈતર = મજૂરી
 મીઠું મરચું ભમરા-
 વીને = તાત વધારીને
 વર્ણન = વિગતવાર કોટકત
 ભુલમ = ત્રાસ
 જાન = સમજ

મુગ્ધ=સારીવાસ, ખશખો શિથિતિમાં આભ્યા
 દુર્ગ્ધ=નકારીવાસ, બદખો નિરોગી=રાગ વગરના
 મધુરી હકો=મોગળ । તંદુરસ્ત
 અવાજ । અવાજ તરીકે = પૈ સાદા માણસ
 ઘોરગજના= રકત । પ્રાણ=જીવ
 દટાર થયા=પહોળા । ગાળા ગુણો
 તેવા થયા, ગુણો એ=દુર્ગ્ધોએ

આધાર=વિસામે
 અસર=દાગબળી
 આવેશ=ચુસ્ત
 અવસ્થા=હાલત
 એકમેકના=એકબીજાની
 પંડવડવુ=દાનવુ મહેનત
 જાતમહેનત=શરીરની

મવાસ—હાથ, પગ, પેટ, છાતી, આંખ, કાંત, નાક,
 હાંત, એ બધાં અવયવોના જુ. જુ. કામ ગમગતવો એ બધાં
 અવયવોનો કામ કરવો એ કામથી શું નુકશાન થયું? અને ફરીથી
 શરૂ કરતાં શો લાભ થયો? અવયવોની આ વાત ઉપરની તમારે શી
 શીખામણ લેવાની છે?

પાઠ ૪૮ મો.
 દેલવાડાના દેહુરાં.
 દેલવાડા=દેવળવાડા:
 આણુ પર્વત ઉપર
 ગામ છે.
 ગ્રેમ=આરથા, ગ્રહા
 કુંજારીઆ=આગસુર
 પર્વત ઉપર છે
 રંગિઆમણાં=શાભારા
 જૈનો=આવક લોરો
 રાજકપુર=રજપૂતજન-
 નમાં છે.
 પરધર્મના=ખીજ
 ધર્મન
 બાંધણી=મંધકામ
 નકશી=કોતર કામ

સુગમ=સહેલું
 વિશળ=મોટું
 વાદનો=ગાડી, ઘોડા,
 વિગેરે બેસવાનાં
 માનનો
 છાવણી=અશ્કરી મથક
 રમણીય=સુર મનોહર
 આરમ પદાણુ=સગે
 મરમ, એક ભાગનો
 લાગો પાત્ર
 રાગિનાથ=જૈન પરમના
 સ્થાપક પાત્રા તી-
 રજ
 કામગીર કામગર=અનુ-
 ભવી મીનતરી
 કોતરણી=કોતરવાલું

નકશી કામ
 રોજ=એક દિવસનો
 પગાર
 નેમિનાથ=જૈનધર્મના
 બાવીસમા તિર્થંકર
 દેરાણી=દીયરની વહુ
 જોડાણી=જોડની વહુ
 ધ્યાન ખેંચે=મોહ પ-
 માડે, નવાઇ બગાડે
 તેવા
 દેરાસર=દેવળ, દેર
 દેવ પધાના=પનીજગા
 ગભારો=દેવળના જ
 ધુમટાળા બાગમાં
 મૂર્તિ હોય છે તે
 સલામંડપ=દેરાસરનો

આમલો વિશાળ ભાગ | વિસ્મય=અભયમ, આ- નિર્જવ=જીવ વગરની
બેઠક | શ્રવ્ય | પ્રતીણ=હોશીઆર

સવાલ—લીમદેવ, વિમળશા, વીરધવળ. વસ્તુપાળ, તેજપાળ, આદિનાથ નેમીનાથ, ચિત્રકુટ, અને દેરાણી, જેઠાણીની ખુદાસાથી ઓળખાણુ આપો.

જેન લોકોનાં જેવા લાયક દેહરાં ક્યાં ક્યાં છે ? અને ક્યાં ક્યાં ? જેનોની ધર્મ શ્રદ્ધા શા ઉપરથી જણાઇ આવે છે ? સમિત સમયમાં તેમના જેવી ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાવાળી કઇ જામ છે ?

જેઓએ જેનોનાં દેહરાં જેવાં છે તેઓએ આપણા દેશને માટે શો અભિપ્રાય આપ્યો છે ?

પાઠ ૫૦ મો.
રાજ ભોજ
પરાક્રમી=અહાદુર,
સમર્થ
પરદુઃખભંજન=ખીજ
ઓનાં દુઃખને નાશ
કરનાર
શોખીન=શોખવાળો
ઉદારદીક્ષને=મોટામનનો
દક્ષિણા=દાન આપવું
તે
શ્લોક=જે બે કે ચાર
ચરણની કાવતા
રમરણુ=પાદ દાસ્તિ
કમાણી=આવક, પેદા-
શ, રાજ

વડવા=આપદાદા. પૂર્વજ
ચતુર વિદ્વાન=મહા
પંડિત
મતલબ=હેતુ, ભાવાર્થ
ઉછીની=અંગ ઉધાર,
વગર બ્યાજે ધીરેલા તે
પુરાવો=સાખીતી, સાક્ષી
ખનાવટી=ખોટો, જાડી
કાઢેલો
અચંખો=આશ્ચર્ય, નવાઈ
સ્તબ્ધ=અકત, દિંગ
ઠરે=નકી થાય, સાખી
તી મળે
પ્રપંચ=દુગો, તરકટ
કપટ
ખેવું ધનામ=ખમણી

લેટ
શિરામણ=નાસ્તો
રાજ વહીવટ=રાજકાર-
ભાર
વૈદકશાસ્ત્ર=રોગ ઓળ-
ખીને તેની દવા મ-
તાવવાની વિદ્યા
ડાંગ=જાંખી જાડી લા-
કડી
પાહે=પાસે
નાય=ન્યાય
ફાંદી=ફાંસી
ધીરો=શાંત
હામે હાચું=ખરેખર,
સામે સાચું
અમૃતપરાખર=શુભારક

સવાલ—સભાના પંડિતોએ શા માટે પ્રપંચ રચેલો ? અને
નવા પંડિતે તે કેવી રીતે નાશ કર્યો ?

ભોજરાજની નગર અર્થામાં શું જાણવા જેવું બન્યું ?

પાઠ ૫૧ મો.
ગામ વસાવવા વિષે
બિનાશવાળી=ભેળાળી
પુરણી=પુરવાનું કામ
ધમણુ=વા પુકવાની
ચામડાની કાચળી
શરૂઆત=આરંભ
ઓજારો=હથિઆરો
વેદુ=ઓસડ કરવાનું
કામ
પહેલું સુખ તે જાતે
નર્મ=પહેલું સુખ એ
કે જે જાતે નિરોગી
(સરીરે તંદુરસ્ત)
વાદકાપ=નરતર મુક-
વાનું કામ
અનુભવ=અભ્યાસ
માહિતી
ગુણદોષ=લાભનેનુકશાન
ઓષધ= ઓસડ, દવા
ખજનો=ખંડાર
આબાદ=સુખશાંતિવાળું
ખનીજપદાર્થ=ખાણ
મીઠી નીકળતી ચીજ

પાઠ ૫૨ મો
ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા.
ભીષ્મ=ભારે, જળરી
પ્રતિજ્ઞા=ટેક, પણ, બાધા
અસહના વારામાં=પ-
હેલાના વખતમાં
નામાંકિત=નામજ્ઞા,
પ્રખ્યાત
પાંડવ=પાંડુ રાજાના
છોકરા, તે પાંચ
ભાઈઓ હતા
કૌરવ=કુરારાજના છો-
કરા. તે સા બાઈ-
ઓ હતા.
જાણીતા=જાણજાહેર
પ્રસિદ્ધ
પેદી=ઓસાદ, વંશ, કુળ
હસ્તિનાપુર=હાલના દિ-
લ્હી શહેરની પાસે
એક ભવ્ય નગર હતું
સ્વાર્થ=પોતાનીધન્યતા
પોતાનું હિત પો-
તાનો અર્થ કે લાભ
ત્યાગ=છોડી દેવું તે

ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા=ભારે
પાળી શકાય નહિ
તેવી ભયંકર પ્રતિજ્ઞા
કથા=કથની, હકીકત
રૂપવાન=ખુબસુરત
સુંદર, રૂપાળી
માછી=દીમર, માછલાં
પકડવાનો તથા વ-
હાણુ ચલાવવાનો ધં-
ધો કરનાર
કાન્તિ=રૂપ, સુંદરતા,
લાવણ્યતા
ઉત્કંઠા=ધન્યતા
યોજનગંધા=સત્યવતી
મત્સ્ય ગંધા, ભગ
વાન વેદ બ્યાસની
માતા
માયુ=માગણી
સહેજમાં=સહેલાઈથી
જરાવારમાં
ગાદીનોવારસ=રાજ
ગાદીએ હકદાર
હક=દાવો, કબજો
જાંતાપ=પરિતાપ લોક

દિનપરદિન=દિવસે દિવસે	ગંભીર=ધણી ભારે,	કાલ=વચન.
દુઃખ —	ભયાનક=ખીલામણી.	ખહારી=કુંવારા રહે
	સંતોષ=તુષી.	વાનું વ્રતપાળનાર.

સવાલ—શંતનુ, દેવવ્રત, પાંડવ, કૌરવ, લીળમ, સત્ય-
વતી, યોજનગંધા, માછી રાજા અને હસ્તિનાપુરની યોજ-
નાશુ ખુલાસાવાર આપો.

શંતનું રાજનુ જીવન ચરિત્ર કહો, લીળમ પ્રતિજ્ઞા શી
થઈ? શા માટે અને કાણે તે પ્રતિજ્ઞા લીધી? લીળમના ચારિત્ર ઉ-
પરથી “ દરેક સુપુત્રે પોતાના માળાપની મરજી સાચવવાને સાફ
જાંદગીનો ભોગ આપવામાં પણ પાછા પડવું નહિ. ” એવો અમૂલ્ય
બોધ મળે છે તે વિદ્યાર્થીઓએ ધ્યાનમાં રાખવો*

પાઠ ૫૩ મેા	સપાટણ, કાઠિઆ-	નટો=નાચકરનારાઓ
સોમનાથના દરવા-	વાડમાં છે	નૃત્ય=નાચ
જાનાં કમાડ	પુષ્કળ દ્રવ્ય=ધણુંજ	ખ્યાતિ=નામના, પ્ર-
હસ્તામી=મુસલમાની	ધન.	ખ્યાતિ.
અફગાનીસ્તાન=અફઘાન	ભંડાર=ખજાના.	હસ્તો=હાથો
લોકોનો દેશ.	રત્નજડીત=હીરા, મા-	ખંડન કરવાનું=ભાગી
સવારીઓ=ચડાઇઓ.	ણેક, મોતી વગેરે	નાંખવાનું.
વેરાન=ઉજડ. જંગલ	ભારે કીંમતના જ-	પણ=પ્રતિજ્ઞા, બાધા,
જેવા.	વાહીરોથી મઢી લી-	જમાવ્યું=મેળું કર્યું
સોમનાથપાટણ=પ્રભા-	ધેલા.	કૃત્યકરી=ચાલવા માંડવું

*સુચના—આ અને બીજી પણ એવી ઐતિહાસિક કથનીઓ તથા
તેના પરથી મળતો સફ્તબોધ મહાભારતાદિક ગ્રંથોની કથાઓની મદદ
લઈને પણ બાહ્ય મગજમાં યુક્તિ પુરઃસર ઠસાવવાને દરેક શિક્ષક
મહાશય પ્રત્યે જવાબદારી નમ્મ વિનંતી છે.

રણુ ઓળંગી=રેતીનું
મેદાન વટાવી
જંગીઓ=તોપનીબારીઓ
તાકાત=શક્તિ, સામ-
ર્થ્ય, બળ
મરણીઆ=મોતની પથુ

પરવા ન કરતાં લડે તેવા
થડમા=નજીકમાં પાસે
બચ કર=ખીજા મણી, બારે
પુનરેશુ=કાપાકાપી, કાલ વિચાર પડ્યાં=જીલ જવાયા
પ્રાણુઓવા=જીવ આપ્યા, સમરાવ્યુ=ત દુરંત કરાવ્યુ
નામના=ખ્યાતિ, કાર્તી

પેટામાંથી=પોલમાંથી
કળન=સુએલા માણ-
સની ધોન; રોંગ.
અધ્યાપિ=હજી પથુ.

સવાલ—સલતાન મહમદ સોમનાથ પાદણુ ઉપર શા
હેતુથી સવારી કરી? સોમનાથ મહાદેવ અને તેના રક્ષણુ માટે એકઠા
થએલા હિંદુઓ તથા ઇસલામીઓની લડાઇનું વર્ણન કરે.

મહમુદે શા માટે મૂર્તિ બાગ? બાગતાં તેને શું મળ્યું? શું શું
ગીજની લઈ ગયો? સોમનાથનું દેહરૂં કોણે સમરાવ્યું અને સુખ-
ડનાં કમાડ ગીજનીથી પાછાં કોણુ લાવ્યું? કયાં મૂક્યા?

પાઠ પઢ મો.
મુરતમાં અંગ્રેજોનું
પ્રથમ આવવું.
સુખો=હાલિમ. ઉપરી
અમલદાર.
કળને=તાણે, સત્તામાં.
સુખ્ય=મેહડું
નામીયું=મસિદ્દ; જા-
ણીતું
મસજીદનાં કાંઠો=મદ્રાસ ઇ-
લાકાનો પશ્ચિમ કિ-
નારો.
જરાતકુમત, કળને

અમલ
જહાંગીર=અકબરનો
છોકરો, સલીમ
સતકાર=ચારૂ સન્માન
હરીદાઇ=અરોબરીરપધાં
કાફલો=ટોળાં, મંડળાં,
દ્રવતાથી=હિંમતથી
અગ્નિનોકા=ઝટ સળ-
ગી ઉઠે તેવા પદાર્થ
બરેલા હોય અને દુ-
સ્મનના વહાણને
બેરખીને સળગાવી મુ-
કવાને આંકડીઓ હો-
ય તેમાં વહાણ

કાલકરાર=સરત; કણુ
લાત
કાઠી=માલ બરવાની
મોટી વખાર
સત્તાનું ખીજ=હકુમતનું
મૂળ, અમલનું મંગ-
ળાચરણુ
આરંભ=શરૂઆત
સર્વન=બધે
ફેલાઈ=પ્રસાર પામી
મયક=મુખ્યચરણ, મુકામ
અદાવત=શત્રુતા, વૈર
કરડીનજરે=ઇર્ષાણુ, પછે
શિવાજી=શિવજીનો મ-

હાનનર, મરેહી શ
જ્યેનો સ્થાપક
અંદુકનીગે જીઓ=છગ
નિશાન=એવા ગ

અહતીકળા=આખાદી
ખાંડ = વહાળુ લાગર
રાની જગા [તમા
અરસામાં=અમયમાં વખ

વહાંદા= યુરોપખંડમાં
વિભાયતની નજીકના
હોવાંડ 'સના સ્થેવા-
સીઓ; કય લોકો

સવાલ—સુરત અને તેની બની તાલેજવાલીનું વર્ણન કરે!
કઈકઈ પ્રજાઓ વ્યાપારાર્થે આવી? અને તેમાં કઈ પ્રજા દાવી?
અંગ્રેજોનો હિદમાં પ્રવેશ અને સરેરાંમકરનાના જન્યાભિમાનનું
વર્ણન કરે—? અંગ્રેજો શત્રુ સાથે કયાં કયાં લડયા? અને કેવી રીતે
વિજયશાળી થયા?

પાઠ પદ મો.

પત્ર વહેવાર.

ટપાલખાતું=પોસ્ટખાતું
સવડ=સગવડ, વ્યવસ્થા
પાકી ગાઠવણુ=ચોક્કસ
અંદાજસ્ત
પત્રા=કાર્ડ
પરખીડીઆં=ટી/નિટ વા-
ળાં કવર
ખેલીઆ= કાસદ, સં-
દેશા લાવવા લઈ
જવાનું કામ કરનાર
માણસ
મારકને=દારાએ
સહીસલામત=કાંઈપણ
જાતની અડચણુ વગર
આવવાચક=માનઆ-

પનારા

તીર્થરૂપ=તીર્થજેવા-
પવિત્ર, એ શબ્દ પિ-
તા અગર વડિલનેજ
લખાય છે
ચીરંજીવી=બધી મુત
જીવનાર એ શબ્દ
વડિલો છેકરાઓનેજ
લખે છે
રાજમાન રાજેશી=રા-
જા તરફથી માન
અને પૈસા મલતા
હોય તેના સગકામી
નોકર ને-૪ આ શ
બ્દ લખાય છે
સૌભાગ્યવર્ના=પરણીસો
ભી. જેનો બધી જી-

વતો હોય તેવી

ગંગા સ્વરૂપ=ગંગાના
જેવી પવિત્ર એશબ્દ
વીધવાઓનેજ લખ-
વામાં આવે છે.
નામઠામ=નામ અને
ટેકાણું
માત્ર=કક્કત, તદન કેવલ
પ્રિયલાઇ વહાલાલાઇ
પત્નો=ટેકાણું નાજ,
સહીસલામત=કોઈપણ
જાતની અડચણુ વગર
સુગમ=ચેતવણી, અગર
ક-વાર=અનુકરે, એ
ક પત્રાએક ગ્રામ
કરેમો=તમાલુકાનું મુખ્ય
સ્થાને કરી=મોહલી

સલાહ—ટપાલઝોદિસમાં કાગળ મોકલવાને માટે કયા નિ-
મજો ખ્યાનમાં રાખવા ? ટપાલ ઝોદિસથી આપણને શા લાભ છે ?
કાગળ સહી સલામત પહોંચે તેને માટે તમે કંઈ કંઈ સૂચનાઓ
શીખ્યા ? કાગળમાં કયા કયા માન વાચક શબ્દો વાપરવામાં આવે
છે ? અને તે જાને માટે ?

પાઠ ૫૮ એ
મહારાણી વિક્ટોરીયા.
કેસરે હૃદયે નામના
હૃદયકાળ.
સતી=પતિવ્રતધર્મ પા-
ળનારીઓ, પતિવ્રતા.
અમલ=હુકમ, સત્તા
કાળ=મરણ, માત
દેવલોક પાયા=મરીગયા
સંભવ=આશા
પ્રથમ=પહેલાં
સંપૂર્ણ=પૂરેપૂરી
કાળજી=હોંશ, અંત
કેળવણી=અભ્યાસ, અ-
નુભવ
તરુણ શાહનદી=જીવા-
ન રાજકુમારી
ઉંચા દરજ્જાનું=મો-
ટાપણનું
આચરણ=રહેણી કરણી
રીતચાત ગુણ
લાવણીત=ચોખ્ખતા.

શાણ=ડાહ્યા, ચાલાક
સલાહ=અભિપ્રાય, અ-
નુમતિ
કેળવાએલા=ભણેલા અ-
નુભવી
પ્રયાસ=યત્ન મહેનત
નિષ્ઠા=ભાવ, પ્રીતી
વિધવા=જેના પતિ ગુ-
જરી ગયા હોય તે-
વી ઓ.
શોક પાળનાં=દીલગીર
રહેતાં.
પ્રગ્લનો ભાવ=રૈયતનું હેત
ઉમદા ગુણો=ડણા સા-
રા ગુણો.
યાદગીરી=રમરણચિન્હ
વડાકૃપર=મોટાપુત્ર
દબદબા ભરેલી=ઠાઠ
માઠ વાળી.
સંખતાયી=સંયુક્તાયી
ધાવક=જાગી
પરમજીવ=પરમાર્થી

પરોપકારી
કંગાળ=ગરીબ
પંડે=જાતે
ધુળ=કદર
સંતાનો=છોકરાં
મમતા=માયા, ચાહના
મુનશી=મુસલમાન સિક્ક
તહેનાતમાં=દબુરમાં
કંપનીકનેથી=મંડળી
પાસેથી
હસ્તક=દાથમાં
જાહેરનામું=નોટીસ
ઢંઢેરો=મહારાણીનું જા-
હેરનામું.
ફરમાવું=હુકમ કર્યો
પદ=પદવી
ખેડ=દીલગીરી.
દાઝ=દયા.
મંદેશા=ખમર
વિસ્તાર=ફેલાવો, ખસાર
પૂજ્યભાવ=પવિત્ર ભા-
વણી

સવાલ—મહારાણી વિક્ટોરીઆનો રાજવસત્રમ " ઉંચા
 ગુણો અને તેમના કુટુંબની ઓળખાણ આપો ? હિંદનો રાજકારનાર
 તેમણે ક્યારે અને કેવી રીતે રવાના ? પતિના સ્વર્ગવાસ પછી તેમણે
 કેવું જીવન ગુજાર્યું ? હિંદની ગર્વ મહારાણીને હાથ જવાથી શો
 લાભ થયો ? હિંદ ઉપર તેમની કેવી કૃપા હતી ? ઇ. સ. ૧૮૧૬-
 ૧૮૨૦-૧૮૩૭ અને ૧૮૭૭ માં શાસના બનાવ બન્યા ?

ચોથી ચોપડી ભાગ ૨ નો.

પાઠ ૬૦ મો.

અશોક.

અશોક=ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર
 પુરાણો=હિંદુધર્મશાસ્ત્ર
 અને કથાઓના જુ-
 ના પ્રથમ

મગધ=ગિદાર પ્રાંત
 સંગમ=મેળાપ, મુલા-
 કાત એક નદી બીજી
 નદી અગર સમુદ્રને
 મળે છે તે સંગમ
 સમર્થ=શક્તિમાન.

મિત્રાચારી=દોસ્તદારી
 યુનાનદેશ=યુરોપખંડની
 દક્ષિણે આવેલો હા-

લનો ગ્રીસદેશ.

મહાન=મોટો

નામકિત=પ્રખ્યાત

ધોરીરસ્તા=રાજમાર્ગ.

સરિયામ રસ્તા.

રતાંબો=થાંભલા

મૂળભૂતવો=જેમુદાકે સિ-

દ્ધાતો ઉત્પન્ન થઈ ર-

ચાયા હોય તે

જાડવકુળ=એ કુળનો

મૂલ સ્થાપકવદુ નામે

રાજા હતો તે ઉપર

થી એ નામ પડ્યું છે

લિપિ=લખેલી લાખા-

ઉક્ષત્તા=વાંચતાં

મુખ્યત્વે=મુખ્ય કરીને

પશુહિંસા=પશુઓને

મારવા તે

અમણો=સાધુઓ

ઉડાકે=ગળા ઉપરાંત

ખરચ કરવા તે

સદાચાર=સારીરીતભાત

હિત=ભલું, કલ્યાણ

પંથના=મતના, ધર્મના

વખાણ=પ્રસંસા, સાર

બોલવું તે.

વખોડવો=નિંદવો, ખ

રાખ બોલવું તે,

વૃત્તાંત=કથાકત, હેવાલ

લંકા=સિંહાન

સવાલ—જાડવવંશ, મૌર્યવંશ, સિકંદર, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક
 અને મગધની ઓળખાણ આપો. અશોક અને તેના રાજત્વનીતીનું વર્ણન
 કરો ! ડીસ્નારના લેખમાં કોતરાવેલી આજ્ઞાઓ બોલો—“ લંકાની
 દારી અને ઘાયાનો ખર્ચ ” એ કહેવત શા ઉપરથી પડી છે.

લાડી=વધુ.
 પાઠ ૬૧ માં
 જીવડખને જયશિ-
 ખરીનું એક
 વંશજો=વંશમાજ-એલા
 ખડેરો=જાગી પડેલી
 ઇમારતોના પાયા.
 ગુજરરદ્દ=ગુજરાત
 નીડર=કદીપણ ખીએ
 નહિં તેવો.
 એકવચની=એકજ વ-
 ચનવાળો બોલેલું પા-
 ણનારો
 ચાલુક્ય=સોલંકી.
 રૂપવતી=રૂપાળી, સુંદર
 સાંખી=વેડી, સહી.
 પટાવત=રાજના મુખ્ય

સુંદર
 દરલો=ઓચિતો હું
 રલો
 સખતધાયક=ધણે જ-
 ખમી
 પડે=જાતે.
 ઉગમણે=પુર્વને
 પડાવ નાખ્યો=મુકામ
 કર્યો
 શરવીર=બહાદુર પરા-
 કમી
 નીમકહલાલ=વકાદાર,
 ખાય તેનું બહુ ઇ-
 મ્દનાર
 ફોડવાની=લાંચખાપીને
 પક્ષમાં લેવાની
 ક-યો નહિ=ખાલુકલ

પ્રસાથો નહિ,
 મન્દ અ. રૂપ=ચાહોમ
 ર; મન્દને માટે
 કંપલાવી.
 ઠાર કર્યો=ગારીનાખ્યો
 ગર્જવંતી=મેજુ વવાળી
 ફલાડા રજા હોય તેવી
 નારાજ=નાખુશ
 સમય વિચારીને=વ-
 ખત ઓળખીને
 રણજીમિ=લડાઈનું મેદાન
 ભારે યુદ્ધ જામ્યું=
 પૂર જાસથી લડાઈ
 ચાલી
 ચાહોમ કરીને=મરણી-
 ઓ થકને
 મુઝીને=જીરસાથી લડી

સવાલ—કેવળ. ગુમે, વહલજી, ચાલુક્ય, ગુજરરદ્દ,
 જીવડ, જયશિખર, સુરખાળ, રાકર, અને રૂપસુદર્શી, એની
 સારી રીતે ઓળખાણ આપો ? અરોહ પછી જયશિખરીના વખત
 સુધીમાં કયા કયા વરના રાજએ થયા : “ ગુજરાત ” નામ
 સા ઉપરથી ‘ ૧૨૬૩ ’ જીવડ અને જયશિખરીના યુદ્ધનું વર્ણન કરો !
 અને તેનું પારખામ કરો !

પાઠ ૬૨ માં
 ચિત્રવાજ જયસંક.
 મુખત્યાગી વચનો

વનરાજ=વનનો રાજા
 જયશિખરીના કુમાર
 રૂપરખ=જાણીતપાસ

સૌથી ક્રોધખંડાયા
 ઉત્તમ
 મુખત ઉમરનોચોખ

પાત્રી સમજાવવાળો
કદાવર=ઉચ્ચો ને લ-
રાઉ
શામળા=કાળા
ઉજળો=ધોળો
શ્રીધળ=સિદ્ધપુર
ત્રાસ=ભુલમ
સતી થઇ=વધીના શામ
સાથે બળી મુક

ખાલસા=નપ્ત, તાળે
આણુમનાવી = કુકમ
કણુલ કરાવ્યો
ધાતકી=ભુલમી, ફૂર
શૈવ=શિવના
ભાલ = ધોળકા તથા
ધધુકા તાલુકાનો
અને કાઠિઆવાડનો
કેટલોક ભાગ

ફતકયા=મામ ગપાટા
ભોકાને મોઝિ આ-
લતી વાતો
બાધ=હરકત
વૃત્તિ=ધમ્મ
કલ્યા=મહુ, સાઈ
ઉદારતા=મોટું મન
ધર્મભાવ=ધર્મપર આ
રથા

સવાલ—વનરાજ, મુળરાજ, સિદ્ધરાજ, રાખેંગાર, યશો-
વર્મા, હેમાચાર્ય રૂદ્રમાળ, રાણકદેવી અને મીનળદેવી એમની
ખુલાસાવાર ઝોળખાણ આપો.

વનરાજે પિતાનું વેર કેવી રીતે વાળ્યું? અને ક્યાં સંજ્ઞા-
ની કરી? સિદ્ધરાજે ક્યાં ક્યાં રાજ્યોને કેવી રીતે હરાવ્યા?
કયું રાજ ખાલસા કર્યું? અને કયું કામ ધાતકી કર્યું? સિદ્ધરાજનું
જીવન ચરિત્ર કહો? અને તે ‘સધરાજજેશંગ’ તરીકે હજી પણ
કેમ ઝોળખાય છે.

પાઠ ૬૩ મો.
કરણુધેલો અને
અલાઉદ્દીન
ઉમરાવ=અમીર, મોટા
સરદાર
મોહા=લડવખા
પાંદનગર = રાજધાન

નીનું શહેર
આશ્રયતળે = આધાર
નીચે
ખેમમ = પાદશાહની
ખીખી
બાગસાણુ = નાશકની
પાસે એક કુંગર છે

દાપી = ખીલી, શોભી
અધતિત=અચોગ્ય, ગે
રવાજખી
આદતમા=દુઃખમા
સપડાઇ=પકડાઇ, હસાઇ
ઝપાઝપી = કાપાકાપી
મારામારી

વડો શાહનદો=મોટો શાહનદો=રાજકુમારી | રાજની ડોકરી
રાજકુમાર | હિંદુરાજકન્યા = હિંદુ

સવાલ—લવણપ્રસાદ, કરણધેલો, અલાઉદ્દીન, ખીજર-
ખાન, કૌલાદેવી અને દેવળદેવી એમની બુલાસાવાર ઝોળખાણ
આપો. વાઘેલાવંશનો છેલ્લો રાજ કાણ? શી રીતે ગુજરાત
મુસલમાનોના હાથમાં ગયું? કરણધેલાની કદ કુટિલતાએ આખા
ગુજરાતનું અને રાજપૂતકુળનું સત્તાનાશ વાળ્યું? કૌલાદેવી ક્યાં
ગઈ? કરણનું મોત શી રીતે થયું? અને શી બાબત ફારસી લા-
ખામાં સુંદર કાવ્ય રચાયું?

પાઠ ૬૪ મો.
અહમદશાહ.
રડોઅમલ=સારી સત્તા
દુરાચરણી = ખરાબ
ચાલના
નબળાઈ=નિબળતા
દુરના પ્રાંતોની=ઊંડેના
વિભાગના
હાકિમો=મુખાઓ
ખંડ = કુલ્લડ, બળવા
પૌત્ર=ઊકરાનો ઊકરો

થોલાયું=અટકી રહે-
વાયું
છટકાખ=પદવી
પશ્ચાતાપ=પસ્તાવો
ધોરકર્મ=ખાતકી કામ
અદલખ-સાફ=આજબી
ન્યાય
વાટપાકુ=રસ્તો રોકાને
હુંટનારા
કાસળ=જડમૂળ.
સરહદ=હદ, સીમા

વસુલાત=મહેસુલ
પ્રવાહ=પાણીનું વહેણ
મુશોબિત=સારી શો-
ભાયમાન
આજ દિનકગી=આજ
મુધી
મહાનયોદ્ધો=મોટા લ-
ડવૈયા
ધોર=પાપા
ઉમદા=સારી
ઓરસ=મેળો

સવાલ—સુંદરખાન, અહમદશાહ, અમરાલીલ, અસા-
વલ, અને ભદ્રની ઝોળખાણ આપો સલ્તનાત અહમદ ગુજ-
રાતની યાદોએ કેવી રીતે ખેંચે? રાજતંત્ર કેવી રીતે અલાબ્યું? કયું
પાપ તેનું અંતઃકરણ બાળતું? અને તેના પ્રાયશ્ચિત માટે તેણે શું
કયું? મુસલમાન અહમદની રાજનીતિ અને લેહપયોગી ઝમોટું વર્ણન
કરો.

પાઠ ૬૫ મો.
મહામુદ એગડો.
ઉદાર=મે ટા મનનો
મોજીનો=આનંદી
લોકપ્રિય=પ્રાગ્જનો વ-
હાલો
એગડે=એગડ જીતનાર
બંડખોર=તોફાની
શીતુર=ખંડ, બળવો
જગતભૂશિર=જગત પો-

ઈટ દારીકાની પાસે
ચાંચીઆ=દરીઆઇ
લુંટારા
પ્રતાપ=દીર્ઘ
ચોતરફ = ચારે બાજુ
નજરાણાં=મેઢ
પાઠશાળાઓ=કોલેજો
મુસાફરખાના=ધર્મશા-
ળાઓ
ઉસ્તાદ=ગુરુ

સ્થાન=જગ્યાઓ
શ્રીકેત=પૈસાદારો
ફિયાવ=અમરાઇ, આ-
ગરખાવાડી
ઠાઠ=દબદબો. બપોર
અંગનું બળ=શારીરિક
શક્તિ
ખાલસા=જેત
વાજાન=વાગા

સવાલ—અહમદશાહ, ખીખીમુખલી, એગડો, જગતભૂશિર,
શીરંગી, ફિરદોસ અને શાહઆલમ એમની ઓળખાણુ આપો. મહ-
મુદ એગડાએ કયું શહેર વસાવ્યું? નાની ઉમરમાં કેવું પરાક્રમ
દર્શાવ્યું? અને રાજ્યતંત્ર કેવી રીતે ચલાવ્યું? તેનો દબદબો, અને
તેનાં લોકપ્રિયતા કામો તથા મુદ્દ કુશળતાનું વર્ણન કરો.

પાઠ ૬૬ મો.
મુજફ્ફરશાહ ૩ બે
અને મુજર્રાતની
પડતી.
બધ્યા=આપ્યા, બેટ
કર્મ
સર કરી=જીતી લેઇ,
કબજે કરી
લગામ=સત્તા, અંકુશ
રાજવલીવટ=રાજકા-
રનાર

હસ્તક=હાથમાં
વશ=તાબે
બધાવી=પાચાવી
કોશીશ=પ્રયત્ન, મહેનત
અંધેર=અવ્યવસ્થા
ઝેરખંદોબસ્ત
બળવાખોર=ખંડખોર.
તોફાની
ચોખ્ખ દર ઠરાવવાનો=
બ્યાબખી ભાવ ન-
ક્કી કરવાનો

ટપ્પીશકાય=નબી શકાય
ફતેહ=જીત; જય
યાદગીરી=સ્મરણુચિન્હ
કેડો=પીઝો, પાછળ
પડવું તે
નાસબાગ=દોડાદોડ
હવાલે=નાબે, કબજે
મચર=અહંકારી
આપધાત=પોતાની મેળે
મરી જવું તે
અંતત્યાગ, છોડે

સવાલ—નાથુ, ઇતિમાદખાન, ખાનખાનાન, અકબર ને ટો-
કરમલ તે કોણ હતો ? અને શું શું કાર્ય કરી ગયા ? ગુજરાતનો
હેલો બાદશાહ કોણ હતો ? અને તેની શો દશા થઈ ?

પાઠ ૬૭ મો.
વરાળ, વાદળા, ધુ-
મસ, ઝાકળ અને
વરસાદ.
ઝાડોની ધટા=વૃક્ષો નો
ભરાવ
ઝુંપડું = મટુલી, આ-
શ્રમ, તાડછાનું ના-

નકકું મકાન
નાળચું=નળી
ધુમસ=ધુમાડા જેવી
વરાળ
ગણ=ઘાસનાં જથ્થો
ભિજી=ભિની થઈ
કરા=આકાર માંથી પા-

ણીના કાંકરા બં-
ધાઈને પડે છે તે
ઝાકળ=ધણી ઠંડીને
લીધે હવામાની વ-
રાળ ઠરી જઈને
તેના ટીપા બંધાય
છે તે

સવાલ—વરાળ, ઝાકળ, ધુમસ, કરા, અને વરસાદની વ્યા-
ખ્યા સાથે ઝોળખાણુ આપો. પાણીમાંથી વરાળ, અને વરાળમાંથી
ઝાકળ, કરા, તથા ધુમસ શી રીતે બને છે ?

પાઠ ૬૮ મો.
પૃથ્વી તેનો આકાર
અને કદ, રાત્રિ ને
દિવસ થવાનું કા-
રણ.

સદ=સહાણૂના કુવા
સાથે બાંધેલું પવન
ભરવાનું હુમકું,
સપાટી=કાંઠપણુ પ-
દાર્યનું ઉપલુ પૃષ્ઠ.

ફેરો=માટે, ચક્કર
આરપાર=સોંસર, એ-
ક સેકાથી બીજા છે-
ડા સુધી

સવાલ—પૃથ્વી શામાટે ગોળ છે ? અને તેના ઉપર શું શું
આવેલું ? પૃથ્વી ફરે છે કે સૂર્ય, તે સાબીત કરો ? પૃથ્વી જે
ધરી ઉપર ફરે છે તે ધરી કેટલા મૈલના છે ? અને પૃથ્વીનો એક
ફેરો કેટલા વખતમાં પૂરો થાય છે ?

પાઠ ૬૯ મો.
પૃથ્વીની વાષિક
ગતિઅને રુતુઓ.
વાષિક=વરસની

ગતિ=જવું તે, હીલચાલ
નિયતિ=હાલત
રુતુ=મોસમ

અંતરે=છેટે
ચોકસ=ચુકરર
નંત=સળગતો કાકડો

સવાલ—જાના ફરવાથી રાત દહાડો થયા કરે છે? દહાડો
અને રાત નાના મોટા શા માટે થાય છે? વરસમાં કયા કયા દિ-
વસોએ રાત દહાડો સરખા હોય છે? પૃથ્વી કઈ દિશામાંથી કઈ
દિશામાં ફરે છે?

પાઠ ૭૦ મો.
રુતુઓનું વર્ણન
અગાશી=ધાતુ
કસંકી=કપાસ, તુવેર
વજેરના સુકા છોડ-
નાં લાકડાં.
ખુંપરાં=સુકાં ફુટાં.
કાઠા=નીક; કાંલ, પા-
ણીને વહેવાનો માર્ગ
ખરીફ=ચોમાસામાં રો-
પેલાં અનાજ
વાવણી=રોપણી.
ફરપી દે છે=રોપડી
ફેરવે છે
નીંદી=ઉખેડી કામું
ઉગેલું ધા ખોદ-
વું તે
દેશી=ચાલુ વરસાદ
ગેવિધ=પુર

નિરાંત=સુખ ચેન,
સંતોષ
માફકસર=અનુકુળ, જો-
ધએ તેટલો
તીડો=ખેતરના પાકને
તથા ઝાડ છોડને તુ-
કસાન કરનારાં તપ-
ખીરીઆ રમનાં છ-
વડાં
ધમાક્ક=ધાંધલ, ધમા-
ધમ.
રવિપાક=શિયાળુ પાક
કડખ=જીવારના સુકા
સાંકા.
સરકાર ધારાનાં=મ-
હેસુતના, વિગોટીના
શીતળ=કડો
વા=પવન
પાનખરે=પાંદડાં જ.

મીનપર પડે
ધરે=ચોળે
તંબોળ=પાન
ધરે=પહેરે; ઝોઢે
ધટે=ઝોઢો થાય
તનમાં=શરીરનાં
ભલીબાત=સારી રીતે
ઉંડાં જળ જમ=પા-
ણી સુકાઇને ઝોણું
થાય
પામે=મળે, આવે
ચુલુવાન=કાયદા વાળાં
હોજ=પાણીની ટાંકી
બાગ=ખમ્બીયા
લામ=લાગે
વણુતોલ=ધણુજ
ખાસું=મળતું
દીસે=દેખાય
કપાકુખ=કુખીગમ્બી

ખેતીકાર=ખેડુત
ચંપો, ચંબેલી, જાઈ,
જુધ, ગુલાબ=એ
જવાં ફુલના નામ છે

ભલાં=સારાં, સુંદર
ફુલાય=ખીલે, મોટાં
થાય

સુખમાટ=સુખને વાસ્તે
ચાખડીઓ=પાવડીઓ
હિંચોળાખાટ=હિંચકા

સવાલ—ખરીફ પાક તથા રવિ પાકની વાવણી અને લણણી
કયારે થાય છે ? ખેડુતોને મહેનતનું ફળ કયારે મળે છે ? ગામડાના
લોકો શહેરમાં શું શું વેચવા આવે છે ?

પાઠમાં આપેલી કવિનાની સમજૂતિ.

શિયાળામાં ઠંડા પવન વાય છે. પાંદડાં ખરી પડે છે, અને
પાક પાકે છે. ગોળને કપાસ પથ્થુ પેદા થાય છે. તથા માથુસો શ-
રીરે તેમ ચોળે છે, અને પાન ચાવે છે. ૧

શરીરે ડગલા પહેરે છે ને શાલ ઓઢે છે. ગરીબ લોકોના
પગ અને ગાલમાં (ટાઢને લીધે) ચીરા પડે છે. દિવસ દુકાં અને
રાત્રિ બહુ મોટી થાય છે. તથા શરીરમાં સારી રીતે બળ આવે છે. ૨

ઉનાળામાં પાણી સુકાઈ જઈને ઉંડાં જતાં રહે છે, નદી,
અને સરોવરોમાં પાણી સુકાઈ જાય છે. વનસ્પતિને નવાં પાંદડાં
આવે છે અને ગુણવાળાં ફેસુડાંને સારાં ફુલ પથ્થુ થાય છે. ૩

પાણીના હોજ, ટુવારા અને બાગ સારા લાગે છે, તથા ચં-
દન અને વીંઝણા સારા લાગે છે. કાચી મધુર સ્વરે ટુકડા કરે છે
ને તાપ ધણેજ પડે છે.

ઘોમાસું તો ઘણું મળતું, બધી પૃથ્વી ડુબાડુબ દેખાય છે,
લોક મહાર રાગ ગાય છે, અને ખેડુતો ખેતરમાં વાવણી કરે છે, પ
ચંપા, ચંબેલી, જુઈ, જાં, ચુલાગ રંગે પૂલો સારા ખીલી
નીકળે છે. ઘોમાસામાં ધત્રી, પાવડાં અને લિચોળા ખાટ એ બધા
સુખના સાધન છે. ૬

પાઠ ૭૨ મો.

ધલાકો, તેનાભાગ,
અને અધિકારીઓ.

સલામતી=હથિયાર ન-
માવીને સલામી લ-
રતી તે.

અધિકાર=અમલ, દોર,
સ્ત્રા,
કમિશનર=વિભાગ કે

પ્રાંતનો મુખ્ય અમલદાર.

ગવર્નર=દલાકાનો ઉપ-

રી અમલદાર.

માહિતી=સમજ.

રેલ=પાણીનું પૂર.

જળ ધોધ=પાણી ઉ-

ઘેથી નીચે જોસ

બંધ પડે છે તે.

રેગિષ્ટર=રેગવાળી

વિભાગ=ભાગનાભાગ.

દેશીરાજ્ય=દેશી રાજ્ય

ઓના તાબાનો મુલક.

કાયદા કાનુન=ધારા

રીત રિવાજ.

મંત્રી=પ્રધાન, વજર.

મોટી અદાલત=હાઈ

કોર્ટ.

ન્યાયાધીશો=જસ્ટીસ ક-

રનાર જડજો.

ડિરેક્ટર=આખા ધલા-

કાના કુળવણી ખાતા-

નો ઉપરી અમલદાર.

સવાલ—મુખ્યાધ દલાકાના દરેક વિભાગ, તેના ઉપરી અને
મુખ્ય શહેરનું ઓળખાણ આપો. ગવર્નરને મદદ કરનારા મંડળનું
વર્ણન કરો—અને જુદી જુદી રીતે ગવર્નરનો મુકામ ક્યા રહે છે ?
ગવર્નરના મદદગાર દરેક મંડળનું નામ, મંત્રીઓ, અને કાર્ય વાહીની
સમજ આપો.—કમિશનર, ગવર્નર. ડિરેક્ટરને ન્યાયાધિશ, એમની
ઓળખાણ આપો.

પાઠ ૭૨ મો.

મુખ્યાધ અને અમ-
લદાર.

પશ્ચિમ દિશામાં દિશા.

સ્થાનના પાશ્વર ભાગ-

ગમાં.

માહિતીઓ=માહિતી પ-

કરનારા, અને હો-

ડીઓ

ચલાવનારા.

દીમર.

આબાદી=ચકતી, ઉ-

ત્પત્તિ.

કામઠામ=ઠેકાણે, ઠેકાણે
વિસ્તાર=પ્રસાર, ફેલા-
વો-લગાવવાને પહે-
ળાઈ ગણતાં જમી-
નનું જે માપ આવેતે,
દૂર દેશનો=આધેના મુ-
લકનો.

ગગન=આકાશ.
ધમારતો=હવેલીઓ.
મીલો=કાપડ વણવાનાં
કારખાનાં.
જથાળંધ=ઢગલા બંધ,
કારખાનાં=કામ કરવા-
ની વિશાળ જગાઓ.
લક્ષાધિપતિ=લાખો શ.
ના માલીક. ધણુ

પૈસાદાર.
દેવળ=દહેરા.
મિનારા=છઃજ.
વૈભવ=લખ્યતા, સુખ-
સાધનો.
થાનક=સ્થાનક, જગા,
સ્થળ.
ત્રિકોણાકાર=ત્રણ ખુ-
ણાના ઘાટ જેવો,-
ખારું=સ્ટીમરને થોભ-
વાની લાંગરવાની જગા.
કરોડપતિ=કરોડો શ.
વાળા.
મરાઠી અમલમાં=મરા-
ઠી રાજ્યમાં.
પુષ્કળ દાણુ=ધણી

જકાત. કર.
વણાર=વણવાનું કામ.
ત્રણ તાર=સુતરાઉ, રે-
શમી અને કસબી.
વણાર
તવંગરો=ધનાઢય શ્રી-
મતો.
ખોડાં દોર=લંગડાં, અ-
શક્ત પશુઓ.
પાંજરા પોળ=ખોડાં.
દોરને પાળવાનું મ-
કાન.
સહિત=સાથે.
ગોરું=અગ્રેજ લોકનું.
કોલેજ=ઉચ્ચશિક્ષા આ-
પવાની પાઠશાળા.

શવાલ—મુંબઈ તથા અમદાવાદની પહેલાંની અને હાલની સ્થિતિનો
મુકાબલો કરો:- મજગામ, કોલાખાં, માહીમ, મુંબાદેવી ભદ્ર,
જુમામસિદ, સિપ્રીની મસીદ, અને શાહુ ખાગની ઓળખાણ
આપો. હાલના મુંબાઈ અને અમદાવાદનું પૂરેપૂરું મુકાબલો રૂપ વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૩ મા.

હાલકામાં એક ઠેકા
ણેથી બીજે ઠેકાણે
જવાના જુના
રસ્તા.

એવે એવ=સખત
પરસેવો ભાગવથી

શરીરપર ન કળેલા
પરસેવાના નલક.
ધક્કા=આથકા
પોડ=માલ લાવવા બ-
નદ.
ધારી સડક=મોટો ર-
સ્તો.
ખંજમાથી=સપાટા.

માંથી ધાર્યા.
વેપારી ગર્જ=માલ લ-
ઈ જવો લાવવાનો
રસ્તો.
કાફલો=જથો, ટોળું.
નગરપારક=સિંધ પ્રા-
ંતના ચરપારક છ-
કાનો તાકાત છે.

સવાલ—જંશુસરથી પાલેજને સુરત જતાં વચમાં ક્યાં ક્યાં સ્ટેશનો આવે ? સુરતથી મુંબાઈ જતાં ક્યાં સ્ટેશનો આવે ? મુંબાઈથી દારિકા અને દારિકાથી પોરબંદર જવાનો રસ્તો કયો ? રેલવે અને ખોટ થયા પહેલાં ગુજરાતને સિંધ વચ્ચે કેવી રીતે વેપાર ચાલતો ?

પાઠ ૭૪ મો.

જુનું પ્રસિદ્ધ શહેર
ચાંપાનેર.

જુનું=થોડી

સદી=સૈકું

તુંવાર, ચોલાણુ=રજ-
પુતોની એક જાત છે.

વંશજે=વંશના માણસો
ખંણી=મોટા રાજ-
ઓ પોતાના તાબા-
ના નાના રાજઓ
અને જાગીરદારો પા-
સેથી દર વર્સે અ-
મુક રકમ લે છે તે.
સ્વતંત્રપણું=કોઈના તા-

બામાં ન રહેવું તે.
રંગાટી=રંગવાનું કામ
કરનાર.

ધાકમાં=દાખમાં, બચમાં
ધેરાવો=ફરતો ધેર
ખેનમુન=ઉત્તમ, જેની
હરીકાષ કરનારખી-
જુ ન હોય તેવું.

સવાલ—ઇ. સ. ૧૪૮૪-૧૪૧૮-૧૪૫૦ ને ૧૮૦૩ ની સાલમાં શું બનાવ બન્યો ? અંગ્રેજો સમર્થ હોવા છતાં ચાંપાનેરને કેમ સુધારી શક્યા નહિ ? હાલ ચાંપાનેરની સ્ત્રી દશા છે ? પવનગઢ એ શું છે ? ચાંપાનેરની જુદી જુદી દશાનું વર્ણન કરો ?

ચોથી ચોપડી ભાગ ૩ જો.

પાઠ ૭૫ મો.

ગરમી કે ઉજ્જતા.

અપકો=ડામ.

અલેલા=દાલા.

લાગણી=અસર

વળન=તોલ

તોળી=તેળી
સ્થિતિ=હાલત
વધધટ=વધારો થતાડો
છલાછલ=છેક માથા
સુધી ભરેલું, ભરછક
ઉપસાને=ફૂલીને
ધન=નફર
અવાહી=પાણીરૂપ જેનો

રેલો ચાલે તેવા પ્રદાર્થ
સંકારીએ=અરોબર મો-
ઠવીએ
પ્રસરી=વિસ્તાર પામી,
ફેલાઈ
પાટોપાટ=એક છેડાથી
ખીળ છેડા સુધી
ફેલે=ફેલ વધે

સવાલ—પદાર્થને ગરમી લાગતાં તેમાં શું ફેરફાર થાય છે ?
જાણપણ પદાર્થને જોડેલો તપાવીએ તેટલા તેની ગરમીમાં વધારો થાય
છે તે સાબીત કરો. ગરમીને લીધે પદાર્થો ફેલે છે તેની ખાત્રી કરી આપો.
ગરમી શેમાં જલદી ખસરી જાય છે ? અને તે શા કારણથી થતી અને
અવાહી પદાર્થોને ગરમી લગાડવાથી તેમાં શા ફેરફાર થાય છે ?

પાઠ ૭૬ માં.

ઠંડી.

સ્થિતિ=દાલત, રૂપાંતર
કશો=કાંઈ પણ
ઉલટીજ અસર=અવ-
ળી લાગણી
ફેલે છે=ઉપસે છે, કઠ

વધે છે
સંકોચાય છે=સાંકડો થા-
ય છે, કઠ નાનું થાય છે
સંજ્ઞા=મજબુત
વાટ=પેડાઉપરનો લો-
હનો ગોળ વાટો.
પીગળીને=ઝોગળીને
સ્વરૂપ=પોતાનું અસ્વરૂપ
શંકા=શુભવણુ ભરેલો

વિચાર, વહેમ, સંદેહ,
શક
મુકાબલો=ખરાખરીમાં ચ-
રખામણી કરતાં
ડોળી=ઝોળી, પાલખી
તળેટી=પર્વત કે કુંગ-
રના તળીયાની જમીન
હુકાળુ=ગરમ
સરખામણી=મુકાબલો

સવાલ—ઠંડીથી અને ગરમીથી પદાર્થમાં થતા ફેરફારનો મુકા-
બલો કરો. ઠંડીને લીધે વાયુરૂપી પદાર્થો અવાહી, અને અવાહી પદાર્થો
થતી અને છે તેની સાબીતિ કરી બતાવો. “અમુક પદાર્થો ઠંડા કે ગરમ
છે” તેનો અર્થ શા ? પર્વત ચઢનાર, અને પર્વતથી ઉતરનાર માણુ-
સની સ્થિતિનો મુકાબલો કરો, અને તેમ થવાનું કારણ જણાવો.

પાઠ ૭૭ માં.

ફટકડી.

ઝોગળી=પીગળી
ભાગ્યશાળી=નસીબદાર
ધુંટડો=મેંમાં માથ તે-
ટકું પાણી

ખટમટું=ખાટું
તુરં=તુરાશ પડતું
ખનાવટી=નકલી, ખતા-
વી કોટેલું
ગોરમટી=ગોરાડુ માટી
મંધક=મધી કરનારી

મજબુતી=તાકાત, સ-
ક્તિ
કાકડો=ગળામાં બહાર-
ની ખામીએ દેખાતો
ગઠો
અવાળુ=ફાંતમાં પીડી.

આ.
કુલવેલી=પકવેલી.
ચાંદી=ફાલ્સા, ચાંદા

દાઢ=અગન, લાલ.
ગચરકા=ખાટાઓડકાર
ઉલટી=વમન, ઓકારી

, મહીસાગર=મહીનદી.
કોકીલું=કું ગરમ.
ચકતું=એકો ગોળાકાર.

સવાલ—ફટકડી ક્યાંથી નીકળે છે અને ક્યાં રીતે તૈયાર કરવા-
માં આવે છે ? ફટકડી શા ઉપયોગમાં આવે છે ? અને તેને શા માટે
કુલાવે છે ? કુલાવેલી ફટકડીનો ઉપયોગ શો ?

પાઠ ૭૮ મો.

શીસું, કલાઈ અને
જસત.
શીસું=મેલા ભૂરા રંગ-
ની ભારે વજનની

ધાતુ.
ધસરકા=ધસારાથી પ-
ડેલા કાપા.
જંગાલ=તાંબાનો કાટ
કટાણું=કાટ ચડેલું.
રદ્દ=નકાસું, નીરૂપયોગી

પિત્તળ=તાંબુ અને જ-
સત મળવાથી બનતી
પીળાશ પડતી ધાતુ-
કાંસું=તાંબુ અને કલા
ઈ મળીને બનતી
ખરડ ધાતુ.

સવાલ—શીસું, કલાઈ, પિત્તળ અને કાંસું એમની ઉત્પત્તિ
તથા ઉપયોગનું વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૯ મો.
લાકડું અને હાથી
દાંત.

મોલ=છાપસાની વચ્ચે
નો આડો અને જા-
ડો ચાંબલો
સરખા=જાળાળ
વહેરીએ=કાપીએ
કુખો=ટીશીઓ, ફ-
લોમા
મોડિઆટ=પીકને સ-
માંતર નાખેલું બહું
શાકું, એમાં હાથ-

કા સારું કડાં જડ-
વામાં આવે છે
જેસભર=જેરથી, બ-
ળ પૂર્વક
ચર=પડ
ગણતરી=ગણના, હિ-
સાબ
સંગીન=ધટ
કંથુ=સખત
રકાઉ=ટકી શકે તેવું
કાટ=લાકડું
રસવાન=રસવાળું
શદ્ધિ=વધારો

શીસું=તરત ફાટી જાય
તેવું
રેસાદાર=રેસાવાળું
પરનાળ=નીક, મોરી
ખીચોખીચ=પાસે પા-
સે, જોડા જોડ
એકાકાર=એક રૂપ
ચીવડ=ચીકણું, ચી-
કાશવાળું
ધાણી=તેલી ખીચા ત-
લ દીવેલ વજેરમાંથી
તેલ કાઢવાના સંચા

હાથીદાંત=હાથીના દં. | મુખ્યત્વે=ધણું કરીને | મહોરાર=રમકડો
ત શ્વળ | ઘાટ બંધ=આકારદાર | ઓપીને=ધસીને

સવાલ—લાકડાં કેટલી જાતનાં હોય છે? અને ક્યાં ક્યાં જોવામાં આવે છે? લાકડાનો કોઈ ભાગ વધારે સંગીન તથા કોઈ ઓછો સંગીન હોવાનું કારણ શું? “સાગ, સીસમ, બાવળ, રાયણ, આમલી, દેવદાર,” ત્રણ અને નાળિયરી” એ દરેકનાં લાકડાંનો શો શો ઉપયોગ થાય છે? હાથી દાંતની પ્રરિક્ષા શી? તે ક્યાં નીપજે છે? કેવો પદાર્થ કહેવાય છે? અને શા ઉપયોગમાં આવે છે? હાથીદાંતપર જેવું કોતરણી કામ થાય છે તેવું લાકડાપર થાય કે નહિ? શા માટે?

પાઠ ૮૦ માં.

ફળતેના ભાગ અને કાર્ય.

સુગંધીદાર=ખુશબોવાળું
પાંખડી=પાંદડી
અતર=ધણીઉંચી જાતનું
સુગંધીદાર કીમતી
તેલ
જસવંતી=જવસુદનું ફૂલ
કળી=ફૂલની કળી, ખી

લ્યા વગરનું ફૂલ
ઢાંકણ=ઢાંકણું
વજ્ર=ફૂલોનું ઢાંકણ
વજ્ર પત્રો=ફૂલના ઢાં-
કણના પાંદડાં
નાળુક=કોમળ
ચૂંટી=તોડી
જાડાએલી=સંધાએલી
સળંગ=આખો
ફૂલમણી=ફૂલનો ગોટા
સરણાધ=પીપુડી
તાંતણા=તંતુ

અગથીઓ=સેકડી
પુંકેસર=નર તંતુ
ઝી કેસર=ઝી તંતુ
પરાગ કોશ=પરાગનો
જથો
પરાગ કણ=પરાગની ર-
જકણ, પરાગ કોશના
ઝીણા ઝીણા કણ
ખીજશય=ખી બંધા-
વાની જગા
સુદમ ખીજ = ઝીણા
ખીજ

સવાલ—અતર શેમાંથી બને છે? વજ્ર, પુંકેસર, ઝી કેસર, પરાગ કોશ, પરાગ કણ, અને ખીજશયની ઓળખાણ આપો. ક્યાં ફૂલની પાંખડીઓ છુટી હોય છે? અને ક્યાં ફૂલમાં ધણું તંતુ હોય છે. મોગરાનું ફૂલ નળી જેવું અને ધંતુરાનું ફૂલ સરણાધ જેવું શામાટે હોય છે?

પાઠ ૮૧ મો.
ફળ, તેના ભાગ
અને કાર્ય
અવેશથી=દાખલ થવા-
થી, પેસવાથી
ચેત્તવામાં=પોષણ કર-
વામાં
એકત્ર=એકઠાં
માવજત=રક્ષણ, સં-
ભાળ
ચોજના=ગોઠવણ

મર=માવે
પોષ્ટા=રક્ષાની શૃંગો
પતી ના=પૂરે થાય
પાઠ ૮૨ મો.
બી, તેના ભાગ,
અને કાર્ય.
પર=થર
કાડ=દાળ
ગોજના=ગોઠવણ
બીજાંકુર=કણુગો
દ્વિદળ=બે કાડવાળાં

સત્વ=કસ
માકક આવે=અનુકુળ
થાય
જમફળ=જમરખ
રામફળ=સીતાફળ જેવાં
લાલાશ પડતા રંગ-
નાં ફળ
રૂદ્રાક્ષ=જેની માળા બ-
ને છે તે
મણુકો=એક જાતના
ઝાડનું બી

સવાલ—બી ઉગવાને માટે શેની જરૂર છે? એકદળ, દ્વિદળ
દળ-ફુલમણી, રૂદ્રમ બીજ અને બીજાશય એની ઓળખાણ
આપો. દ્વિદળ બીમાં બીજાંકુર ક્યાં હોય છે? અને તે શું ખાધને
વધે છે? જેનું મૂળ થવાનું હોય તે ભાગ કયારે ઉગે છે? અને ઉગીને
ક્યાં આવે છે? ક્યાં બી વહેલાં વાનવાં જોઈએ?

પાઠ ૮૩ મો.
પાંદડાં તેની રચના
અને કાર્ય
સૃષ્ટિ=દુનયાં

શોભા=દેખાવ, સુંદરતા
આત્મા=જીવ, પ્રાણ
અંશ=ભાગ
પ્રાણ-ક્ષક વાયુ=જીવનું
રક્ષણ કરનાર પવન;
ઑડિસજન વાયુ

પુષ્ટિ=બળ, જોર
જઠં=પાચન કરવાની
ક્રાથળી
નસો=રંગ
ધન=ગીચ
ઘટાવ=ભરાવ

સવાલ—પાંદડાં ઝાડને શા કામનાં? પાંદડાં કયે રસ્તે અને કેવી
રીતે શ્વાસશ્વાસ ચલાવે છે? પાંદડાંને રસાંકું, જઠર અને ફેફસું શા
આધારે કહી શકાય? પાંદડાં ઉપરથી એકદળ કે દ્વિદળ બી શી રીતે
માળખી શકાય? પાંદડાંનો રંગ લીલો હોવાનું શું કારણ?

પાઠ ૮૩ મો.

આ અને કાફી.
નરકાર=એ હાથ જા.
ડીને માથું નમાવવું
તે; પ્રણામ
નર્પા=એકલા
વિચિત્ર=મેડોળ, કદરૂપ
વાવેતર=વાવણી, રો-
પણી
પાણીપોચી= બિનાશ-
વાળી
સોડમ=સોડ, વાસ

તેજદાર=પ્રકાશિત, અ-
ળકતો
શુદ્ધિ=ચુદ. રે. ના
કામ
તાવડો=રેણો
જગૃત=સતેજ જ્ઞાન.
વાળું
ફાયદાકારક= ગુણકારી
છડીને=છાલાંકાદી ના-
ખીને
ચરખા=કપાસમાથી રૂ
અને કપાસીઆ બુદ્ધ
પાડવાનો સંચો; જન

નુકશાનકારક=હાનિકાર-
ક
પાચનક્રિયા=પાચણ પ-
ચાવનાર
કૌવત=તાકાત, બળ,
શક્તિ
અ. ચમિતપણે=આડા
અવળા દાઢમે
હૃદયહાર=જીવંતે તે
કરતાં પણ વધારે,
હૃદ ઉપરાંત
કાળજી=ફિકર, ચિંતા,
લાગણી

સવાલ—ચાનું વાવેતર ક્યા અને કેવી રીતે થાય છે ? કેવી
જમીન ચાને અનુકુળ છે ? પાંડા ચુટી લાંબા પછ શું કરે છે ? હિંદ-
માં આ ક્યાં ક્યાં થાય છે ? અને હિંદમાં શી પહેલવહેલી ક્યારે
આવી ? કાફીના ફળ ઉપર શા શી ક્રિયા થાય છે ? અને તે હિંદમાં
ક્યાં ક્યાં થાય છે ? આ અને કાફી આપણને શો લાભ કરે છે ? અને
તેથી નુકશાન શું થાય છે ?

પાઠ ૮૫ મો.

રૂ અને કપાસનો
છોડ.
અમીરી=મોરો દરજ્જો
અનુક=નિશાની
નિર્ધન=દરિદ્ર, પૈસા વ-

ગરના
ઉમદા=કામતી, ભારે
મુલના
મીસર=હિંદુસ્તાનથી વિ-
ભાજત જવાના રસ્તા
પર એક દેશ છે.
પાંચડી=કામળી, ડાળી

કપાસીઆ=કપાસનાં ખી
કપાસ=રેનો છોડ
કાલાં=કપાસનાં ફળ
વાણવો=લણવો, વીણી
લવો
અંકાવ=નક્કી કામ, ચા-
રી કામ

સવાલ—કપાસ ક્યાં ક્યાં થાય છે ? ક્યાં દેશોમાં તે ધતો નથી થા માટે ? તેને કઈ જમીન અનુકુળ હોય છે ? તેનું વાવેતર કેવી રીતે કરે છે ? અને કેવી રીતે લેણું છે ? કપાસનો છોડ, છુંડવાં, ફૂલ અને ફાલાનું વર્ણન કરો. રૂનો બાવ શા ઉપરથી અંકાય છે ?

પાઠ ૮૬ મો.

માછલી

શુંગળાવી=અકળાવી
અલર=ગળા રી નીચે
લટકતી ચામડી હો-
ય છે તે.

નિભાવવાને=ટકાવવાને

ચાલુ રાખવાને
ગરમાવો=ગરમી, હુંક.
ભીંગડા=ભડા પડ
સરકી=ખસી, લપસી.
મછવો=નાની હોડી.

હલેસા=ચાટવા.

સુકાન=આગબોટને ફે
રવવાની ગતિ આપ-
નાઈ થત.
કરોડ=વાંસાની વચ્ચેનું
ઉછું હાડકું.

સવાલ—માછલીને પાણીની બહાર કાઢતાં તે કેમ મરી જાય છે? જાવડે તે શ્વાસ લે છે? પાણીમાં હવા હોય કે નહીં? માછલીનું શરીર ક્યાં કેમ હોય છે? તેને દાંત હોય છે કે નહીં? માછલીની શરીર રચના સમજાવો.

પાઠ ૮૭ મો.

ખીચિંગ પાઉડર=ધો-
વાના કામમાં વપ-
રાતો સફેદ જુકો.
નામ=ફેણવાળો મોટો
સાપ.
ત્રાવત=ફેર. જુલમ.
કાચળી=સાપના શરીર.

પરની ભીંગડાવાળી
પાતળી ચામડી.

કરોડ=ખરાડનું હાડકું,
પાંસળી=વાંસાપરની હા
ડકી.
લોચા=મસિના ગટ્ટા.
સકોચી=ખચી લપ,
સંકડાવી દેઇ નાના
કરી.

વિસ્તારી=લંબાવી, ફે-
લાવી, પહોળા કરી.

જડખામાં=ડાચામાં
કંખ=ચટકો,
કચરખાણુ=ચૂરેચૂરા
અજમાવી જોવી=વાપ
રી જોવી.
ફેણુ=સાપના માથા પ
રનો પહોળો ભાગ.

સવાલ—ઝેરી અને ઝેર વગરના સાપોમાં શું ફેર ? ક્યાંઝેરી સા-
પોને ફેણ નથી હોતી ? સાપણું છડાં મુકે છે કે વિચાય છે ? સાપનું ઝેર
આપણા લોહી સાથે શી રીતે મળી જાય છે ? અને તે ઝેર ઉતારવાનો
શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે ?

પાઠ ૮૮ મો.

ફેલકું.

માસાહારી=માસો ખા
નાર
સેનાળ=લીલ

ટીશી=કુપેળ, પાંદડાં

ની કળી.

જીવહિંસા=ખાણીદત્યા
ગુમથવાથી=દેખાતાખંધ
થવાથી, ખાવાઇ

જવાથી.

ગુંગળાટ=અકળામણ.

લપલપાવી=પહાર કાઢી

ગાળો=પીડો

લવ=અવતાર, જન્મ

સવાલ—દેડકાની સરીર રચના ખુલાસાવાર સમજાવો. અને તેને.

ફેલકાં રૂપ બદલવાં પડે છે તે કહો. તેના આગલા પગ કરતાં પાછલા
લાંબા કેમ હશે? તેની જીભમાં અને આપણી જીભમાં તફાવત શા? તે
આસ શાવડે લેછે? અને તેને ગાંઠ ક્યાં નીકળે છે ને તેનું શું થાય છે?

પાઠ ૮૯ મો.

તીડ.

કદાચ=કોઇ વખત.

પસારી=ફેલાવી, પહો
ળી કરી

વર્ગનું=મતનું.

ધાર=કિનારી

કાંગરી=કરવતીની ધાર

નથ દાંતાજેની કિનારી

ટપકીવાર=ટપકાવાળી.

ખિડાય છે=ખંધ ધાયછે.

સંક્રામ્ય છે.

રજપુતસ્થાન=મુજરાત

ની છિતરનો મુલક.

ગોરાકુ=પીળાશ પડતી

જમીન

વળામણનો=વિદાય થતો

હાથીઓ

લંબગોળ=લાંબાગોળ

પ્રીણુ=પરપોટો.

ખિડાઇ=ખંધ થઈ,

કુમળીટીશીઓ=કુંણી

કુંપળો.

પાલો=પાંદડાં

ખાઉધર=ભુખાળવાં

ખાતાંધરાય નહિતેવાં

લિલોતરી=લીલી વન

રપતિ.

ધાણવાળે છે=નાશ કરી

નાંખે છે.

ઉજ્જડ=વેરાન, જંગ.

લ જેવું

લણુતાં=વીણુતાં, વાદી

લેતાં કાપી લેતાં.

હીણુભાગી=કમનસીબ

ભૂખમરો=ભૂખેમરવાનો

વખત.

અગણિત=ગણતાં પાર

ન આવે તેટલાં, ધ

ણાંજ.

અટકાવવાનો. ખાળવાનો

જુડીજુડીને=મારીમારીને.

પુરાં કરવાં=મારીનાંખવાં

સવાલ—હિંદમાં તીડ ક્યાં અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે?

તીડના સરીરની રચના સમજાવો. કેવી જગાએ તે ઘૂંડાં મૂકે છે અને
તેનું રક્તશુ શી રીતે કરે છે? તીડથી જન્મતને શું નુકસાન થાય છે? તેને
હિતપન કરતાં અટકાવવાના શા શા ધધાજ છે તેનું વર્ણન કરો.

પાઠ ૯૦ મો.

મચ્છર.

કિવનાબન=સિકેનાના
ઝાડમાંથી ઉત્પન્ન થતું
સત્વ; કે જે તાવની
દવાતરીકે કામ લાગે છે.
વાસો=વાસ રહ્યાણુ.
જકર=હોજરી, અન્ન પા
અન થવાને માટે પે
ટની ડાબી બાજુએ
ખોસક ભરવાની ફા

થળી હોય છે તેજ
સુક્ષ્મદર્શક=ઝીણી વ
સ્તુને મોટી બતાવનાર
યંત્ર.

મળકંદ=પ્રથમનું રૂપ.
વિવિધ પાસાદાર=ગુદા
ગુદા પાસાવાળી.
ખુધા=કેડમાંથી વળી
ગયેલા.
ઢળકર્તા=ઢાલ પડતા
ચટકો=ડંખ
લાળ=ચીકણું થુંક.
જમીને=એકઠું થઇને

ખીજાનું=પથારી
અંધિઆર=વહેતું ન
હોય તો
ખાખોચીયાં=ખાડા.
લીખો=મચ્છર જાતનાં
ઝીણાં જીવડાં.
રંધાદ=ગુજળાખ.
ડામર=ખનીજટાર.
લોખાન=એક જાતનો
સુવાસિક ગુંદર.
કેરોસીન=દીવાસળગાવ
વાનું એક જાતનું
તેલ=ગ્યાસલેટ.

સવાલ—સુક્ષ્મદર્શકથી જાતનાં મચ્છર કેવો દેખાય છે ? મચ્છરની
શરીર રચનાનું વર્ણન કરો. કય જાતના મચ્છરો વધારે નુકસાન કરે છે ?
રોગને મચ્છર સાથે શો સંબંધ છે ? માણસના શરીરમાં રોગનાં જંતુઓ
મચ્છર શી રીતે દાખલ કરે છે ? કેવી જગાએ મચ્છરની ઉત્પત્તિ થાય
છે ? અને તેનો નાશ કરવાનો શો ઉપાય છે ?

પાઠ ૯૧ મો.

હાથી.

મીમંત=પૈસાદાર.
સસાલો=ખટલો ધોડા,
લસકર વિગેરે
ભટ્ટ=ખાણણીમાં એક
જાતની અટક છે.
દેવ=શક્તિ
માવત કાર્યની હાકિનાર

લપેટી=વીટાળી
અત્યંત=વણુંજ
હોસે હોસે=ખાતે ખાતે
શોષી=ચૂસી.
ડાલ=આંકડીવાળું પાણી
કાઢવાનું વાંસણુ.
દુડી=નાની ધાર.
ટેરવું=આગલો ભાગ
પુશ્ત=ભરાઈ, જડા.

અંખાડી=હાથી ઉપર
ખેસવાની ખેડક.
ચગદી=કચડી, પીલી.
કલાગર=આસા પાળ
નાર
સમજદાર=સમજણવાળું
શાંત=ધીરજવાળું.
કદાવર=પહેલવાન, કદ
માં મોટું.

સવાલ—હાથીના શરીરની રચના તથા તેના દરેક ભાગનો ઉપયોગ ખુલાસાવાર સમજાવો. હાથ ની સુંદ શું શું કામ કરી શકે છે ? હાથી આપણને શા ઉપયોગનો છે ? અને હાથ દ્વારા સ્થ કામમાં આવે છે ?

પાઠ ૯૨ મો.
પ્રાણી અને વન-રૂપિતા રંગ.
સંબંધ=જોડાણ, વલ
ગાણ.
ભોય=મુળનારેસા, હુંઠા
બેમાલમ=જણાય નહિ

એવી રીતે
તલપ=ફલગ, થેકડો.
સખળ=મજબુત, જોરા
વર.
ફાળ=ઠેકડો, કદકો, ત
રાપ
ગોખ્યા=પૂર્યાં કબજો

કર્તા.
પલટાય=ખદલાય
રંગભેદ=રંગમાં તફાવત
વગડાઉ=જ ગલી
પારપકવ=પૂરૂં પાકેલું
હેતુ=મતલબ, ધારણા
ચકચકિત=પ્રકાશિત.

સવાલ—વનરૂપિ અને પ્રાણીઓના રંગ જુદા જુદા હોવાનું કારણ શું ? પ્રાણીનો રંગ, અને તેમની આસપાસના પદાર્થોનો રંગ મળતા આવવાનું કારણ શું ? જંગલી અને પાળેલાં પ્રાણીઓના રંગમાં ફેર કેમ હોય છે ? પુલોનો રંગ લપકાદાર અને ફળોનો રંગ સુશોભિત શા માટે હોય છે ?

પાઠ ૯૩ મો.
હૃદય અને લોહીનું ફરવું.
ગલીઓ=સાકડીશરીઓ
હૃદય=લોહીની ટાંકી
સ્નાયુ=જેતું તુવડે હાડકાં અને માંસના રે-

સાઓ જોડાએલાં રહે છે તે.
ધેરીનસ=મોટી નસ;
નાડી
ગરનાળું=મોટી ગટર
પાણી જવાનો ઉપર
થી બંધ કરીને બાં-

ધી લીધેલો સાકડો માર્ગ.
લીણુ=કમજોર, નિર્બળ
શિરા=નસ.
રંટમાળ=પાણી કાઢવા
નું ઢાંચકાવાળું ચક્ર
બળકારા=ટોકારા.

સવાલ—આપણા શરીરમાં હૃદય ક્યાં છે ? કેવું છે ? કેવડું છે ? અને શું કામ કરે છે ? હૃદયમાં કેટલાં ખાનાં હોય છે ? તેમાં શું શું ભરેલું હોય છે ? અને તે શું કામ કરે છે ? હૃદયનો અને પાણીની

ટાકીનો તથા મંદુ પાણી અને અસ્વચ્છ લોહીનો મુકાબલો અસ્વચ્છ લોહી સ્વચ્છ શી રીતે થાય છે? અને છાતીમાં તથા હાથના કાંઠા ઉપર ધબકારા શાથી થાય છે? તંદુરસ્ત માણસ અને બાલકની નાડી એક મિનિટમાં કેટલી વાર ધબકે છે?

પાઠ ૯૪ મો.

જઠર અને પાચન ક્રિયા.

ગરમાવો=ગરમી, હુંફ.

શ્વાસ=શ્વાસ.

મૂત્ર=મૂત્ર; પીણાબ.

વાટે=રસ્તે

ખટ=ખોટ.

કાંદું=શરીરનું અંધારણુ

સારા=આર.

તેજી=તેલવાળા.

પેનવાળા=કાંજવાળા.

ચરખી=ચામડીની અં-

દરનો દરેલો ચીકણો

પદાર્થ.

સૂક્ષ્મ=ઝીણાં.

દાર=આર

વીધરીને=પીગળીને,

ઝોગળીને

ફેફસાં=છાતી મંદિલી

જે ઇંદ્રિયોવડે શ્વાસ

લેવાય છે તે મૂકા-

યછે તે

શાલીયુસ કાગળ=બલો

ટીંગ પેપર.

આંતરડાં=ગુંજળું વળે-

લા દોરડા જેવો પેડા

નો ભાગ. એ જઠ-

રની નીચે ડાબી બા

જીવર હોય છે.

કાળજી=પિતાશય, છા-

તીની જમણી બાજુ

નો ભાગ

મલ=મેલ

તત્વ=સાર, સત્ય.

સવાલ—આપણે ખોરાકની શી જરૂર છે ન લઇએ તો શી અ-
ક્યણ? ખોરાકનો મુખ્ય ઉપયોગ કયો? ખોરાકના પદાર્થના વર્ગ
કયા? અને તે દરેક શા શા ઉપયોગના? રસ થએલો ખોરાક કેવી
રીતે લોહીમાં મળે છે? જઠર એ શું છે? પાચન ક્રિયા કયારે થાય છે?
જઠરની નીચે શું હોય છે. અનાજને મોમાં ઢાળીઆ રૂપે મુઝીએ ત્યાંથી
તેનું સ્વચ્છ લોહી બને છે, ત્યાં સુધીનું વર્ણન કરો. ચરખી, જઠર.
ફેફસાં, આંતરડાં. કાળજી અને હૃદય એની ઝોળબાણુ આપો.
તથા તેમની કાર્ય વાહી સમજાવો.

૬૫ મો.
ત અને સુતરાઉ
વસ્ત્રો.
અગત્યની=જરૂરી
નિભાવવાને=ટકાવવાને

ચાલુ રાખવાને
નિરોગી=આરોગ્ય, તં-
દુરસ્ત
કુળ=સોટવો.
ધુળરી=કંપારી.

મંદવાહક=ધીમે ધીમે
વહેવરાવનાર
છિદ્રોવાળું=કાણાવાળું
સોંપણ=ચુસ્કી લેકું તે
જમાવ=એકઠું થવું તે

સવાલ—માણસને કઈ એ વસ્તુઓ મુખ્ય ઉપયોગની છે ? અને તે શા માટે ? ઉનનાં કપડાંથી શા લાભ છે ? તે મંદવાહક કેમ ગણાય છે ? સુતરાઉ અને ઉનનાં કપડાંનો મુકાબલો કરો—સુતરનાં કપડાંમાં શા માટે ગરમી હોતી નથી ? શરીરનાં અગત્યના લાગ કયા કયા ? સફેદ કપડાં કેમ પહેરવાં ? ઉનનાં કપડાં કેમ વધારે મેલાં થાય છે ? અને તેને સંભાળ પુવંક રાખવાને શા ઉપાય કામે લગાડવા ?

૫૭ ૬૬ મો.
સુતરનો વણાટ.
સીડી=ઐરાઓને પહેર-
વાનું રેશમી કપડું.
સાલા=ઐરાઓને પહેર-
વાનું સુતરાઉ કપડું.
ખાદી=એકબીજાતનું બહુ
દેશી કપડું.
લોહવો=કપાસમાંથી રૂ
અને કપાસીઆબુદા
પાડવા માટે ચરખામાં
પીલવો તે.

જીન=કપાસલોહવાનો એવો
લાટ=કપાસ પીલવાના
ચરખાની ધરી.
કાંતવું=લાખા તાંતણા
કાઢવા તે.
પીંજણુ=પીંજવાનું એ
જાર.
તાંત=અકરાના આંત-
રડાની દોરી.
તંગ=ચમત, મજબુત
ગોટીલો=પીંજરાને રૂ
પીંજવાનું ડૂબેલ્સના

આકારનું લોકડાનું
એજાર.
ગાલલું=પીંજલા રૂનો
લોચો.
કસ્તર=ધુળ; ઝીણો ક-
ચરો.
સાલ=લુગડાં વણવાનો
મંચો.
ખરછટ=ખરખચડું
કેદખાના=તુરંગો, ખંદી
ખાનાં.
લાગ=દાવ, વખત.

સવાલ—ક્યા ક્યા જીલ્લાઓમાં કપાસ પાકે છે ? અને ક્યા ક્યા લોહાય છે ? રૂને કેવી રીતે પીંજે છે ? અને કેવી રીતે પરદેશ મોકલે છે ? મુંબાઈ ઈલાકામાં કપડ વણવાના સંચા અને જીનો ક્યા ક્યા છે જીન

માં લાટો ફેટકી હોય છે ? અને તે ક્ષેત્રી હોય છે ? સાડી, સાદલા,
ખંડ, ઘાતીઆં. અને ખાદી કાણ વણે છે ને કવી રીતે વણે છે ?
કપડાં કાપડ તૈયાર થાય ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ કહો.

પાઠ ૬૭ મેં.

રેશમ અને રેશમનો
વણાટ.

રેશમ=હીર

રૂપ=પાટ.

કોશ્ટા=પતંગીઆ ૨

હેવાની લબજાળદડી

રેશમના કીડાએત ત

ણાવડે બનાવેલું ખારે

ક જેવડું ઘર.

કોકડી=દડી.

તક=દાવ.

શેનુર=એક જાતનું કાંડ

રંગીત=રંગેલાં

કસખી=સોનેરી કે ર-

પેરી તાર.

સવાલ—રેશમ કાણ બનાવે છે ? અને કવી રીતે બનાવે છે ? કા
શેટામાંથી કવી રીતે રેશમ કાઢે છે ? ક્યાં ક્યાં શહેરોમાં રેશમનો વણાટ
ચાલે છે ? રેશમી કાપડ આપણા દેશના કયા સંચામાં વણાય છે ? રેશમ
પર કય જાનના રંગ ચઢી શકે ? રેશમી કપડાંથી શો કાપડો ? શા
કાટે મરીખો તે કપડાંનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી ?

પાઠ ૬૮ મેં.

ખાંડ અને ગોળ.

કાલ=શેરડી પીલગનો

સંચો.

છાગી=મેલની પોપડી

તરી=ઉપર આવી.

ધાડો=જડો

છાકો=છોળો

ખાજેલો=ખમેલો.

ચાસળી=ખાંડને પાણી

મા નાખી ઉકાળી

તાર નીકળે તેવી ઘટ

કરવી તે.

આયાત=બહાર ગામ

થી આવતો માલ

સવાલ—ખાંડ શેમાંથી બનાવવામાં આવે છે ? ખાંડ અને ગોળ
બનાવવાની રીતનું વર્ણન કરો. વસાઈ અને કોલ્હાપુરમાં ખાંડ કવી રીતે
તૈયાર થાય છે ? પરદેશી ખાંડ ઉત્પાદક કેમ ? અને દેશી ખાંડ કવી રીતે કમ
હોય છે ? યુરોપ અમેરિકામાં કયા કયા વસ્તુઓમાં ખાંડ વાપરે છે ?

ભાગ ત્રાજી સમાપ્ત.

ઘોઘી ઘોપડીમાંની કવિતા

અર્થ તથા સમજૂતી.

પાઠ ૭ મો.

આજ અમે કાલ.

હસતે મુખ=હસ્તે મોઢે

વેર્યા=નાખ્યાં.

નસીમે=માગ્ય થોમે.

કેર્યા=નાં.

અત્યારે=આ વખતે

કઠી=કોષ વખત.

ગુસ્સે=રીસે, ક્રોધે.

વિપદ=દુઃખ

વણતોલે=નહુજ.

દીલગીર=હિંદાસ

ભૂતીને=અળણુતાં

માફ=ક્ષમા

અન્યાય=અયોગ્ય.

મટવાને=દુર થવાને.

ધટવાને=દુર થવાને

વઢવું=સડવું

ધન=પૈસા

ધીરીને=આપીને

આખર=કીર્તિ

રાખો જાળવી.

પાખી=વગર

દેવું=આપવું.

ધીરેલાં=આપેલાં

આલે=આપે

વાંકુ મોલી=ઈનકાર કરી

ભાળે=મુએ.

સદગુણ=સારાં

આચરણ

ગાળો=કાઠી નાખો

ચિંતા=ફિકર

અટપટી=ગુંચવણભરેલી

માલે=આનંદથી રહે.

જાવાર્થ—નસીમે હસ્તે મોઢે (ખુશી થઇને) રસ્તામાં ગુલાબના પુલો નાખ્યાં. તે ત્રીયાં નમીને ક્યારે વીણી શું હે જામી તે તો આજ આજ અત્યારેજ. (કારણ કે પુલોને જેમ વધારે વખત રહેવા દેવાથી કરમાઇ જાય છે તેમજ સારાં કામો કરવામાં આપણે વિલંબ કરીએ તો પછી તેમાં કંઇક વિધ આવી પડતાં તે સમુજામાં રહી જાય છે. માટે ગુલાબરૂપી સારાં કામો તો કાલે કરવાનાં હોય તો આજને આજ અત્યારેજ કરવાં.)

પણ તે કોષ વખતે રીસ કરીને બોલે કે તને ધણુંજ દુઃખ પડશે તો પછી તેતો અસોચ ક્યારે કરશે ? (સારાં કામ કરવામાં કંઇ અડચણ આવી પડે તો તેથી અસોચ પામી તેને છોડી દેવાનું.)
હે જામી ! તેતો કાલે, ચલે, કાલે—૨

(કામચો) અજ્ઞાણતાં આપણું કાંઈ નુકશાન કર્યું? અને આપ-
ણને દુઃખ દીધું તો તેને આપણે માફી ક્યારે આપવી? હે ભાઈ, તે
તો આજને આજ અત્યારેજ. ૩

પરંતુ ગેરદ-સાફ થતો અટકાવવાને તથા મનમાંથી કોષ કરી
કરવાને જે લડવું પડે તો તે કડવું ક્યારે? હે ભાઈ, તેનો કાલે, કાલે,
કાલે! ૪

(આપણી બીડને વખતે) કામચો આપણને પૈસા ધીરીને આ-
પણી ઈજત જાળવી, તો તેને તે પૈસા પાછા ક્યારે આપવા? હે ભાઈ,
તે તો આજને આજ અત્યારેજ! ૫

આપણે કામચો આપેલા પૈસા પાછા ન આપે, વાંકું બોલે, અને
સામું પણ ન જુએ, તો પછી તેવા ઉપર (કોરટમાં) ફરીયાદી પણ
ક્યારે કરવી? હે ભાઈ, તેનો કાલે, કાલે, કાલે! ૬

સારા ગુણવાળાં ઘણાં કામો કરવાનાં હોય, પણ (વ્યવહારના)
કામકાજમાં વખત ન મળે તો પછી તે ક્યારે કરવા? હે ભાઈ, તેનો
આજને આજ અત્યારેજ. ૭

કોષ, અપશબ્દો, ચિંતા, ગભરામણ, અને ગુંચવણ ભરેલી વાતો
એની મેળે આપણા મનમાં આવે, તો પણ તેને મનમાં આનંદથી
ક્યારે રહેવા દેવી? હે ભાઈ, તે તો કાલે, કાલે, કાલે! ૮

પાઠ ૧૬ મો.
કુવણના પીતા અને
નારદ રૂપિ.

નિરાસા=નિરાશ થ-
વાથી જીવને જે અ-
કામચો આવી જા-

ય છે ને તેનાથી આ-
પણે જે નિશ્વાસ મુકી-
એ છીએ તે
દેખીકરી=જોઈને
રૂપિ=૧૫૨વી પ્રાણ, મુ-
મુની,

વિમાસે મન= મનમાં
વિચાર કર
પૃથ્વીકર = દુનિયાનો
રાજન
રાજ્યો = રાજ્ય ભૂપ.
નારદ=બ્રહ્માના પુત્ર

नरपति=भाजुसोनाधणी
 राज, राजन, नृप
 भुजो=सांजो
 राय=राज
 पृथ्वीपति = दुनियांनो
 धणी
 ओव=ओतु
 हे=अतीओ हृदये
 सनेधरो=शाभाटेराओ.
 अन्नकरा= रक्षितता
 छहरकरा=पावन पापल
 करे
 भाज्याभेद=नोओ ते
 टवो वरसाद
 तमहेर=नमारा मुलकमां
 अक्रिउर=अरा अकतना
 नोवे
 वेश=हेआव
 लीला=मोअ वैभव
 भोगवो=अज्ञावो
 सोय=छो
 कशु=क्षुपिण
 वयन=भोज
 सधरि=धीरजवाणा आ
 आसन आपनारा
 नमणे वहे अती नीर=
 आभमांया धणां आ
 भुजो परे

वदे=करे
 इहे=भतमां
 टाजो = कांपो मटाडो
 दयाग=दयाण
 वनमा=जंगल मां
 संगर्गे=अयो
 आ=आणक
 भूदभति=भूपाध, नउ
 सुद्धि
 अति=अणी
 परवरी=नीकणी
 अपराध=गुना गंक
 मंदति=ओ अकल
 दुलवो=सतावो ना-
 राज कया
 साध=साधु अकल पुक-
 गुदवन=अयंक विकरा
 न जंगल
 विकराण=अकडर, भी-
 दा मण
 डामण मुण=नाजुक
 मोहु
 रविकिरण=सुरजनो सी
 धी लाटीमां पडने
 प्रकाश
 सहेशे=भिकरो सहन क
 रशे
 सुनसुभ=अर सुभ

संययु=अधु
 नीरभु=अह
 अन्नसुत=नारद भुनी,
 अहानो पुत्र
 भूपतमणी= राजप्रति
 राजनी तरु
 तुज अवतारी= तारे
 नम
 तारे कुण=तारा वंशमां
 माता=मा
 छरे=पेट, कुणे
 नगर=शहर
 अवास=महेल
 मानव=मानस
 आस=गसे
 भूमि=जगा
 तेह=ते
 प्रणी=पक्षी
 वन=जंगल
 निशदिन=हररोज
 अरखेयापी=पजे हाभी
 नीरभे=अओ
 तंन=शरीर
 सकणहवो=सार्थक अयो
 संसार=गृहस्थाश्रम
 तारलहान= तारनार
 अवकुपमांथी अयावनार

પૂર્વજાણી.

ભાવાર્થ—(ધ્રુવજીના પિતાને) નિસાસા નાખતા જોઈને રૂપિ (નારદ) મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. “હે રાજા, તું દુનિયાનો ધણી છે. તો પછી ત્હને શું દુઃખ છે?”

નારદ કહે છે કે;—“ હે રાજા, સાંભળો તમે પૃથ્વીના ધણી મોટા રાજા હોવા છતાં તમને એવું શું દુઃખ છે કે જેથી જાતીમાં શ્વાસ પણ સમાતો નથી?”

ચોખાંધ.

તમારો વેશ ભક્તિ રૂપ છે, (તમે ભક્ત પુરુષ છો) તમ રમ્યતનું કલ્યાણ કરો છો, તમારા દ્રેશમાં માગ્યા મેહ વરસે છે, છતાં તમે આટલું બધું દુઃખ શા માટે રાખો છો ?

તમે રાજલીલા. (રાજવૈભવ) ભોગવો છો તમને તે કંઈ દુઃખ હોય? એવા નારદે ધીરજવાળાં (આશ્વાસન આપનારાં) વચનો કહ્યાં છતાં આખમંથી ધણી આંસુ પડવા લાગ્યાં.

રાજા એમ કહે છે કે “ હે રૂપિ સાંભળો, મ્હારો છોકરો વનમાં ચાલ્યો ગયો તેથી મ્હારા મનમાં ધણું દુઃખ થાય છે, માટે હે દયામય, તે દુઃખ મટાડો.

મેં બહુ મુખાંધ કરી છે કે જેથી મ્હારો છોકરો વનમાં ચાલ્યો ગયો છે. મેં હલકી શુદ્ધિવાળાએ તે સાધુ પુરુષને સતાવ્યો છે.

મેં બધી મોજમજા છોડી દીધી છે, અને તેથીજ હું નિશ્વાસ બંદેલું. વિકટ જંગલ ગિહામણ્ય હશે ત્યાં છોકરો એકલો સી રીતે રહી શકશે !

જેનું મોં ઘણું કામળ છે. તે સુરજનો તાપ શી રીતે વેકશે !
મારું બધું સુખ ધ્રુવ સાથે ગયું, અને તેથી હું નિસાસા ભરું છું.

“હે હયાળુ તમે મ્હારું એ દુઃખ મટાડી દો. કે જેથી એકવાર
બાળકને મારી નજરે જાઉં” એવાં રાજાનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્માના
પુત્ર નારદ મુની રાજા પ્રત્યે બોલ્યા.

“હે રાજા ત્હારા વંશમાં ધ્રુવ જન્મ્યો. માટે ત્હારા જીવનને
ધન્ય છે. જે માતાની કુખે અવતર્યો તે માતાને પણ ધન્ય છે. ત્હારે
ત્યાં ધ્રુવ જન્મ્યો.”

જ્યાં ધ્રુવ જન્મ્યો છે તે નગરને અને તે મહેલને પણ ધન્ય છે
જે માણસને ધ્રુવની સાથે મેળાપ થાય છે તેને પણ ધન્ય છે. જે
ધારતી પર ઉવજી પગ મુકીને ચાલે છે તે ધરતીને પણ ધન્ય છે.

ધ્રુવજીનું શરીર રાત્રિનિ જોયાં કરે છે એવા તે જંગલને, અને
જંગલમાંના પક્ષીઓને પણ ધન્ય છે. હે રાજા ત્હારું જીવતર સફળ
થયું. ત્હારે ત્યાં એકાંતેર પેઢી તારનાર ધ્રુવ જન્મ્યો છે.”

પાઠ ૨૪ મો.

વિચારીને બોલવા
વિષે.

સુવામ્યથા=સારાં વચ-
નથી.

રનેહ=હેત, પ્રીત.

સદૈવ=હમેશાં.

વાધે=વધે થાય

કુવામ્ય=નકારાં વચન

કલશ = લડાઇ, ટંટા

શોક

સાધે=થાય, મળે

કરેાએક=કાંઈક કાંઈક

પણ

વિવેક=સારાં નરસાનો

વિચાર કહાપણ

આણી=સાવી

માર=ભાઈ

હિચાર=બોલ

વાણી=શબ્દ

વિશ્વ=દુનિયા

વખાણે=પ્રશંસા કરે;

સારું બોલે

કીર્તી=પ્રશંસા, આખર

જનો=માણસો

પડે=હલકીસ્થિતિમાં આવે

ચડે = ઉચ્ચ સ્થિતિમાં

જાય

જીવપડેજ=જીવધીન

મ્રગ=રમ્યત	રાણી=રાજની વહુ	હાણી=હાનિ નુકસાન
પાળે=પોષે	હવાવિષે=હવામાં	હશેજ=યશેજ
ધુડ=ધુવડ	હડાકા=પડધો, પ્રતિધ્વનિ	છરા=મંદુકમાં લરવાની
માળે=માળામાં	અમલ્ય=ભાર, કિંમતી	ગોળી
ઉચ્ચારનું=ખોતવાનું	મૂલ=લાવ	તણે=ને
જાલીજામે=સારીવાણીથી	લગાર=જરાક	છેદ=ધા
લલાપતોલે=સારાધમાંગણે	મુખેથી=મોંમાંથી	સૂજ=માલમ પડે
જુરીજામે=નકારીવાણીથી	માનવી=માણસ	કાપ=ચીરો ધા જખમ
જુરાધખોલે=નકારે ખોલે	વેણુ=વચન	રૂઝે=મટી જાય
નિંદા કરે	ગળાય=ગળી શકાય	કોઠી=મોટી બરણી
રાજકુમાર=રાજનો છા	થુંકયું=થુંકેલું	લલોજુરો=સારો ખોટો
કરે	વિમાસશો=પસ્તાશો	તાણી=ખેંચી

ભાવાર્થ—સારાં વચનો ખોલવાથી હમેશાં પ્રીતિમાં વધારો થાય, અને નકારાં વચનો ખોલવાથી હમેશાં તકરાર ટંટા થાય. માટે હે ભાષ મનમાં જરા વિવેક લાવીને જે ખોલો તે વિચાર કરીને ખોલો. ૧

સારાં વચનો ખોલવાથી બધી દુનિયા આપણું સાંઝે ખોલે. નકારાં વચન ખોલવાથી માણસો આપણે જાણે નહિ. માણસની પડતી, (નકારી હાલત, અવનતિ અને ચઢતી (સારી હાલત, ઉન્નાત.) જાણીજ(સાંઝે ખોટું ખોલવામાંજ) થાય છે માટે હે ભાઈ મનમાં જરા વિવેક લાવીને જે ખોલો તે વિચાર કરીને ખોલો. ૨

જુઓ રમ્યત પોપટને ઘરમાં પાળે છે, અને ધુવડથી માળામાં પણ સુખે સુખ શકાતું નથી. એનું કારણ તેમના ખોલજ (વચનોજ) છે. માટે હે ભાઈ! ૩

સારી જાણથી (મીઠી વાણીથી.) હે ભાષ, બલમનસાધ મેળવ.

ખરાબ જીવથી (નઠારી વાણીથી) લોકો નીંદા કરશે પછી બલે તે ગરીબ હોય, રાજ્યનો છોકરો હોય, અગર તો રાણી હોય, માટે હે ભાઈ! ૪

સારાં વચનો બોલવાયાં દૂધ, દહીં, અને ઘી મલશે તથા જેની ધણી કિંમત હશે તે પણ થોડી કિંમતે મળશે. નઠારાં વચન બોલવાથી કાંઈ દીપ્તિ પાણી પણ પાશે નહિ. માટે હે ભાઈ !

અરે! માણસ મોઢી જે બોલી ગયો તે જેમ થુંકેલું ગળાતું નથી; તેમ બોલેલો બોલ પાછો ખેંચી શકતો નથી. જે એવી વાણી હશે તો પરત્રાશે, અને ઘણું તુકશ્ચાન થશે. માટે હે ભાઈ! ૬

છરાના ધાતો હિપ્પાય માલમ પડે પણ નઠારાં વચનો રૂપી ધા તો કદી રૂઝતો નથી. (તે ખરાબ શબ્દ મનમાં ઠસી રહે છે) “ જેમ કાચની કોઠી કાણી હોય તે સંધાતી નથી તેમ ” માટે હે ભાઈ! ૭

સારા કે નઠારા તોપના અવાજનો પડધો હવામાં આસો જતો હોય તે જેમ પાછો ખેંચી શકતો નથી. તેમજ બોલેલો બોલ પણ પાછો ખેંચી શકતો નથી. માટે હે ભાઈ મનમાં જરા વિવેક લાવીને જે બોલો તે વિચાર કરીને બોલવો.

હાહરો.

વિચારીને વચન કહ્યો તો કદી પણ કામ બગડશે નહિ. દલપતરામ કવિ કહે છે કે “ જે સારા માણસો છે તેજ ભાર વજર રાખે છે. ”

પાઠ ૨૭ મો.

સુખ દુઃખ મનમાં
ન લાવવા વિષે.

આણીએ=સાવીએ
મટસાથે=શરીરસાથે
ધડીઆં=મનાવ્યાં
ઠાળ્યાં=મટાડ્યાં
ટળે=જાય નાશપામે
જડીઆં=વળગ્યાં.
ભમ્યાં=ભટક્યાં, રખ-
ડ્યાં.
ખંધવા=ભાષ્યો.
ભોગવ્યાં=ગુમાવ્યાં, વે

ક્યાં, ગાળ્યાં,
નયણે નિદ્રા=આંખમાં
ઉંધ
મતી=પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી.
હરીગયો=છુપી રીતે લ
ઈ ગયો.
મહાદુઃખ=મૂળું કષ્ટ.
દશમસ્તક=દશમાર્થ.
છેદાઈ=કપાઈ.
લુંટાણી=લુંટાઈ ગઈ,
સતવાદીઓ=સાચુ ખો
લનાર સત્યવાદી
વિપત્તિ=દુઃખ આપદા
હરિનેભળે=રહુનું રમ
રણ કરો.

સાયજી=મદદજી
આગે=અગાઉ, પહેલાં
અર્થ=કામ મતલબ
સરસે=યશી.
ભીડ=સંકટ
સર્વકાઈને=બધાઓને
સંભાર્યાં=રમ્યાં, યાદ
ક્યાં.
અંતરજામી=મનની વા
ત બાણુનાર; પરમે
શ્વર.
ભાવટ ભાગી = દુઃખ
જંગલના કાપી.
બૂધરે=પૃથ્વી ધારણુ ક
રનાર.

ભાવાર્થ—સુખ અને દુઃખ મનમાં લાવવાં નહિ. કારણ કે તે
-શરીરની સાથેજ બનાવેલાં છે. એ કાઈના મટાડવાથી મટતાં નથી. કાર
ણ કે તે પ્રભુએ નિર્માણ કરેલાં છે. માટે સુખ દુઃખ મનમાં લાવવાં
નહિ—?

નળરાજ જેવો પુરૂષ નથી અને હમયંતી જેવી સ્ત્રી નથી, તેઓ
પણુ આરધે કપડે (અરધી નગાવસ્થામાં) જંગલમાં ભટક્યાં કે જ્યાં
અનાજ પાણી મળે નહિ. માટે—૨

પાંચ પાંડવ જેવા ભાષ્યો કે જેને દ્રૌપદી સ્ત્રી હતી. તેમણે પણ
આર વસ્ત્ર વનમાં કાઢ્યાં. અને કાષ્ટ દિવસ નિરાંતે ઉંધવા પામ્યાં નહિ.
માટે—૨

સીતા સરખી પ્રતિવ્રતા નથી કે જેના રામચંદ્રજી પતિ હતા. તે સતીને રાવણ છુપી રીતે ઉપાડી ગયો. નથી તેણી બાળું દુઃખ પામી માટે—૪

રાવણ જેવો રાજા કે જેને મંદોદરી રાણી હતી. તે રાવણના પણ દસે માર્યા કપાઈ ગયા અને તેની બધી લંકા હુટાઈ ગઈ— માટે—૫

હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદી હતો, અને તેને તારાલોચની રાણી હતી. તેમને પણ એવા દુઃખ પડ્યા કે નીચને ઘેર પાણી ભરવું પડ્યું— માટે—૬

એ વિચાર કરીને ભગવાનને ભજો. તે અવસ્થ સાચ કરશે. જુ-ઓ આગળ ધણી સહાય કરેલી છે તેથી જણાય છે કે આપણું કામ થશે—માટે—૭

સૌ કોઈને જ્યારે જ્યારે દુઃખ આવી પડ્યું, અને પ્રભુને સંભાર્યા, ત્યારે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર નરસીંહ મહેતાના સ્વામીએ (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને) તેઓની આપદા દાગી, માટે ૮

પાઠ ૩૬ મો.
સ્વદેશ પ્રીતિ.
સ્વદેશપ્રીતિ=પોતાના દેશ ઉપર પ્રેમ.
ભલી=સારી, ઉત્તમ
ભાર્તભૂમિ=ભરત રાજા નો મુલક; ભારતવર્ષ
હિંદુસ્તાન.
વિષે—માં

રોજ=દર્શન.
રેતો=રહેતો.
કો=કોઈ.
જેહ=જે.
ફેતો=ફેતો.
ભલોદેશ=સારો મુલક.
ભલોભોમ=સારી જમીન
ખારી=ખાલી.
મુજ=અકલ વગરનો

ભારે=ખોળાવી.
દેશનાદાઝ=દેશ માટે દ
યા કે લાગણી.
શુબ્ધ=સુક્ર, સુકાયણ.
હેયું=મન
વજ્જ=લોહ. લોહાના જે
વું કંઠણ, દયાવગરનું
લેવું દેવું=લેણદેણ.
લક્ષ્મીવાણી=ધનાદય,

શ્રીમંત
 વડા=મોટા.
 વૈભવી=વૈભવવાળો
 રાંજવી=રાંજન.
 તથાપિ=તોપણ.
 વિવેકી=સારાસાર સમ-
 જનાર.
 પ્રમાણે=પેઠે, માફક.
 સ્વદેશી=પોતાના દેશનો
 પ્રતની.
 દેશીનાં=પોતાનાદેશના
 રહેવાસીઓનાં
 દુઃખટાળે=કષ્ટ મટાડે.
 બાળે=પોષણ કરે.
 લોકકલ્યાણ=જન સમા-

જનું હિત.
 લેખે=ગણે.
 પુરાત્રેમથી=ખરાહેતથી,
 પેખે=ભાળે, જુએ.
 વદાતા=ખરચી, ઉપયો-
 ગમાં લીધી.
 દેશ દાઝ=દેશની લાગ
 છીને માટે
 લોકલાજે=લોકની શર-
 મથી.
 સ્વદેશભિમાની=પોતા-
 ના દેશનું હિત ચ્હા-
 નાર.
 વૃથા=ફોફટ.

ખોયો=ગુમાવ્યો
 કમાણી=પેદાશ.
 વિદેશે=પરદેશે.
 વસીને=રહીને.
 કાળ=વખત
 માળી=ગુમાવી.
 સ્વદેશે=પોતાના દેશમાં
 વિયોગી=વિખુટા પડે
 લા વિશહી.
 ભેટી=મળી.
 ભાવે=હોશ
 હર્ષનાં આંસુ=આનંદનાં
 આંસુ.
 નાવે=આવે નહિ.

ભાવાર્થ—સારા ભરતખંડમાં હમેશાં રહેતો હોય, તેમાંના
 એવો કોણ ખીયારો હશે કે જે “મારો દેશ સારો છે, મારી જૂમિ
 સારી છે, અને મને જીવથી વ્હાલી છે.” એમ નહિં કહેતો હોય ? ૧

એવો કયો અક્ષત વગરનો પૃથ્વી પર યોગ્યરૂપ હશે કે જેને
 દેશ માટે જરા પણ લાગણી નથી, અને જેનું મન હમેશાં કઠણ
 તથા સુકાયલું છે; ને જે એમ જાણે છે કે મારે કશું લેવા દેવા નથી
 (મારે કાંઈની સાથે સંબંધ નથી.) ૨

કદાપી તે બહુ પૈસાવાળો હશે, મોટા વૈભવવાળો રાજા હશે, કે
 રૂપાળો હશે, તોપણ તેને વિવેકી માણસો વખાણે નહિં અને તે કાગલ
 તથા છીકાની પેઠે ગુજરાન ચલાવે છે.

જે દેશીઓનાં દુઃખો મટાડે, હજારો માણસોનું હમેશાં પાલણું
પોષણ કરે. વળી જન સમાજના હિતમાંજ પોતાનું કલ્યાણ માને, તેને
સાચો સ્વદેશી જાણવા. કહો તેને ખરા હેતથી કાણુ નહિં જુએ ?
(બધાય જુએ.) ૪

જે વિકાસ માણસે પોતાની વિકસાનો ઉપયોગ દેશના હિતને
માટે કર્યો નથી. તેણે પોતાની જીંદગી ફાકટ ગોળી. અને તે શું
કમાયો ? ૫

પરદેશમાં રહીને ઘણો વખત ગાળીને જે સારો ભાગ્યશાળી હોય
તેજ પોતાના વતનમાં જાય, અને વિખુટાં પડેલાં બહાલાઓ તથા જૂ
મીને હેતથી મજે ત્યારે કહો કોને હરખનાં આંસુડાંઓ નહિં આવે ?
(બધાંને આવે,) ૬

પાઠ ૪૬ મો.
નરસિંહ મહેતાની
ઉના ગામમાં
પધરામણી.

ધાર્ધ=દોડી
ભાવે=હેતથી
બેટયા=મળ્યાં.
સાથ=સંગાત.
કપટ=દગાથી.
બેટી=મળી
ખસે=દૂર જાય, પાછા
હડી જાય
સામમી=સામાન
હસે=મરકરી કરે

ઉતરવા=રહેવા
વચેક=મથાજન, વધારે
વસણી=કાણુ.
કામ=કામણુ
જાજ=જાત
વળી=સાકટી
દોદેશ=જનને બાજુ
હુઆ=થયા
હસણી=કદાજોર
નાત્ય=નાત, જાત
નાગરી=નાગની
ખાધએ=ખુમાવીએ
પાપ=ખરાબ કર્મ,
દર્શન=જોડું તે.

હરખેભરી=હાંશથી
સુંદરી=સારી સ્ત્રી
મન વિના=કમનથી
ધિજા વિના
દીકા=જન્યા
હરિ=ભગવાન
કુટડો=સુંદર, રૂપાળો
તુકડો=ખુશી થયેલો
ભાંચું=ટાણું
મરડો=મચરકે અપખોડે
મંડપમા=મંડપમાં
ચંગ=મંજરા કાંસાજોડો
ગાંધી=ગાંધી,
ભરી=ભરીગણુ

પટ્ટ=પિઠાડીએ
 તુલસીકાષ્ટ=તુલસીના
 લાકડાં
 મામેરાનો=મોસાળાનો
 ઉધારો=બાકી, મણા
 તુલસીદળ=તુલસીના
 પાદડાં
 પુંકશે=વગાડશે.
 વેરાગી=સન્યાસી
 સંસાર ત્યાગી સાધુ
 મુર=ગરાગર

ઠોટુક=મશ્કરી
 ટાળ=મળક
 ભરમે=મેદથી
 લગવ્યું=ગેબ લગાડી.
 પેટીતુ=વંશનું
 નબાપાં=બાપ વગરનાં
 ભલાં=સારાં
 કઠણુ બોલ=સખત શબ્દ
 મચ્છર=અહંકાર ગર્વ,
 પુંકળથી=પાછળથી, પુંક
 પાછળથી બોલવું તે.

જે તથા=જેનો
 પુત્રીને=છાકરીને
 લાલ=ફાવડો.
 ફાનો=ફાધનો, બીજનો
 લખેશરી=લાખો રૂપિયા
 વાળો.
 બપ=કામ, ઉપયોગમાં
 રાંકપિતા=ગરીબ બાપ
 મુજ=મારે.
 મેર=મેરૂ પર્વત
 મન માને તે=ગમેતેમ

બાવાર્થ—તરસીંહ મહેતા આવ્યા ' સાંભળીને શ્રીરંગ મહેતા
 દોડતા આવ્યા. અને વેવાઇ હેતથી મળ્યા. જમાઈ અને જમાઇનો ભાઇ
 પણ મળ્યા; તથા બધા નાગરાનું ટોળું પણ આવીને મળ્યું. ૧

તે બધા પ્રપંચથી મજીને આધા જતા રહે, અને એનો સામાન
 કંઈ જોઈને મશ્કરી કરે. ઉતરવાને માટે એક ઘર આપ્યું, તેમાં આંચક
 મચ્છર ધણાજ હતા. ૨

તે ભરતી જમીન ઉંચી, નીચી અને કઠણુ હતી. અને અપરા
 પર નજીઆં નહોતાં ધરતી જાજ કાહેલી ને સાકડીઓ બુની હતી,
 તથા બીજો એઉ બાબુથી એવડી વળી ગઇ હતી. (એટલે બુની
 અવાથી નમી ગઈ હતી) ૩

જ્યાં નરસીંહ મહેતાનો મુકામ થયો ત્યાં માંકડ અને મચ્છર
 ધણા હતા. વેવાઇ ઉતારો કરીને ગયા પછી મશ્કરી ખોર નાગરી
 નાત બોલવા લાગી, ૪

“કુંવર વહુનો બાપ વૈષ્ણવ છે- માટે તેના દર્શન કરીએ તો પાપ જતાં રહે” મહેતાને જોવા માટે ઘેર ઘેરની બૈરીઓ ખુશી થઈને આવી. ૫

મરજી નહિ છતાં પણ મહેતાજીને નમે અને કહે કે “ તમે આવ્યા તે સાચું થયું ” સુદરીઓ એક બીજીને કહે છે કે “ મેં તો મહેતાને જોયા તે પ્રભુનેજ જોયા બરાબર છે ” (એમ કહીને એની મશ્કરી કરે.) ૬

જુઓ એનો સાથ કેવો રૂપાળો છે ? એને લગવાન પ્રસન્ન થયા છે. હવે કુંવર વહુનું દુઃખ નાશ પામ્યું. ” એમ કહીને માં મરડે. ૭

“ મહેતાજીના બળદતો જુઓ, એના ઉપર કેટલી બધી બગઇઓ ગણુ ગણી છે ? મહેતાજી માંડવામાં આવીને મંજીરા વગડશે એટલે નાગરની નીતમાં આબરૂ વધશે, ૮

આ ગાંસડી વળગાડેલી લટકે છે. તેમાં પછેડીએ તાલની જોડ બાંધેલી છે. આ તુલસીના લાકડાનો ભારો છે. કહો હવે મોસાળામાં શી મણા રહેશે ? ૯

છાબમાં તુલસીનાં પાંદડાં મુકશે અને ઉભો રહીને શંખ વગાડશે. આ સાધુડાઓ લગવાનનાં ભજન ગાશે એટલે મોસાળું પુરું થઈ જશે ”

એમ નાગરની નારીઓ ગમ્મત કરે અને હઠા મશ્કરી કરતી ધર તરફ પાછી જાય છે. પિતા મોસાળું લઈને આવ્યા એ વાત કુંવર બાઈએ જાણી. ૧૧

તેથી ઉતાવળી ઉતાવળી મળવા જવાને દોડી એટલે તેની નણુંદ ગર્વથી મરમ વચન બોલી કે “ બાપ દીકરીને આશું હેત ? શું કામ આવી મશ્કરી કરાવવા આવ્યા ? ૧૨

સાત પેઢીને એમ લગાડી સાથે સાધુઓનું શું કામ હતું ? શું એકલાં મળવા આત્યા ? એવા બાપથી તો બાપ વગરનાં હોતનો સારાં । ” ૧૩

આવા સખત રુદ્ધ પ્રહાર (મર્મ વચન, મેણું) સાંભળીને કુંવરબાપ પાછી વળીને કહેવા લાગી:—“હે નણુંદ ! આટલો બધો અહંકાર શા માટે રાખો છો ? તન ! પાછળથી શા માટે બખડો છો ? ૧૪

જેનો બાપ પૈસાદાર હોય તે દીકરીને ઘણો લાભ હોય છે પણ કાંઈ બીજાનો બાપ લખાધિપતિ હોય તો તે મારે શા કામનો ? ૧૫

ગરીબ પિતા મારે ઘેર આવ્યો, તો તેનું એક કાપડું પણ મ્હારે સોનાના કુંગર બરાબર છે. તમારી મરજીમાં આવે એમ બોલો પણ મનહો એ બાપ ઘણું જીવજો. ૧૬

પાઠ ૪૬ મો.

ઈશ્વર સ્તુતિ.
નિંદ્રામહી=જીવમાં
નહિ હતું=નહોતું.
તનબાન=શરીરની શુદ્ધિ
પુરણુ=પૂરેપૂરું
રક્ષણુ=અચ્ચાવ, સંભાળ
પ્રભાત સંમયે=સવારના
વખતમાં
કાર્યે=કામો.
જીવો=પ્રાણીઓ
પ્રથમે=પહેલાં
રમરૂ=સંભારૂં
જીવકાળ=પ્રાણીઓને
માટે.

રચના=અનાવટ
જગની=દુનિયાની
તેજસ્વી=પ્રકાશિત
સૂર્યશશી=સૂર્યજાતેયંદ્ર
જીવનશક્તિ=જીવંતીનું
બળ
દાગે=નાશ કરે.
તિમર=અંધારૂં
ગગને=આકાશમાં.
ભમી=રખડી
દિનરાત=રાતને દિવસ
આરામ=વિશ્રાન્તિ, વિ-
સામો
પગએક=દાણુ પણુ.
શ્રમ=મહેનત.
સુખદીએ=સુખ આપે

ભરનિંદ=જોષ્ઠએ તેવી
ગિંત્ર.
મેલ મંડળ=રાદળાં.
નિયમિત=વખતસર
વૃષ્ટિ=વદસાદ.
સંતોષ=તૃપ્તિ.
સૃષ્ટિ=દુનિયાં.
ધનધાન્ય=અનાજ ને
પૈસો.
કકિન કજ=અધરાં દુઃખ
અનેક કાપે=ઘણું મટાડે
સૂઝ્યાં બનાવ્યાં
પવન પાવક=વાયુ અને
અગ્નિ.
પશે=પ્રભુએ
સત્તા=અમલ

સદિવ=સદા. હમેશાં.
સુશુદ્ધિ=સારી સમજ.
નીતિપંથ=સત્યને રસ્તે
જીવાવતા=વીસરાવતા.
સંશય=શક, વહેમ,

મુજ=મારા.
ટાળો=કાપો.
મુજ ધર્મ=મારું કર્તવ્ય
મારી ફરજ.
ગણી=માની, ધારી.

સદ્ભક્તિ=ખરી ભક્તિ
સારી ભુદ્ધિ.
ચરણે=ચરણમાં, પગમાં
હંફ=સંતોષ પામીને રહું

ભાવાર્થ—જ્યારે ઉંઘમાં શરીરનું ભાન નહોતું. ત્યારે જુઓ કે જેણે આપણી પૂરેપૂરી સંભાળ લીધી, તેને સવારના પહોરમાં પહેલો યાદ કરે, અને દિવસનાં બધાં કામો તે પછીથી કરે. ૧

જે હમેશાં પ્રેમથી બધાં પ્રાણીઓનું પાલનપોષણ કરે છે. અને જેણે પ્રાણીઓને માટેજ બધી દુનિયાં રચેલી હોય એવું જણાય છે. પ્રકાશવાન સુરજ અને ચંદ્રમા હમેશાં પ્રકાશતા રહે છે. ને તે જીવોની જીવન શક્તિમાં વધારો કરે છે. ૨

સાત દરમિયાન આકાશમાં રખડીને ફેરવે અંધારનો નાશ કરે છે. ત્યાં તેમજે પીલકુલ રાત્રિનિતિ તેની નીચી દિવસની વણી મહેનતમાં પ્રાણીઓ પાળ્યા ત્યારે આપણે રાત્રિ સુખ આપે એવા સારી ઉંઘ આણીએ.

જુઓ આ વરસાદનાં વાદળાં વખતસર વરસે છે તેથી સંતોષ અને આનંદમાં દુનિયાં પ્રસાય છે. જમીન વનસ્પતિ મારફતે ધન અને અનાજ આપે છે. ને જીવોનાં ધણાં ભારે દુઃખો નાશ કરે છે. ૪

પ્રભુએ પવન, અગ્નિ અને પાણી કેવાં બનાવ્યાં છે ? એ ત્રણે બધાં પ્રાણીઓના જીવનનો આધાર છે. વળી એ ત્રણેને માણસની સત્તા નીચે રાખ્યાં છે. અહા (તે દયાળુ પ્રભુએ) પ્રાણીઓના સુખનાં સાધનની કેવી મોઠવણ કરેલી છે ! ૫

અહો ! પરમેશ્વર તે માણસના મનમાં અકલ આપી છે, અને તેની સત્તા બધાં પ્રાણીઓ ઉપર સ્થાપી છે જે હમેશાં આવું સાફ પોષણ કરે છે તેનું લગ્ન (લકિત) ન કરતાં તેને જુલ્હી ગાય તે પાપી માણસજ છે. ૬

હું પ્રભુ ! હું માગું છું કે—“ મને સારી જુદિ આપો, અને નીતિને રસ્તે વાળો, મને જુલાવામાં નાખનાર મારા બધા વહેમનો (સાંસારિક માયા મોહનો) નાશ કરો. ‘મારી ફરજ છે’ એમ સમજીને હું બધાં કામ કર અને આપને પગે પડું’ તો મને બધી જાતનો સંતોષ મળે. ” ૭

પાઠ પપ મો.

સમસ્થા.

શિર=માથું.

વસે=રહે,

કાટ=ડોકિ.

માળ=માળા.

વૃષભ=બળદ.

શિવ=મહાદેવ.

વીણ=વિના.

જુપાળી=રાજા.

ઠાલવે=ખાલી કરે.

નીતનીત=હમેશાં.

નીરશું=પ્રાણી સાથે.

નેહ=હેત. પ્રીત.

હાખવે=ગુરે.

ચક્ર=ચક્રર.

જેહ=જે.

નરે=પુરુષ.

વાચાસ=વેણુ. શબ્દ.

કામની=ભી.

લાખે=લાખો માણસથી.

ગળ્યો=ઢાંક્યો.

સજજન=સારા માણસ.

પરવરે=સાલે.

ઉમવળ=સફેદ.

અંગે=શરીર.

ઓપતો=શેલતો.

જામે=જુલતો અંગરખો.

ફાળ=છતંગ.

મૃગ=હરણ.

શ્વાન=કુતરો.

ચતુર=ચાલાક.

સુજાણુ=સારા જાણીતા.

હરનિશ=હમેશાં.

વીર=ભાઈ.

હીર=પોપટ.

સઉકા=બધા.

રે=રહે.

જળમાંય=પ્રાણીમાં.

મેડક=દેડકા.

કે. =કોબલ.

નાગણુ=સાપણુ.

કાપર=માયલો નામરદ.

કરે=હાથ.

શુરો=મહાદુર.

સાર=સારી.

રક્ષણુ=રક્ષા કરનારી.

તાણી=યુવતી, જુવાન.

શ્ચી.

પદતો=ભણતો.

ચેતન=સમજાણે.

મધુરો=સારા કંઠનો.

વનવાસી=જંગલમાં.

રહેનાર.

સાથે=પકડ્યો.

વચરે=જાય.

વસમીવાટ=કઠણ મારે.

શુક્રાચાર્ય=દૈત્યોના ગુરુ

તે એક આખે કાણા

હતા હાલ પણ આ.

પણ કાણા માણસને

શુક્રાચાર્યની ઉપમા

આપીએ છીએ.

ભાવાર્થ—પ્રશ્ન જેના માથા ઉપર ગંગાજી રહે છે. અને જેની ડાકમાં ખોપરીની માળા છે. તો કહો કે મહાદેવ વગર કયો રાજા બળદનું વાહન કરે ?

ઉત્તર—હમેશાં પ્યારથી જોઈશું તો એક બરે છે, અને બીજા ખાલી કરે છે, જે એક હમેશાં કરતું જણાય છે તે; (૨૮.)

પ્રશ્ન—એક પુરુષે બીજા પુરુષને ઢાંક્યો. તેથી જેને ઢાંક્યો છે તેનું શરીર સારું દેખાય છે. તે ઘણું ઉત્તમ માણસ છે તો તમે સારા માણસો સમજો છો કે એ શું છે ?

ઉત્તર—જે પગ વિના ચાલે છે. પુરુષો તેના ઉપર બહુ હેત રાખે છે તે સદૈવ શરીરે શોભતો જામે કહેવાય.

પ્રશ્ન—છલંગ મારે છે પણ હરણ નથી, સસલો નથી, અને કુતરો પણ નથી. તેમજ તેનું મોં ઉચું છે છતાં તે મોર પણ નથી. હં સારા જાણીતા કહ્યા પુરુષ ! તમે સમજો કે એ શું છે ?

ઉત્તર—તે તો શુક્રાચાર્યનું વાહન છે કે જે હમેશાં પાણીમાં રહે છે. તેને જીભ નથી હાતી તો પણ તે ઘણું ખાલે છે. અને તે દેડકો કહેવાય છે ?

પ્રશ્ન—ત્રી જાતી છે. પણ કમળોર નથી, કાળી છે પણ કાયલ નથી, અને દરમાં રહે છે પણ નાગણ નથી. તો એના જ રાજ્ય કહો કે એ શું છે ?

ઉત્તર—નામરદના હાથમાં શેભે નહિં, અને બાહ્ય ર નરને તે સારી લાગે છે. વળી તે આ ઉત્તમ શરીરનું રક્ષણ કરનારી છે. હે યુવતી તે તરવાર (સમશર) છે !

પ્રશ્ન—‘લણે છે પણ વિકાસ નથી પાંખરામાં) પુરો છે છતાં ચોર નથી તમે ચાલક હોતો સમજાવજો કે ‘ તે મીઠું બોલુ છે છતાં પણ મોર નથી.’ ત્યારે તે દર્શે કાણુ ?”

ઉત્તર—પવિત્ર પક્ષીની ગતમાં છે. ભાષ શબ્દ બોલે છે તે જ. ગલનો રહેવાસી છે. તે જ ગલમાંજ પેદા થાય છે તે તો પોપટ છે ?

પ્રશ્ન—“ ચાલે છે પણ પગ નથી, ઉડે છે છતાં પાંખનથી, લાખો માણસો તેને પકડે તો પણ તે પકડી શકાતો નથી, અને બધાય તેને આખોથી જુએ છે તે કાણુ ?

ઉત્તર—તે ગગન તરફ જાય છે, ધરમાં તે રહેતો ગભરામણુ થાય છે, તે અધરે રસ્તે જાય છે. માણસો ! તેને ધુમાડો સમજાવે !

પાઠ પઠ મો.
વર્ષા રૂતુનાં ચિન્હ
ધડી ધડી=વારંવાર.
ઉકળાટો=ધામ, બહારો
પસીનો
ભારી=બહુ ધણો.
આહીતહી=આમતેમ.
બહુ દાસે=ધણા દેખાય
અબકાળા=કાળાવાદળા
સકળ=બધા.
વૃષ્ટિ=વરસાદ
આળા=ચિન્હ, નિશાન
અક્ષી=અક્ષી.

પસરી=ફેલાવી, પ્રસારી
બગ=બગલા.
અરણ્ય=દરિયા સાગર
કિનારે=કાંઠે, તીરે
લાહ્યા=રે યાં.
હડવા=શત્રુ પવન
રત્ન=મધુર, સુર
યંત્ર=સાધાર સાદગી
વગેરે વાજંત્ર
અધિક જાની=ધણી ભે
જવાળી.
ધર=અવાજ.
કાશા=નકામા.

કમી ગરમી=ઓછાતાપ
ઉભરાય=જથાબંધ એ-
કઠી થાય.
બાધવે=બાધવા માટે.
રકુ ધનુષ=સાર કામકુ.
પાત=પાંખા.
ભાસ=દેખાવ.
સુરારત=સુરજ આથ.
મવાની વખત સા-
યકાળ.
નૈરતા=દક્ષિણ અને પ-
શ્ચિમદિશાનીવચ્ચેના
શીતાળા=ઠંડા, ટાંડા.

ભાવાર્થ—તડકા અને છાંયડો ધડીએ ધડીએ બદલાય છે. તાપથી જીવોને ધણો અફારો થાય છે. ધણાં કાળાં વાદળાં આમ તેમ દોડતાં જણાય છે. તે ઉપરથી બધા માણસો કહે છે કે એ વરસાદ આવવાની નિશાનીઓ છે. ૧

ચકલી ધુળમાં ફડ ફડ પાંખે ફફડાવે છે. બગલાં પોતાની પાંખ ખરાબર ફેલાવીને બેસે છે. અને સમુદ્ર કિનારેથી પક્ષીઓ આવતાં જણાય છે તેથી બધા માણસો કહે છે કે એ વરસાદ આવવાનાં ચિન્હ છે. ૨
રાત દિવસ ઠંડો પવન આવે છે. ખરર ખરર શબ્દો ઝાડો હાલતાં જણાય છે વાજાંમાં બહુ મધુર સુર આવે છે. તેથી બધા. ૩

હમેશ કરતાં હવા ધણી ભીની જણાય છે ફૂલમાંથી બહુ સારી વાસ નીકળીને આવે છે. અને આદેથી થંટ વાગતા હોય એવા ખોટા અવાજ સંભળાય છે. તેથી બધા. ૪

હવામાં ગરમી ઓછી હોવાને લીધે ખાર ઓગળે છે. મધ, માડી, ને મીઠાડા જરૂર ઉભરાય છે, અને પક્ષીઓ માખા ખાંધવાની તપાસ કરતાં આમતેમ હડ છે ને ફરે છે તેથી બધા. ૫

શીખામમાન મેઘ ધનુષ્ય જેવામાં આવે છે, સુરજ આથમતી વખતે પીળો દેખાવ જણાય છે, ચંદ્રમાન્ની આસપાસ ઘણું સફેદ કુંડાળું દેખાય છે, અને ઇશાન ખુણામાં ઘણી વીજળી થાય છે, તથા નેરલમાં ઠંડો પવન વાય છે તેથી બધા. ૬

પાઠ પદ્મ મો.

રાજગાત.

મોહ=મોહકર

દેવ=દેવર

મહારાજ=મોહારાજ

(પાંચમા ન્યેજા)

મોહ=મહા મોહ

જશવંત=જશવાળો

મસ=મહા, વધારે

કીર્તિ=મોહક

મસ=આખર

સંભાવ=વધારે ફેલાવ

જગદીશ=પરમેશ્વર
 વેરી=શત્રુ
 વિખેરવા=છુટા પાડવા
 રૂઠ=ગુરસે થાય
 કાળ=મોત, હાર
 બંધપાટ=ખેસાડ
 દેષ==કીનો, ઇર્ષા અ-
 દેખાઇ
 કલેશ=કુસંપ
 હુજર = ધંધો, હિલમ
 અમધેર=અમારે ત્યાં
 જંપમંપ=નિરાંત
 સધો=વધો થાઓ

કાળ=વખત
 ગંજ=હમલો
 દાન=પુણ્ય
 શ્રેષ્ઠ=મોટાં કેતમ
 જાથુ=હમેશ
 ક્ષેમ=સુખ
 રંકરાય=ગરીબને રાજ
 સદલિમાને=સારીઉંચી
 લાગણીથી
 પૂજ્ય=પવિત્ર
 પ્રત્યે=તરફ
 ધર=રાખ
 શક્તિમાન=સમર્થ, જો

રાવર
 રાજેશ્વર=રાજાઓના
 ધણી
 નાથ=પરમેશ્વર
 મહાજ્ઞાની=અકલનો બં
 ડાર મોટા જ્ઞાનવાળો
 શુભકાર=કલ્યાણ ક-
 રનારી
 ખાર=સુધી
 રાજભક્ત=રાજાની સે-
 વા કરનાર
 દીલ=મન
 સ્વીકાર=કબુલ કર

હે પ્રભુ! તું મોટા રાજાનું રક્ષણ કર. હે પ્રભુ! તું મોટા રાજાનું રક્ષણ કર. હે મોટા રાજા તમે ધણા વસ્તુ હો પરમેશ્વર શહે-
 નશાહતું રક્ષણ કર. એમને ધન કીર્તિવાન બતાવ. મોજ, મઝા
 વેલાન, મોટાઈ, અને આ રૂઆપ. અને એમનું રાજા ધણાં વસ્તુ
 ચાલે તેમ કર. હે પ્રભુ શહેનશાહતું રક્ષણ કર. (૧)

અરે પરમેશ્વર! હે જગતના ધણી! તું ઉઠ! અને એમનાં
 દુશ્મનોને વીખેરી નાખવા દેખાવમાન થા. તેમનું (તે વેરીઓનું)
 મોત લાવ. વેર અને કંકાસ ખેસાડી દે. સમજણ અને કળા વધે
 તેમ કર. અમારા ધરમાં નિરાંત ને સંપ થાઓ કે જોધી હમેશાં
 અમારું લાડું થાય. (૨)

તું મોટા જોજી રાજાને હમેશાં બળ, આખર, અને સુખ સ્થિ-
 તિની હમલાખંધ બક્ષીસ કર. કારણકે ગરીબ અને તવંગર સૌકાષ સારી

હમી લાગણીથી તેમનું રાજ્ય પૂજવાલાયક ગણે છે અને જ્યાં ત્યાંના
લોક તેમના નામપર હેન ધરાવે છે (૩)

હે સર્વ શક્તિમાન, રાજેશ્વર, માહાગાની, પ્રભુ ! તું એમને
તારી છાયામાં રાખ એમની પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી કલ્યાણકારક ધણી
સ્તુતિ થાય છે. વફાદારનો સંપ કલુષ કર. હે પ્રભુ શહેનશાહનું
રક્ષણ કર. (૪)

ચાથી ચોપડી માંહેલા પાઠ અને કવિતાઓમાં
આવેલા અથરા રાખેલી નોંધ.

ઇન્દ્રાંડ	સિસોદીઆઓ	લાબ્યું	સ્વપ્નવશ
એડવર્ડ	સૂર્યવંશી	વર્તમાનપત્ર	અતિવૃષ્ટિ
વિક્ટોરિઆ	ખીજ મતદાર	ભલામણપત્ર	સત્તા
સ્વર્ગવાસી	જન-મજૂરામ	ગૃહસ્થાઈ	ચમત્કારી
એલેક્ઝાંદ્રા	પક્ષપાત	અવસ્થા	સર્વશક્તિમાન
પ્રિન્સઓફ વેલ્સ	રામચંદ્રજી	મિટ્ટીઓ	ઇંદ્રિયો
પ્રિન્સ આલ્બર્ટ	કૌશલ્યા	મરોડદાર	સર્વવ્યાપી
વિક્ટર	વશિષ્ઠ	સ્વચ્છતા	સર્વજ્ઞ
નાકાશાસ્ત્ર	એશુદ્ધ	પ્રમાણિક	બહાડ
અટાનિઆ	એજિપ્ત	વ્યવસ્થા	ભક્તરૂપ
રાજ્યાભિષેક	એથ	જીંદગીપર્યંત	પૃથ્વીપતી
રાજ્ય ભક્તિ	યંત્ર	ગુમાસ્તો	સંચર્યો
આદરસત્કાર	ગુંજળીઓ	ધર્મીકપણાની	ધ્રુવ
સ્વામિભક્ત	અન્યાય	અશકય	રવિકિરણ
રજપુતસ્તાન	નિર્માણ	દુહીનનો પ્રયોગ	પરહયા
વિશ્વાસધાતી	ઓછીવત્તી	એડકપટ	નિશ્વાસ
સેમકુશળ	અવલોકન	ભવાળામુખી	આયલીડ

अक्षं नडेड
 क्षीर्तिस्तं ब
 कप्तानं
 भिस्तरी
 भिन्न
 निर्बाय
 दुर्गुलु
 पत्रा
 व्यवस्था
 विक्रमाञ्जल
 राजलक्ष्मी
 पन्तु
 कक्षपात
 आगच्छत्या
 सार्थक
 सर्वस्व
 अंधुधर्म
 पोर्दुगात्र
 कक्षयो
 त्रिभुवन
 इस्तमञ्ज
 आलुञ्जवन
 यित्रकणा
 यित्रशाणा
 न-भाष्टमी
 उत्तोजन
 अणिअल
 उत्पेद्रवण
 सुवाभ्य

कुवाक्य
 रनेह
 विश्व
 अभूदय
 व्याधयर्म
 सन्यासी
 ध्यारकृपा
 नगरवर्मा
 हस्तापञ्च
 पंहेनवाञ्ज
 श्रौता
 भिस्ती
 अर्चवस्त्रे
 द्रौपदी
 निद्रा
 हरिश्चंद्र
 विपत्ति
 भरतक
 तृप्ति
 प्रताप
 वसाञ्जु
 पराक्रम
 स्वतंत्र
 पुण्ड्र
 हरिश्च
 नियमित
 आत्मद
 विद्यावत्सल
 सुव्यता

निवडया
 प्रसिद्ध
 संप्रदाय
 संपूर्णकृति
 नडा पनाह
 हरिश्चवाणा
 विश्वामित्र
 पुनर्वसु
 क्षत्रिय
 क्षान्द्यकुञ्ज
 धर्म
 अक्षयि
 राजर्षि
 अक्षयती
 सिद्धि
 लेखेभ्य
 विजयदेश
 सयोगीभूमि
 प्रतिदिन
 प्रतापसिंह
 शुद्ध
 रत्नसंभाम
 विस्तारी
 स्वदेशप्रीति
 आर्तभूमि
 शुद्ध
 वज्र
 लक्ष्मीवाणा
 लोककल्याण

विद्वता
 स्वदेशालिमानि
 वृथागन्म
 स्वदेशे
 अक्षयवाञ्जभा
 नगृति
 धुञ्जतां
 अक्षयशुद्ध
 क्षिमतवान
 भृगुञ्ज
 विचित्र
 पाक्षरभ्रदेश
 दुर्दांत
 प्राणुलाल
 नवल्लेख
 सुधराभभातुं
 भुनिसिपासिदि
 तंदुरस्ती
 महाक्षा
 अप्रति
 लीत्यो
 वैष्णव
 पितापुत्री
 सामग्री
 प्रेमानंद
 वर्तलुद्ध
 पश्चात्ताप
 प्रभुपद
 यित्रकृद

वस्तुपाठ
 विश्वमय
 निर्णव
 तीर्थकर
 निद्रामही
 भलात
 रमई
 प्रकाशता
 तेजस्वी
 सूर्यवंशी
 सृष्टि
 वृष्टि
 सूर्या
 सुशुद्धि
 सद्भक्ति
 नीतिपथ
 रतन्व
 परदुःखलक्षण
 वैदिकशास्त्र
 सहशुद्धस्थ
 जीवमप्रतिज्ञा
 मत्स्यगंधा
 देवमत
 हस्तिनापुर
 सत्यवती
 उत्कंडा
 अक्षमारी
 अक्षमानिस्तान
 सनजडीत

प्रभाति
 अद्यापि
 अंग्रेजो
 भस्माभी
 नृत्य
 आआ
 अग्नितनूका
 सत्कार
 समस्या
 वृषल
 यक
 शुकाचार्य
 पत्रवहेवार
 पतां काड
 राजश्री
 सौभाग्यवती
 तीर्थ इय
 प्रियभार्या
 गंगास्वर्ग
 कमवार
 वर्षास्तु
 आभ
 सूर्यास्त
 हैसरेहिंद
 हरजगत्पुं
 नर्मनशाहजगद
 बुद्धिशाणी
 वर्तता

हस्तक
 हरमाण्युं
 पूज्यलाव
 निष्ठा
 प्रयास
 प्रौढ
 शक्तिमान
 राजेश्वर
 महाशानी
 स्वीकार
 मौय्यवंश
 पाटवीपुत्र
 अंद्रमुत्त
 सुदर्शन
 पौत्र
 ह. स. पूर्व
 गौधर्म
 भूजगद्वो
 केताराव्या
 मुष्मत्वे
 आह्लाष्ट अभिष्ट
 नयसिप्परी
 गुप्तवंश
 सिद्धराज
 पुत्र
 इद्रमाण
 यालुक्य
 अर्थर
 यशोवर्मा

सहस्रसिंभ
 श्रीगणेश्यण
 किंदलो
 वृत्ति
 स्वतंत्र
 लवणअसाह
 कोलादेवी
 राजकन्या
 लक्ष
 हठा
 श्रीभंतो
 वाञ्छत्र
 लोकप्रिय
 छिस्त।ह
 जगत्
 लक्ष्या
 प्रतिमाहभान
 वलून
 न्ययक
 मंत्रीयो
 सिकी
 ललाविमति
 वरीमंत्र
 चेक
 प्रसिद्ध
 कर्नल
 डिप्लोता
 प्रवाही

અંતર	પ્રાણુરક્ષક	બલીચિંગ	રનાયુ
અંકસર	કાર્ખન	જીવહિંસા	સુદ્ધમદર્શક
સુદ્ધમળીજ	ક્રિયાઓ	સદ્ધાદ્રિ	મનુષ્યમાત્રમા
સત્ય	બાળકૃષ્ણ	કિવનીન	હિદ્રાગુ
છીદ્ર	પાચનક્રિયા	વનરપતિ	કરતુર
દ્વિદળ	આનિયમિત	આફ્રિકા	યંત્રો
ઓકિસજન,	કર્ણાટક	પરિષકવ	કાલ્દાપુર

ઘોરણ ચોથાના પદાર્થ પાઠ.

પાઠ ૧ લો. ગરમી કે ઉષ્ણતા.

ગરમીની ઓળખાણુ:—અંગારા ઉપર કે સળગતા દીવા ઉપર આગળી ધરવાથી દઝાવાય, તપાવેલા લોહાને આગળી લગાડવાથી દઝાવાય, ગરમ પાણીમાં હાથ ધાલતાં દઝાવાય, ઉનાળાના સખત તાપમાં ખુલ્લા પગે ચાલતાં દઝાવાય, તેમજ કાંઈ પણ ગરમ ચીજને હાથ લગાડતાં તે ગરમ છે એવું આપણને જણાઈ આવે તો તેમાં ગરમી હોવીજ જાણ્યે.

ગરમીની ઉત્પત્તિ:—સુર્યનાં કિરણોમાંથી, દેવતામાંથી અને કાંઈપણ પદાર્થોને સામ સામે ધસવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે અને એમ ધસવાથી થતી ગરમીને ઘર્ષણુગરમી કહેવાય છે. જંગલમાં લાંબા વાંસડાઓ અને દેવદારનાં વૃક્ષો સામસામે અથડાવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્રમકનો પથર અને ગજવેલ અથડાવાથી પણ ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ સલાહ પથર ટાંકે છે ત્યારે, સરાણીઆઓ હથીનાર સળે છે ત્યારે, અને લાકડામાં સારડી વડે ખૂબજરથી સાર પાડવામાં આવે છે તેથી પણ અગ્નિના તણુઆ (ગરમી) નીકળે છે.

પરમા જ્યારે દીવાસળીની શોધ નહોતી અથવા ત્યારે લોઢા ચક્ર-
મકના પત્થરથી દેવતા પાડતા હતા પણ કોઈ કોઈ ગામડાના લોઢા
તેવીજ રીતે અગ્નિ (ગરમી , ઉત્પન્ન કરે છે.

ગરમી એ કોઈ પદાર્થ નથી:—આ ઉપરથી ખુલ્લું જાણી
શકાય છે કે ગરમી એ કોઈ પદાર્થ નથી. કારણકે જે ચીજ જગા
રોકે, જેનું કાંઈ વજન હોય, અને જેને એક જગાએથી ખીણ જગાએ
ફેરવી શકાય તેજ પદાર્થ કહેવાય. ગરમીમાં પદાર્થત્વની કાંઈ નિશાની
નથી. પરંતુ પદાર્થને ગરમી લાગવાથી તે ફૂલે છે. અને તેની સ્થિતિ
તથા આકારમાં ફેરફાર થાય છે.

ગરમીમાં જાર (વજન) નથી:—

એક પિત્તળ અગર લોઢાનો અમુક વજનનો કરો. લેઈ પછી
તેને ખુબ તપાવાને તોળી જઈશું તો પણ તેના વજનમાં ખોલકુલ
વધ થઈ ચંચલી જણાશે નહિ, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ગર-
મીમાં વજન નથી—અને ગરમી એ કોઈ પદાર્થ પણ નથી.
પદાર્થના પ્રકાર. આ દુનિયામાં ત્રણ પ્રકારના પદાર્થો છે, ધન,
પ્રવાહી, અને વાયુ રૂપી આ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થોને ગરમીની
અસર લાગે છે.

ગરમીના અસર ધન પદાર્થ ઉપર:—એક લોઢાની કડીમાં
બરાબર પેસ નાકળ કરી શકતા હોય ત્યાં એક લોઢાના ગોળા
અગ્નિમાં તપાવી લાલચાળ કરીને પછી કડીમાં ઘાલવા જતાં પેસશે
નહિ. કારણકે કડીનું તો મુળ સ્વરૂપ હતું તેને તેજ છે. પરંતુ ગોળાને
તપાવવાથી તે ફુલો ગયો છે ત્યાં તે કડીમાં પેસી શકતો નથી. માટે
ધન પદાર્થોને ગરમી લાગતાં તે ફૂલે છે.

ગરમીની અસર પ્રવાહી પદાર્થ ઉપર:—ગરમીનો કંકરો હાથમાં ઝાલી રાખીએ તે હાથની ગરમી લગવાથી તે ઓગળીને પાણી રૂપ બની જાય છે. કીલેવું થી કે કોપરના તડકે સુકવાથી તરતજ પીગળીને પ્રવાહી રૂપે બની જાય છે.

પાણીને વાસણમાં ઉકાળવાથી તે બળી જાય છે તે તેમાંથી વરાળ થઈ ઉડી જાય છે. તેજ, દુધ વીગેરે તમામ પ્રવાહી પદાર્થો નું એમજ થાય છે જેવા પ્રવાહી પદાર્થોને ગરમી લાગતાં તે વાયુરૂપ બની જાય છે એમ આપણે જાણી શક્યા.

ગરમીની અસર વાયુ રૂપી પદાર્થો ઉપર એક રબ્બરની દડીમાં હવા ભરી તેનું મોં બંધ કરીને તેને અગ્નિની ઝાળ આપતાં તે દડી ખૂબ ફૂલીને ઘટી જાય છે. એ ઉપરથી જણાય છે. હવાને પણ ગરમી લાગતાં તે ગરમ થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે ધન પદાર્થોને ગરમી લાગવાથી તે પ્રવાહી અને પ્રવાહી પદાર્થોને ગરમી લાગવાથી તે વાયુ રૂપી બની જાય છે.

ગરમી વા ધાતુઓ કુદે છે.

(૧) પૈડા ઉપર વાટ ચડાવવાનો જેળાકાર પૈડા કરતાં નાનો હોય છે. છતાં પણ તેને ગરમી લાગવાથી તે કુદે છે. એટલે તેના કદમાં ફેરફાર થવાથી તે પૈડાને સંજ્ઞાક વળગી જાય છે.

(૨) તાપ માપવાને માટે કાચની શીશીમાં પાણી ભરીને તપાસતાં શરીરમાં જેમ ગરમી વધારે હોય તેમ તેમ પાણી ઉંચો ચઢતો જાય છે તેને આધારે ગરમી માપક યંત્ર બનાવ્યા છે ઉપરના આપક [ગરમી માપક] યંત્ર દર્શતામાં મારે બાબતે

સરખી રીતે ફેલાઈ જવાના ગુણને લીધેજ ઉજ્જ્વલતા માપક યંત્રને
ગરમ પદાર્થ સાથે લગાડવાથી, તે પદાર્થમાંની થોડીક ગરમી પાસમાં
જાય છે અને તેથી પાસે પાતળો થઈ ઉંચે ચઢે છે. જો તેજ યંત્ર ઠંડા
પદાર્થને લગાડવામાં આવેતો પાસમાંની થોડીક ગરમી તે પદાર્થમાં જાય
છે. અને તેટલી ગરમી પાસમાંથી ઓછી થવાથી તે ઘટ થઈને નીચે ઉ-
તરે છે આ બે પાસામાં એટલી બધી ગરમી આવે છે અને તે માથી
એટલી બધી ગરમી જતીરહે છે કે તેથી છેવટે યંત્રના પાસાની અને તેને
લગાડેલા પદાર્થની ગરમી સરખી થઈ જાય છે.

જ્યારે જુદા પદાર્થોની જુદી જુદી ઉજ્જ્વલતા વાહકશક્તિ માપ-
વાને વિદ્વાનોએ અનેક યુક્તિઓ કરેલી છે. તે સર્વમાં ઇન્જીન-
નામના વિદ્વાને શ્રેષ્ઠી કાઢેલી યુક્તિ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થયું છે
કે—“ સઘળા પદાર્થો કરતાં ધાતુઓમાં ઉજ્જ્વલતા બહુજ ઉતાવળે વહેછે.”

ઉજ્જ્વલતા માપક યંત્રોના પ્રકાર—આ યંત્રો બે પ્રકારનાં છે.

(૧) ફારેહાઈટનું ઉજ્જ્વલતા માપક યંત્ર. અને (૨) રેમનનું
ઉજ્જ્વલતા માપક યંત્ર. તેમાંનું પહેલું યંત્ર અંગ્રેજ લોકોમાં અને
ખ્રીસ્તી ૧૯-મી લોકોમાં ચાલે છે. અંગ્રેજ લોકોમાં જે યંત્ર ચાલે છે
તેમાં ૮૦ અંશ માંડેલા હોય છે. અને જ્યાં ૦ સુધી હોય છે તેને
થીજવાનું બિંદુ કહે છે. તથા ૮૦ અંશને ઉકળવાનું બિંદુ કહે છે.

વિશેષ હકીકત—ગરમી લાગવાથી ધનપદાર્થો કરતાં પ્રવાહી,
અને પ્રવાહી કરતાં વાયુરૂપી પદાર્થો વધારે વિસ્તાર પામે છે.

પદાર્થમાં ગરમી વધારતી અથવા ઘટાડતી સહેલી છે. અને
તેજ પ્રયોગથી હરકોઈ ધનપદાર્થોના પ્રવાહી પદાર્થ, અને પ્રવાહી
પદાર્થોના વાયુરૂપ કરી શકાય છે.

પાઠ. ૨ જો. ઠંડી.

ઠંડી—શીતળતા. ઠંડી અને ગરમી એ સખ્દો જેમ એક બીજાથી ઉલટા છે તેમ તેમની કૃતિ પણ એક બીજાથી ઉલટી છે. તેમજ ગરમી ની માફક ઠંડી એ પણ કાઠ પદાર્થ નથી.

ઠંડીનું સ્વરૂપ—ગરમ પદાર્થોમાંથી ગરમી નીકળી ગયા પછી તે ઠંડા લાગે છે. કાઠ પણ વસ્તુમાંથી જેમજેમ ગરમી ઓછી થતી જાય છે તેમ તેમ તે પદાર્થો વત્તા ઓછા ઠંડા લાગે છે. પાણી દૂધ વગેરેમાંથી ગરમી ઓછી થતાં તે ધણાજ ઠંડા થાય છે ને પાણીના બરફ બની જાય છે આ ઉપરથી જણાય છે કે જેમ પ્રકાશ ન હોય ત્યારે અંધારૂ જણાય છે તેમ ગરમી ન હોય તોજ ઠંડીનું સ્વરૂપ માલમ પડે છે.

ફક્ત એક બાબતમાં ઠંડીને ગરમી મળતા આવે છે.—ગરમી જેમ પદાર્થની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી નાખે છે તેમજ ઠંડી પણ પદાર્થની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી નાખે છે. આ એકજ બાબતમાં તે બે મળતાં આવે છે.

ઠંડી અને ગરમીના સુકાબલો. (૧) ગરમી પદાર્થનાં રજ-કણો વિખેરી નાખે છે તો ઠંડી તેમને એકઠાં કરી નાખે છે.

(૨) ગરમી જેમ ધન, ઇલાહી અને વાયુ રૂપ પદાર્થો ઉપર જુદી જુદી અસર કરે છે, તેમજ ઠંડી પદાર્થો ઉપર ગરમીથી ઉલટી અસર કરે છે.

(૩) ગરમી લાગવાથી પદાર્થો ફૂલે છે તો ઠંડી સંકોચાવે છે. જેમ—સુદાર પૈડાને વાદ મઠાવતી વેળા વાદને ખુબ તપાવીને

પછી પૈડા ઉપર ચઢાવી તેના પર ઠંડુ પાણી રેડયા કરે છે એટલે તે પૈડા સાથે સજ્જડ ચોટી જાય છે તે ઠંડીપણ સંક્રાંત્યાઈ ને ચોટ છે.

(૪) ગરમી લાગવાથી ધનપદાર્થો, પ્રવાહી, અને પ્રવાહી વાયુરૂપ થઈ જાય છે. ત્યારે ઠંડી લાગવાથી વાયુરૂપ પદાર્થો પ્રવાહી અને પ્રવાહી પદાર્થો ધન બની જાય છે.

ધાતુઓ ઠંડીથી સંકોચાય છે. સોનું, રૂપું, સીસું, કલાઈ, વિગેરેના રસને ઠંડી લાગતાં તે સંકોચાઈને ઘનરૂપ બની જાય છે જ્યોતી જાણી શકાય છે કે ધાતુઓ ઠંડીથી સંકોચાય છે.

ધન પદાર્થો ઠંડીથી સંકોચાય છે. ફટકડી, લાખ, રાજ, ગંધક ગોળ વગેરે પદાર્થો વાસણમાં મુકીને ગરમ કરતાં તે પ્રુલે છે. પણ તેમની ગરમી નીકળી જઈને તે ઠંડા પડે છે ત્યારે સંકોચાઈને મૂળ રૂપે (ધન) બની જાય છે.

પ્રવાહી પદાર્થો ઠંડીથી સંકોચાય છે. દુધ, ઘી, દિવેલ કાપરેલ, મધ વગેરે થોડી ઠંડી લાગતાં તે ઘટ બને છે. અને વધારે ઠંડી લાગતાં તેમનું પ્રવાહી રૂપ મટીને ધનરૂપ થાય છે શિયાળાની ધણી ઠંડી લાગતાં તેમનું રૂપ મટીને ધનરૂપ થાય છે શિયાળાની ધણી ઠંડીમાં ઘી, મધ, કાપરેલ વગેરે પદાર્થો ઠરી જઈને કઠણ બને છે. અને એ પદાર્થો ધનરૂપમાં આવે છે ત્યારે તેમનું કદ પ્રવાહીરૂપ કરતાં ઓછું થાય છે. તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે પ્રવાહી પદાર્થો ઠંડીથી સંકોચાય છે.

વાયુરૂપી પદાર્થો ઠંડીથી સંકોચાય છે. ગરમીને લીધે નદી સરોવર અને સમુદ્રોનાં પાણીની વરાળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વધારે પાતળા હાવાથી ગરમીના દિવસોમાં આપણે તેને કંઈ શકતા નથી પણ શિયાળાની ઠંડીના દિવસોમાં સવારના પહોરમાંજ તળાવ નદી કે

એવી પાણીવાળી જગ્યાપર નજર ફેંકતાં આપણે વરાળના ગોટા ગોટા નીકળતાં જોઈશું સવારમાં દાંતણુ કરતી વખતે પણ તે વખતે આપણા મ્હોમાંથી વરાળ નીકળતાં હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે ઠંડીને લીધે હવા ઘટ્ટ હોવાથી આપણી નજરે દેખી શકાય છે. તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ઠંડી લાગવાથી વાયુરૂપ પદાર્થ પણ સંકોચાય છે.

ઠંડીથી વરાળમાં થતા ફેરફાર—વરાળને ઠંડી લાગવાથી તેનું પાણી થઈ જાય છે. એટલે તેનું વાયુરૂપ મટી જઈને પ્રવાહી રૂપ બને છે. વળી તેને વજાર ઠંડી લાગવાથી બરફ કરા વાગેરે ધન રૂપ બને છે. વરાળના આ ગુણને લીધે બરફ ઝાકળ કરા, વરસાદ વિગેરે થાય છે ને તે આણી માત્રના જીવનના આધાર છે.

ગરમી અને ઠંડી એકબીજાની ભિન્ન ભિન્ન છે.

ઉદાહરણ. એક માણસ પર્વત ઉપર ચઢતો હાય, અને ખીજે માણસ પર્વતપરથી નીચે ઉતરતો હોય, તે બેઉ જણા પર્વતના મધ્ય ભાગમાં આવતાં ચઢનારને ઠંડી અને ઉતરનારને ગરમીના અસર લાગશે હવે આ મધ્ય ભાગની હવાતો જે છે તેની તેજ છે. હવા કંઈ ઠંડી કે ગરમ નથી. તેતો ફક્ત એકજ સ્વરૂપ છે. પણ પેલા માણસાને તેની અસર જુદી જુદા લાગે છે. કારણકે તેઓ જુદે જુદે ઠેકાણેથી આવેલા છે.

પાઠ ૩ જો ફટકડી.

સાકરની આફક ફટકડીના ગાંગડા ધોળા અને ચળકતા હોય છે. ફટકડીને આખો જોતાં તે તુરીને ખડમડી લાગે છે.

ફટકડીની ઉત્પત્તિ—આ દેશમાં તે પંજાબ, બહારમાંત, રજ-પુતસ્તાન, અને કચ્છમાં ફટકડીની ખાણો છે. અને કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે

તેની માંગડીઓ પણ જમીનમાંથી જડી આવે છે પહેલાં આપણા દેશમાં ફટકડી બનાવવાનાં કારખાનાં હતાં પણ હાલમાં પંદેશી બનાવટી ફટકડી આવવા માંડી છે જેથી તે કારખાનાંઓ બંધ પડી ગયેલાં છે.

ફટકડીની બનાવટ—ખાણમાંથી તે માટી સાથે મળેલી નીકળી આવે છે. તે માટીને ક્યારામાં નાખે છે ને તેને બીની રાખવા તેમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે પાણી રેડે છે. એમ ૧૨ દિવસ સુધી કરતાં બારમે દહાડે તેનું બી પુલી આવે છે. તે બી ઉઝરડી લેખને તેમાં સુસેખાર અને પાણી મેળવી ખૂબ હલાવે છે. તે નીતર્યું પાણી ઉપરથી કાઢી નાખે છે અને બાકીના ભાગે જમીનમાં દાટેલાં કાણા માટલામાં નાખે છે એટલે થોડા દિવસમાં ફટકડી તૈયાર થાય છે.

ફટકડીનાં શુભ—રંગે ધોળી, તથા રાતી, ચળકતી બરડ પાસાદાર, તુરી અને ખાટી

ફટકડીનો હુન્નરઉદ્યોગમાં ઉપયોગ.

(૧) કપડાં ઉપર લપકાદાર રંગ લાવવાને માટે તેમાં ફટકડી નાખવામાં આવે છે.

(૨) કાગળ ઉપર સફાઈ લાવવાને માટે ફટકડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(૩) મીણબત્તી બનાવવામાં ફટકડીની જરૂર પડે છે.

(૪) કપડું, કાગળ, કે લાકડાની કાષ્ટપણ ચીજને ફટકડીના પાણીમાં બોળી દે છે તે સુકાયા પછી તેને સળગત્રાં વાર લાગે છે.

(૫) છાકરીઓ દાંત રંગવાના તથા હાથ ઉપર મેલી કમ્પાડવાના કામમાં ફટકડીનો ઉપયોગ કરે છે.

(૬) કાચના ખડીઆએને ઢાંકણાં લગાડવા માટે ફટકડીનો ઉપયોગ કરે છે.

ફટકડીનો દવામાં ઉપયોગ.

(૧) દૂધ ઉકાળીને તે ઢાંકીલું થાય ત્યારે તેમાં ફટકડીનો બૂકા નાખવાથી ખડખાર દહીં બને છે.

(૨) દાંત હાલતા હોય, અવાળુ ફૂલ્યાં હોય, મોંમાં કે જીભે ચાંદી હોય ત્યારે ફુલાવેલી ફટકડીના કાગળા કરવાથી આરામ થાય છે.

(૩) નસકારી ફટવાથી લોહી નીકળતું બંધ ન થતું હોય તો ફટકડીનો બૂકા સુંઘાડવાથી આરામ થાય છે.

(૪) છાતીમાં દાહ બળી ગયરકાં આવે, અને ઉલટીમાં લોહી જતું હોય તો ફટકડીનું પાણી પીવાથી આરામ થાય છે.

(૫) પછાડ લાગી કાચ નો તરી ગોળ સાથે ફટકડી ખવરાવવાથી આરામ થાય છે.

(૬) અસ્વચ્છ મેલા પાણીમાં ફટકડીનો બૂકા નાખવાથી પાણી સ્વચ્છ બને છે.

ફુલવેલી ફટકડી—કાચી ફટકડીના ગાંગડા ડીઝમાં ધાત્રીને દેવતા ઉપર મૂકીએ તો પહેલાં તે તળીને ખદખદે છે. પછી તેમાંનું પાણી વરાળરૂપે ઉઠી બળે છે. એટલે ડીઝમાં ફુત્રીને ધોળાં પતાસાં જેવાં ચકતાં બંધાય છે તેને લોકો ફુલવેલી ફટકડી કહે છે. તે હલકી હોય છે. તે તેનો સહેલાઈથી બૂકા કરાય છે.

પાક ૪ થા. સીસું, કઝાક, અને જસત.

સીસું.

સીસું, વજનમાં થઈ શકે હોય છે. તેને કાપી બેસાં અંદરનો

રંગ શીકા અને કાળાશ પડતો જાણાય છે. પત્થરપર પછાડતાં તેનો ખીચકુલ રણકો થતો નથી કામળ ઉપર ઘસવાથી કામળ કાળો પડી જાય છે. અને તે ધણું જ ચીકણું તથા નરમ હોય છે.

સીસાની ઉત્પત્તિ—ઘણું કરીને સીસું ગંધક તથા કંઈક રૂપાના ભેગ સથે મળી આવે છે. એટલિટન દેશમાં (વિલાયત) જેવી સીસાની માતખર ખાણો છે. તેવી દુનીયાના ખીજ એકપણ દેશમાં નથી.

સીસાની બનાવટ—ખાણમાંથી સીસું ખોદી તેના સારા સારા ગટ્ટાઓ બાળુપર ગોડવીને બાકીનાને ભાંગી નાખી ફરીથી બાળુપર મૂકે છે. અને વિશ્વ કાઢેલા સ્વચ્છ ગટ્ટાઓને તપાવે છે. એટલે તેમાંનો ગંધક બળી જાય છે. પછી તેને મોટી ભટ્ટીમાં ગાળે છે. એટલે તેમાંની સીસાની ધાતુનો રસ થાય છે. તે રસ ભટ્ટીની હેઠળની બાળુએ બંધ કરેલાં કાળાં આગળ મૂકેલા લોહાના વાસણમાં પડે છે. તેના ઉપર પોપડો બાજે છે. તેને કાઢાડો નાખી, રસને ડાઘ વડે બરતર લોહાના સંચામાં રહે છે. એટલે શુદ્ધ સીસું તૈયાર થાય છે.

સીસાના ગુણ—સીસું મેલું, જુરા રંગનું, નરમ, ખરબચડું અને ભારે હોય છે. તે એટલું બધું નરમ હોય છે કે તેના ઉપર નખ અગર ચપ્પુવડે લીટા ચઢ શકે છે. અગ્નિ ઉપર મૂકવાથી તે પીગળે છે. અને તેને અણકતો પીગળે રસ બની જાય છે.

સીસાનો ઉપયોગ

(૧) યુરોપ ખંડમાં લોહાના ચરખામાં સીસાના ગજ ઘાસી, તેનાં પતરાં બનાવી, ઘરાવર અને દેવળોપર જડે છે.

(૨) પત્થરની વચ્ચેનો સાથો પુરી દેવાને માટે લોહાની પટ્ટી ઉપર સીસું ઢાળવામાં આવે છે.

(૩) સીસાને ગાળીને તેના નળ, પાણી ભરી મુકવાની ટાંકાઓ વગેરે બનાવવામાં આવે છે.

(૪) રૂપું શુદ્ધ કરવામાં સીસાનો ઉપયોગ કરે છે.

(૫) સીસું ખરડ હોવાથી અંદુકની ગાળાઓ બનાવવામાં તેનો ખોળા ઉપયોગ થાય છે.

ગાળીઓ બનાવવા માટે સીસામાં થોડો સોમક બેળા દે છે. લોઢાની ચાલણીને ઉચી જગા પર મૂકી તેમાં સીસાનો રસ રેડે છે. તે ચાલણીવાળાં કાણામાંથી થઈને નીચે મુકેલા પાણીના વાસણમાં પડે છે. તે પાણીમાં પડતાંની સાથેજ તે ફરી જઈને તેની ગાળીઓ બને છે.

કલાઈ.

કલાઈ એ ધાતુ રૂપાના જેવી ધોળી, બારે અને ચળકાટ વાળી છે તથા બણીજ નરમ અને વાળી શકાય તેવી છે. તેમાં સ્થિતિસ્થાપકતા નથી. અને તે દીપવાથી વધે છે.

કલાઈની ઉત્પત્તિ—કટલેક કેકાણે કલાઈ જમીનમાંથી માટી અને પથરા સાથે મળેલી નીકળી આવે છે. એને કલાઈની કાચી ધાતુ કે કાંકરી કહે છે. ઇંગ્લાંડ, જર્મની, અમેરિકાના ચીલી તથા મેક્સિકો અને હિંદુસ્થાન તથા સિંધનામાં કલાઈની પુષ્કળ ખાણો છે. તે બધામાં ઇંગ્લાંડના કોર્નવાલ પ્રાંતની કલાઈની ખાણો વધારે સુપ્રસિદ્ધ છે. બુના બેખો ઉપરથી જણાય છે કે તે ઈ. સ. ની શરૂઆત પહેલાં પણ ગ્રાહ્યતા હતી. ચોખ્ખી કલાઈ જમીનમાં હોતી નથી. પરંતુ ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે માટી અને બીજા પદાર્થો સાથે મળેલી હોય છે.

કલાઈની બનાવટ—ખાણમાંથી માટી સાથે મળેલી કલાઈ એટલી કઠી તેના મુકા એતો બુકા કરી, તેમાંથી માટી ધોઈ નાખીને તેને બહીમાં

ખૂબ તપાવે છે. એટલે બાકીના બળેલા પદાર્થો તેનાથી અલગ થઈ જાય છે. તે પછી ફરીને કલાઈને બટ્ટીમાં મૂકી તપાવે છે. એટલે તેમાંથી શુદ્ધ કલાઈનો રસ થઈ, પથરાના ચોખ્ખા સંચામાં પડીને તેના મોટા ગટ્ટા બનેાય છે.

કલાઈ અને સીસું નરમાશપણામાં મળતાં આવે છે.

સીસા તથા કલાઈના કકડાને હાથવડે વાળતાં તે સહેલાઈથી વળી શકે છે તેમને દેવતામાં મુદીશું તો તે થોડી ગરમીથી જટ પીગળીને રસરૂપ બની જાય છે પીગળવાથી તેમનું ધનરૂપ બદલાઈને પ્રવાહીરૂપ થાય છે. તેમના ઉપર ચપ્પુવડે સહેલાઈથી લીસોટા પાડી શકાય છે આ બધા ઉપરથી સાદું જણાઈ આવે છે કે કલાઈ અને સીસું નરમાશપણામાં એક બીજાને મળતાં આવે છે.

કલાઈના ગુણ—રંગે ઘોળી, ચળકતી, વળી શકે તેવી, કાટ ચડતાં અટકાવે તેવી, સીસા કરતાં કંઈક કઠણ, પરંતુ સીસા કરતાં વહેલી ગેાગળી જાય તેવી, અને પાણી કરતાં ઊગણી બારે હોય છે.

કલાઈનો ઉપયોગ—(૧) તાંબા પિત્તળનાં વાસણાને કાટ ન ચડે માટે તેને કલાઈ દેવરાવવામાં આવે છે.

(૨) લોઢાની રકાબીઓ અને ધ્યાલાઓ ઉપર કલાઈનો ઢાળ ચડાવવામાં આવે છે તેથી તે શોભિતાં દેખાય છે.

(૩) લોઢાનાં પતરાંને કલાઈના રસમાં બોળી નાખે છે જ્યારે તેને કાટ ચડતો નથી. એ પતરાંના ડબ્બાઓમાં ફેરોસીન, ઘી વિગેરે ભરાઈ આવે છે તેમજ દીવા કરવાના ખડીઆ ચાળણીઓ વિગેરે તે પતરાંનાં બને છે.

(૪) કલાઈનાં વરક જેવા પતરાંથી વિદ્યાયતથી આવતા સાણ તથા દવાની શીશીઓ પેક કરવામાં આવે છે.

(૫) ટાંકણીઓ પિત્તળની બનાવે છે તેને રૂપાળેવી ચળકતી કરવા માટે કલાઈના રસમાં બોળે છે. એટલે તે સફેદને ચળકતી દેખાય છે.

(૬) કાચના તખ્તા, અને મોટા આરસાઓની પાછળ કલાઈ ચઢાવે છે જેથી તેમાં આબેહુમ મ્હોં બોધ શકાય છે.

(૭) કલાઈને ખેંચીને તાર બનાવી શકાય છે પણ તેમાં ચીકાણપણું ન હોવાથી તે વધારે ઉપયોગમાં આવતા નથી.

(૮) કલાઈના કકડાઓને મોટાં રોલરો વચ્ચે દબાવીને તેમનાં પાતળાં પતરાં બનાવે છે તેને વરક કહે છે.

(૯) કલાઈના ખાસ ગુણથી તેનું રેણુ બનાવવામાં આવે છે.

(૧૦) કલાઈના વરક તેહવારોના દિવસોમાં કંદોષ લોકો માંડાઈ પર ચોટે છે.

કાંસુ—કલાઈ અને તાંબાના મિશ્રણથી કાંસુ બને છે તેમાં ખાટી ચીજો કટાતી નથી. કાંસુ બરડ ને ભારે હોય છે. તેનાં તથા કલાઈનાં વાસણો ચુલાપર ચડાવવાના કામમાં આવતાં નથી.

જસત.

જસતનો રંગ વાદળી રંગના જેવો હોય છે. તેને દેવતામાં મૂકવાથી તે પીગળે છે. પણ સીસા કે કલાઈની માફક જલદીથી પીગળી જતું નથી. જસતનાં પતરાં થઇ શકતાં નથી. કારણ કે તેને ટીપવાથી જ તુટી જાય છે.

જસતને કાટ લાગી શકતો નથી. જેથી લોઢાનાં પતરાં ઉપર જસતનો ઢોળ ચઢાવે છે. જસતનો ઢોળ ચડાવેલા પતરાં. દીનનાં (કલાઈનો ઢોળ ચડાવેલાં) પતરાં જેવાં સફાઈદાર અને ચળકતાં હોતાં

નથી. આ પતરાં (જસતના ઢોળવાળાં) ને લોકો છાપરા ઉપર નળી-
જાની જગાએ જડે છે.

જસતનો ઉપયોગ—(૧) જસત અને તાંબાની મેળવણી
કરીને પૂતલો બનાવવામાં આવે છે.

(૨) જસત તથા સીસાનું મિશ્રણ કરી તેમાંથી થતી ધાતુના
તાર તથા જડાં પતરાં થાય છે. રેલવેના તાર તથા ભુંગળાં એ
ધાતુનાં હોય છે.

[૩] રૂપાના દાગીના ઝારવામાં રૂપા તથા જસતનું મિશ્રણ
કરે છે તે જસતની કહે છે.

[૪] ધડીઆળ, અને ઘંટ બનાવવામાં તાંબા તથા કલાઈની
અંદર જસત નાંખવામાં આવે છે. અને જસતના ખોટા દાગીનાઓ
મણ બનાવવામાં આવે છે.

પાઠ ૫ એ લાકડું અને હાથી ઠાંત.

લાકડું.

લાકડું બધી જાતની વનસ્પતિઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ધર બાં
ધવાના, તથા આપણા ઉપયોગની ધણી વસ્તુઓમાં અને બાળવામાં બળત-
ણ તરીકે લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે. એટલે તેની વધારે હકીકત અહીં
સમજવાની જરૂર નથી. કારણકે 'લાકડું' એ શું છે તે સૌ જાણ જાણે છે.

પદાર્થના વિભાગ—સૃષ્ટિ ઉપર જેને પદાર્થો આપણા જોવામાં
આવે છે. તે બધાના બે ભાગ છે. (૧) સજીવ પદાર્થ એટલે જીવવાળા
પદાર્થો તેમાં વનસ્પતિ અને પ્રાણી માત્રનો સમાવેશ થાય છે. (૨) નિર્જીવ
પદાર્થ એટલે જીવ વગરના જડ પદાર્થો એમાં માટી પથ્થર ધુળ વગેરે છે.

સૈન્દ્રિય પદાર્થોના બે વિભાગ છે. (૧) પ્રાણીજ સૈન્દ્રિય

એટલે પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો. જેવાકે હાડકાં, ચામડાં, શીંગડાં, રેશમ, ઉન, કરતુરી, હાથીદાંત વિગેરે.

(૨) ઉદ્દિલિજ્જ સેન્દ્રિય અથવા વનસ્પતિ સેન્દ્રિય એટલે વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો જેવાકે લાકડાં, પાંદડાં, અનાજ, કાચલા, ધામ, ગુંદર, ફળ, મૂળા અને તેલીમીઆં વગેરે આ ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા કે લાકડું એ વનસ્પતિ સેન્દ્રિય અને હાથીદાંત એ પ્રાણીજ સેન્દ્રિય પદાર્થો છે.

લાકડું રેસાઓનું બનેલું છે. આપણે દાંતથી ચાલીએ છીએ ત્યારે તેનો કુચા થયેલો જણાય છે, હરકાઠ ઝાડની લીલી ડાળીને કચરવાથી તેનો કુચો થાય છે, તેને તપાસતાં તેમાં જુદા જુદા રેસા જણાઈ આવે છે, નેતર, વાંસ વગેરેમાં તો રેસાઓ ખુલા જણાઈ આવે છે. જેથી સાબીત થાય છે કે લાકડું રેસાઓનું બનેલું છે.

લાકડામાં થર (પડ) હોય છે. સાગ, સીસમ, બાવળ વગેરેનાં ઝાડનાં લાકડાંને આડાં કાપતાં તેમાં રંગીત કુંડાળા જેવા ગોળાકાર જણાય છે જે જે લાકડાંઓમાં આવાં કુંડાળાં જણાય છે. તેમાં વસ્તોવરસ એક નવો થર બંધાય છે. જેથી એ કુંડાળાંની મણતરી કરીને ઝાડનાં ઉમ્મર કહી શકાય છે. જેમ જેમ નવા થર બંધાતા જાય છે. તેમ તેમ અંદરનાં થર દેખાતા જાય છે, એમ થસેના દેખાણને લીધે આગળનું લાકડું મજબુત, કઠણ અને સંગીન થતું જાય છે. પણ જાત પાસેનું લાકડું કુમળું, ઓધુ ટકાઉ, અને ફીક્કા રંગનું હોય છે. ઝાડનો સ્ત, જાંલ અને જુના કાટની વચ્ચે થઈને વહે છે તે તેનાથી જે લાકડું બંધાય છે તે રસવાન લાકડું કહેવાય છે.

લાકડું શોષક છે.—લાકડાંને પ્રાણીમાં મૂકી થોડીવાર પછી મુઠાર કાઢીએ તો તેના વજનમાં વધારો થયેલો જણાય છે. જેમલો

વધારા વળનનો થયો. તેટલું તેણે પાણી ચૂસી લીધું છે. માટે લાકડું એ શોષક પદાર્થ છે. લાકડાની માફક જે પદાર્થો પાણીને ચૂસી શકતા નથી તે બધા અશોષક પદાર્થો કહેવાય છે.

લાકડાનો વર્ગ તથા તેનો જુદો જુદો ઉપયોગ.

(૧) તાડ, નાળીએરી વગેરેનું લાકડું શીસું, અને રેસાદાર હોય છે. તે દ્રવ્ય ખેતરોને પાણી પાવાની પરનાળો બનાવવામાં કામ લાગે છે.

(૨) બાવળ અને આમલીનું લાકડું કઠણ નેચીવડ હોવાથી તેના શેરડી પીલવાના કાલુ, ધાણી, હળ વગેરે ખેતીનાં સાધનો બનાવે છે.

(૩) સાગ, સીસમ, બાવળ વગેરેનાં લાકડાં કઠણ, ઘટ્ટ અને મજબુત હોવાથી કામમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

(૪) દેવદારનું લાકડું પોચું, અને ભાર ઝીલવાને અશક્તિ-માન હોવાથી ઇમારતી કામમાં ન આવતાં પરચુરણ ચીજો બનાવવાના કામમાં આવે છે.

લાકડાનો ધણોખરો ઉપયોગ ઘર બાંધવામાં તથા બાળવામાં થાય છે. તે ઉપરાંત પેટીઓ, ખુરસીઓ, રેમલો, કપાટો, આટંકા, પાટલા, વહાણ, ગાડીયો વિગેરે લાકડાનાંજ બને છે. જે લાકડાં સારી ઇમારતો બાંધવાના કામમાં આવે છે. તે ઇમારતી લાકડાં કહેવાય છે. તોપણ આંબો, મહુડો, લીમડો, રાયણ વગેરેનાં લાકડાં ઘર બાંધવાના કામમાં આવે છે. છતાં તે ઇમારતી કહેવાતાં નથી. પણ તેમને કર-કટ લાકડાં કહે છે, પાઠની હડાકત ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે 'લાકડું' એ માણસની ધણીજ ઉપયોગી ચીજ છે.

હાથીદાંત.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'હાથીદાંત' એ પ્રાણીનું સેન્દ્ર

ય પદાર્થ છે. હાથીની સુઠની જે બાજુએ જે જે મોટા શીંગડા જેવા દેખાય છે તેને હાથીદાંત કહે છે.

હાથીદાંતની ઉત્પત્તિ.

સિલોન, સિઆમ, ને આફ્રીકાનાં જંગલોમાં હાથીની વસ્તી પુષ્કળ હોવાથી ત્યાંથી ઘણા હાથી દાંત મળી આવે છે. હાથી ૩-૪ વર્ષનો હોય ત્યારે તે દાંત ખરી પડીને નવા ઉગે છે, પાંચેલા હાથી-ઝોના દાંત વધી જવાથી કાપી લેવામાં આવે છે, અથવા તે હાથીઓ અરરપરસ લેડે છે ત્યારે પણ તે દાંત ખરી પડે છે. અને એવી રીતે હાથીદાંત હાથ લાગે છે. દરેક દાંતનું વજન આશરે ૪-૫ મણુ સુધી હોય છે.

હાથીદાંતની અછતને લીધે કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે હાથીનાં હાડકાં અગર તે હાથીદાંતના જેવાજ કાંઈ દયાંઈ પ્રાણીઓનાં હાડકાંના હાથીદાંત તરીકે ઉપયોગ કરે છે. અને અજાણ્યા માણસો તે અજાણ્યપણે ખરીદે છે. માટે ચોક્કસ ખાત્રી કરીને હાથીદાંત ખરીદવો.

હાથીદાંતના ગુણ અને ઓળખાણ.

સિદ્ધલી, આશીગરો, કોડીઓ, જંગબારી વગેરે હાથી-દાંતની જાતો છે. કેટલાક હાથીદાંત રંગે સફેદ ને કેટલાક સહેજ પીળાશ પડતા હોય છે. વજનમાં ભારે હોય છે, લાકડાની માફક તે શોષક પદાર્થ છે કારણ કે તેના ઘાટ બનાવવા માટે તેને પાણીમાં પ્રલાળીને સહેલાઈથી ઓલી શકાય છે. વળી સ્થિતિસ્થાપક છે. અને ખારીક નજરથી તપાસ કરતાં તેમાં ગોળ ચક્કર અથવા ફાદરી જેવાં ઝીણાં ઝીણાં મીંડા દેખાય છે તેને કુદરતી નકશી કહે છે.

હાથીદાંત ગરમીથી ફાટી જાય છે. હાથીદાંતને દેવતાપર મૂકતાં, અથવા તડકાનાં ગરમી લાગતાં તેમાં ચીરા પડીને ફાટી જાય છે.

ઉનાળામાં હાથીદાંતની ચૂડીઓ વગેરેને ગરમીથી જળવળી નોંધ્યો. હાથીદાંતના વેપારીઓ હાથીદાંતને ભોંયમાં કે એથા કાંઈ હાંકવાળી જગામાં રાખી મૂકે છે.

હાથીદાંતનો ઉપયોગ હાથીદાંતના ચૂડા, ચૂડીઓ બલોયાં, છલ્લા, કસપ, સોગટા ચાપુ, છરી તથા રત્નીના હાથા અ સુદર રમકડાં બનાવવામાં આવે છે. તેના ઉપર બહુજ દેખી તરેહનું કાતર કામ થઈ શકે છે. માણસના તથા ટોરની દવાના ઉપયોગમાં પણ તે આવે છે. વાગેલા જખમ (ઘા) ઉપર હાથીદાંતનો વેર લગાડવાથી તે રૂબરૂ જઘને આરામ થાય છે.

પાઠ. દુઠો. ફૂલ તેના ભાગ, અને કાર્ય.

ચંપો, ચંમેલી, જાસુદી, જુદા, કરેણી, માલતી, ગુલાબ, વગેરે ફૂલો તે બહુઓએ જોયાં હશે, એ ફૂલોના દાર અને ગોટા બનાવે છે. પોતાના ઇષ્ટ દેવતાઓની તેનાથી પૂજા કરે છે. અને તેમાંના કેટલાક અતિ સુગંધીદાર ફૂલોમાંથી અત્તર નીકળે છે.

ફૂલોની જુદી જુદી જાત.

(૧) બાજરી, બંટી, જાંઘ વગેરેના છોડ ઉપર ડુંડાં આવે છે. તે પણ તે તે છોડનાં ફૂલ કહેવાય છે.

(૨) આંબો, લીમડા, જાંબુ વગેરેનાં ફૂલોને મોર કહે છે.

(૩) મહુડાં. રાયણ વગેરેનાં ફૂલોને ચકર કહે છે.

(૪) આંબલી વગેરેનાં ફૂલોને કૌર કહે છે.

(૫) પાકને મથાને જણાવેલાં મોગરા, ગુલાબ, ચંપો, જાસુદી વગેરેનાં ફૂલો તે ફૂલ કહેવાય છે.

કુલના ભાગ ને ફેલો રાખે ઉધડે છે. તેમાં ઘણું ફરીને પાંચ ભાગ જવામાં આવે છે (૧) કળી. (૨) વજ્ર. (૩) પાંખડી. (૪) સ્ત્રીકેસર ને પુકેસર. (૫) ખીંચાણ.

(૧) કળી. ફેલોવાળા છોડ કે ઝાડનાં પાંદડાંના મૂળ નજીક ડાખ-ળીઓમાં ઝીણા ઝીણા મોગરા ફૂટે છે. તે મોગરા મોટા થાય છે ત્યારે કળી કહેવાય છે. એ કળી ફૂટતું હીડું ડાળી સાથે વળગાડી રાખે છે. ડાળીમાંના રસ હીડા માંસરૂતે કળીમાં જાય છે એટલે કળી વધે છે, ખીલે છે, અને તેમાંથી ફૂલ થાય છે.

(૨) વજ્ર. ફેલોની કળીની ઉપરની બાજુએ લીલારંગનું પડ (હાંદણુ) વાંટળાએલું જણાય છે તેને વજ્ર કહે છે. એ વજ્ર, કળીનું ટાઢ તાપથી સંરક્ષણ કરે છે. વજ્રપત્રો લીલા રંગનાં હોય છે. અને તેઓ જોડાઈ જવાથી પ્યાલાનો આકાર બને છે.

(૩) પાંખડી. કળી મોટી થઈને વજ્ર ફાડીને પાંખડીઓ ખુલ્લી થાય છે. ત્યારે તે ફૂલ કહેવાય છે. પાંખડીઓના લપકાદાર રંગ અને સુગંધથી બ્રમર, મધમાખી, પતંગીઆ વગેરે જાંતુઓ તેનાપર આવીને બેસે છે. અને પાંખડીની અંદરનું મધ ચૂસે છે. આ પાંખડીઓ મૂળમાંથી પાતળીને ઉપરથી ફેલાયતી હોય છે. તથા વજ્ર, કર્તા સુવાળી અને વધારે કામગીરી હોય છે. આ પાંખડીઓ ફૂટતું બીજું હાંદણુ કહેવાય છે. પાંખડીઓ સાથે ગાડાવાથી જે સગંગ ભાગ બને છે તેને કુલમણી કે ગોટો કહે છે.

કસુબી, કેસુડાં, કેસર વગેરે ફેલોની પાંખડીઓ રંગ કાઢવાના કામમાં આવે છે.

ગુલાબ, મોગરો, ચંપો વગેરે ફૂલની પાંખડીઓમાંથી અતરે વગેરે સુગંધીદાર તેલ બનાવવામાં આવે છે.

ધંતુરા ગુલબાસ વગેરે ફૂલોની પાંખડીઓ જોડાઈને સરણાઈ જેવો ઘાટ બને છે. ને તે સંયુક્ત પાંખડીવાળાં ફૂલો કહેવાય છે.

શ્રી કેશર અને પુકેસર—જમ્બુદી, ગુલબાસ, ગુલાબ, ખાર માસી વગેરેના ફૂલની પાંખડીઓમાં ઝીણા ઝીણા ફેટલાક તાંતણા જોવામાં આવે છે. તેમાં પાંચ તાંતણા મુખ્ય હોય છે ને તે દરેકને પુકેસર કે નરતંતુ કહે છે. ઘણાખરાં ફૂલોમાં પાંચ નરતંતુ હોય છે. પણ ગુલાબમાં અને મીંડીમાં ઘણા હોય છે અગતીઆમાં એવા દશ નરતંતુ છે અને મોગરામાં એજ છે.

ફૂલની વચ્ચેનો જે ઉભો લાંબો તાંતણો દેખાય છે તેને શ્રી કેસર કે માદા તંતુ કહે છે. આ તંતુ બધાં ફૂલોમાં ફક્ત એકજ હોય છે.

શ્રીકેસરના નીચેના ભાગને ગર્ભાશય, વચલા ભાગને ગર્ભ નળી, અને સૌથી ઉપરના ભાગને ગર્ભનળીનું મુખ કહે છે.

શ્રીકેસર અને પુકેસર એ બંને બી બંધાના માટે ઘણા ઉપ-યોગના છે.

પુકેસરના પાતળા તાંતણાને મથાળે નાની કાથળીઓ જેવું દેખાય છે અને તેને પરાગ કોશ કહે છે. અને પરાગ કાથમાં ઝીણા ઝીણા દાણા હોય છે તેને પરાગકણુ કે રજ કહે છે.

ભમરાઓ, મધમાખીઓ, ને પતંગીઆઓ ફૂલોના પુકેસરના રજકણુને લેઈ શ્રીકેસરમાં દાખલ કરે છે ત્યારે શ્રીકેસરના પોલા તાંતણામાં થઈને તે બીજાશયના ભાગમાં ઉતરે છે ને ત્યાં નહું ફળ બંધાય છે.

ખીજશાય—એ પુલની અંદરનો ધણોજ મહત્વનો ભાગ છે. તે ભાગ આકિસરની નીચેની બાજુએ હોય છે. આકિસર મેળવેલા ખોરાકને લીધે તે ભાગ વૃદ્ધિ પામે છે. તે ત્યાં નવું ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભાગ ખડુ અગત્યનો છે કારણકે ફળનાં બી સંધરી મુકી વાવવાના કામમાં આવે છે.

કુલોનો ઉપયોગ—પાછળ જણાવી ગયા પ્રમાણે ફેટલાંક કુલો-માંથી રંગ બનાવે છે. અને ફેટલાંકમાંથી અત્તર વગેરે સુગંધીદાર તેલ બનાવે છે. મોગરા જીંઘ વગેરે દવાના કામમાં પણ આવે છે. હિંદુ લોકો કુલોનો ઉપયોગ પોતાના ઇષ્ટ દેવોના પૂજનમાં, કોઇ સન્માનાર્થે દારતોરા બનાવવામાં અને શોખને ખાતર સૂંઘવામાં પણ કરે છે.

પાઠ ૭ મો. ફળ, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

કેરી, જાંબુ, લીંબુ, દાડમ, દ્રાક્ષ, નારંગી, કેળાં વગેરે ફળ કહેવાય છે, તેનાં છોડાં કાઢી નાખતાં તેમાંથી ગર્ભ નીકળે છે તે ગર્ભની અંદરના ભાગમાં બી હોય છે, કેળાં, ખેર, ટટી વગેરે ફેટલાંક ફળના ગર્ભ ખાવામાં વપરાય છે અને કેરી જેવાં ફેટલાંક ફળોનો રસ ખવાય છે.

ફળની ઉત્પત્તિ—જે વેલા ઝાડ કે છોડને ફલ આવે છે તેનેજ ફળ થાય છે. ફળ પાકા આકિસરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પુલની નીચે તથા ડીંટાની ઉપરના ભાગમાંજ ઉગે છે. આકિસરની નીચેની બાજુએ એક ખીજશાય અને તેમાં સુદૃઢબળીજ હોય છે. તે પરાગના પ્રવેશથી પાકે છે એટલે બીજશાય પુલને મોડું થાય છે. એટલામાં પાંખડી વગેરે પુલના જે ભાગો કુમળા ફળને અગર બીજને પોષણ આપવામાં નીરપયોગી હોય તે બધા ખરી પડે છે. તે બાકીના ભાગો સ્ત્રીકિસરની સાથે વધતા જાય છે. તે સર્વ મળીને

ધામે ધામે ફળ અને છે. પરંતુ શેતુર, ફેણસ, ને અંજીર જેવા ફળો બણાં પુલોના એકત્ર મળવાથી થાય છે.

અનાજ ધાસ વગેરેનાં ફળસલા ઉપર જે ફુલ હોય છે તે દરેક તેમના છુટાં છુટાં પુત્ર સમજવા તે ફલમાંથી જુદા જુદા દાણા, અને દાણાની એકત્રતાથી ફળસલું (ફુંફું) બંધાય છે.

તુવેર, વાલ, ચોળા વગેરે કઠોળને ફલનાં ઝુમખાં આવી ગયા પછી શીંગોનાં ઝુમખાં આવે છે અને તેમાં દાણા બંધાય છે.

ફળના ભાગ (૧) છાલ (છાડું) (૨) ગર (ગર્ભ) (૩) બીજ, બીયાં, બી.

છાલ (છાડું)—ફળની ઉપરનાં છોડાં અંદરના ગર્ભ અને બીજનું રક્ષણ કરે છે. ડીંટામાં આવેલો દટલોક રસ તેના છોડામાં જવાથી ફળનું પોષણ થાય છે. છોડા ઉપરથી ફળ ઓળખાઈ આવે છે. ફળ કાચું હોય છે ત્યારે છાલ લીલા રંગની અને પાકે છે ત્યારે પીળા રંગની થઈ જાય છે. વળી ગર્ભ કરતાં છોડાનો સ્વાદ જુદો લાગે છે. પણ કંઈ છોડ ખાવામાં આવતાં નથી.

ગર્ભ (ગર)—ફળાં, જામફળ, તાગિએરી, ટેટી, પપૈયા વગેરે ફળોના છોડાં કાઢી નાખતાં અંદરથી જે ખાવા જેવી બીજ નીકળે છે તે ગર (ગર્ભ) કહેવાય. કાંઈ ફળોના ગર્ભ કઠણુ તો કાંઈના નરમ હોય છે અને ફરી વગેરેના ગર પ્રવાહી હોવાથી રસ કહેવાય છે. જેમ જેમ ફળ પાકતું જાય છે તેમ તેમ ગર નરમ પડતો જાય છે.

બીજ (બી) ફરી, ટેટી, રાયણુ, જાણુ, પપનસ, પપૈયા, સીતાફળ વગેરે ફળોના ગર્ભની અંદર બી, ડુંગીયા કે ગોટલા હોય છે. પણ એ બધાં તેનાં બીજ સમજવા. એ બીને ફરીથી વાવતાં જે જાતનું બી હોય તેજ જાતનું ઝાડ, કે વેલા અને ફળ ઉત્પન્ન થાય.

ફળના પ્રકાર (૧) કેરી, નાળીયેરી, બોર, ટી પપૈયા વગેરે કે જેમાં છાશ, રસ, અને ગોટલા, તથા બી હોય છે. (૨) દ્રાક્ષ, દુધી, જામફળ વગેરે કે જેમાં છાશ અને રસ હોય છે (૩) મગફળી વગેરે શીંગો તમ્મમ જાતની હોય છે.

ફળનો ઉપયોગ—સઘળી જાતનાં ફળો માણસોને ખાવાના તથા દવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પક્ષીઓ પણ ફળો ઉપર પોતાનાં જીવન નિભાવે છે.

ઝાડોને ફળનો ઉપયોગ—પોપટ, કાગડા, કચુતર વગેરે પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર બેસીને ફળો ફાલી ખાય છે. તેમાંથી બીજાં જમીન ઉપર પડે છે. ત્યાં તે ઉગે છે. અને નવો ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાંક ફળો આપોઆપ જમીનપર પડીને ત્યાં સળી જાય છે. એટલે તેમાંથી બી નીકળે છે તે જમીનમાં પેસી જાય છે અને તેમાંથી નવું ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે.

પાઠ ૮ મો બી, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

બી—ગયા પાઠમાં આપણે જાણી ગયા કે ફળના વચલા ભાગમાં ગર્ભનાં બી હોય છે. નવાં ઝાડ, છોડ, અને વેલા બીજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

અનાજ માત્રનાં બી તેમનાં કણસલાં, શીંગો કે જાંડવામાં થાય છે, અને તે તેમનાં ફેતરો વડે રક્ષાય છે.

કપાસ, આકડો વગેરેનાં બીની આસપાસ ફ જેવા રેસા હોય છે તેનાથી તે બીનું રક્ષણ થાય છે.

સીતાફળ, જામફળ, તરબુચ, ટી, વગેરે ધણાં બીજવાળાં ફળોનાં બીનું સૌ સૌનાં ગર્ભો રક્ષણ કરે છે.

કેરી, બોર વગેરે ફળોમાં ફક્ત એક જ બી હોય છે ને તે કઠણ તથા મળ્યુત હોય છે.

બીમાં મુખ્ય અવયવ અંકુર કે ફણગો છે. તે અંકુરમાંથી જ નવા છોડની ઉત્પત્તિ થાય છે. બીજ જમીનમાં રોપાય છે એટલે તે પાંદડાએ જમીનની બહાર ઉગી આવે છે. બીજને એક બિંદુ હોય તેની સાથે બીજનો અને ઉપત્તી છાલનો સંબંધ થએલો હોય છે. તથા બીજની અંદરનો ભાગ વધવા માટે જે રસ આવે છે તે આ બિંદુ મારફતે આવે છે. જેથી તેને આંખ પણ કહે છે.

બીની જાત. સવળાં બીનામે પ્રકાર છે. (૧) જે બીજમાં બે દાળ (ફાડ) હોય છે તે દ્વિ દળીઆં એટલે બે દાળવાળાં કહેવાય છે જેમાં કે ચણા, તુવેર, ચોળા, મગ, ચોખા, બદામ વગેરે જે બીમાં (૨) દાળ હોતી નથી એટલે જેની ફાડ પડતી નથી તે એક દળીઆં બી કહેવાય છે. જર, બાજરી, ઘઉં, મકાઈ વિગેરે

બીના ભાગ (૧) શેતરૂં. (૨) દાળ. (૩) બીજાંકુર.

શેતરૂં—બીને પલાળવાથી અંદરની દાળને તથા બીજાંકુરને પ્રસારીને છોતરૂં ઉખડા જાય છે.

દાળમાં સત્વ સંનાયલું હોય છે તે સત્વ ખાઇને બીજાંકુર વધે છે. અને માણસો તે દાળનો લોટ દળીને ખાય છે. દિદળ કરતાં એક દળીઆંમાં સત્વ વધારે હોવાથી તે શરીરને વધારે પુષ્ટિ આપે છે.

બીજાંકુર—બી ને જમીનમાં વાળ્યા બાદ ઉપરથી પાણી રેડવાથી દાળનું સત્વ નરમ પડે છે તે ચુસીને બીજાંકુર વધે છે. અગર તો દાળમાંનું સત્વ બીજાંકુરમાં શોષાઈ જઈને પણ બીજાંકુર વધે છે. બીજાંકુરના જે ભાગનું મુળીઈ ખનવાનું હોય છે તે પ્રથમ ફાટીને બહાર નીકળે છે, પછી થડનો ભાગ, અને છેવટે ડાળાં પાંદડાં ઉગે છે.

પાઠ ૬ મો. પાંદડાં, તેની રચના, અને કાર્ય.

પાંદડાં:—જુદા જુદા વેલા, છોડવા, અને ઝાડોનાં પાંદડાં જુદી જુદી જાતનાં હોય છે કાંઈનાં મોટાં, તો કાંઈનાં નાનાં, કાંઈનાં ગોળ, તો કાંઈનાં લંબગોળ, કાંઈનાં તરવારનાં પાનાં જેવાં, કાંઈનાં ગંજીપાની લાલ બદામ જેવાં, તો કાંઈનાં હાથના પંખા જેવાં—એમ જુદા જુદા આકારનાં હોય છે. તથા કેટલાંક પાંદડાં માણસને ખાવાના, તથા દવાના કામમાં આવે છે, અને કેટલાંક ટોરને ખાવાના કામમાં આવે છે.

પાંદડાંની રચના:—પાંદડાં ડીંટાવડે ડાળી સાથે વળગેલાં હોય છે. ને ડીંટા મારફતેજ ડાળીમાંના રસ પાંદડાંમાં આવે છે દરેક જાતના પાંદડાંની વચમાં એક જાડી નસ હોય છે. તેમાંથી બીજી પાતળી નસો આખા પાંદડામાં પથરાયેલી હોય છે ડીંટામાંથી આવેલા રસ પેલી મોટી નસમાં થઈને પાતળી નસોમાં ફેલાઈ જાય છે ને તેથી પાંદડાંનું પોષણ થાય છે.

પાંદડાના પ્રકાર. વડ, પીંપળ, પીપળો, આંબો વગેરેનાં પાંદડાં તેઓની ડાળી ઉપર જુદાં જુદાં ઉગે છે જેથી તે સાદાં પાંદડાં કહેવાય છે. (૨) લીમડો, આમલી, સરખેલો, બાવળ આવળ વગેરેનાં પાંદડાં પોતાની એક સળી ઉપરજ ન્યાબધ ઉગે છે જેથી તે સંયુક્ત પાંદડાં કહેવાય છે. કારણકે સાદાં પાંદડાંની માફક તેમાંનું એકપણ પાંદડું જુદું ઉગતું નથી.

માણસોને પાંદડાંનો ઉપયોગ—પાંદડાંની ઘનઘટા જવાબ હોય તેની નીચે શીખમ રૂપમાં માણસો આનંદ અને આરામ મેળવે છે. શીશી લીમડાનાં પાંદડાં શાક કઢી વગેરેમાં નાખવામાં આવે છે. આંબો, આસોપાલવ, કેળ, વગેરેનાં પાંદડાંઓનો હિંદુઓ શુભ પ્રસંગે તોરણ, માંડવા વગેરે બાંધવામાં બહોળો ઉપયોગ કરે છે. તુલસી

લડ, અને પીંપળાનાં, તથા ફળનાં પાંદડાંને દેવપૂજન અને જમવાના કામમાં હિંદુઓ ઉપયોગ કરે છે. તથા ખાખરાનાં પાંદડાં પતરાળાં, પડીઆ બનાવે છે.

ઝાડને પાંદડાંઓનો ઉપયોગ — વાલુઆ ઠરતાં ઝાડની પાંદડાંઓની વધારે કરીને અગત્યતા છે. પાંદડાં વિના ઝાડ જીવી શકતું નથી. ઝાડની અંદર પાંદડાં ત્રણ પ્રકારનું કામ કરે છે. (૧) રસોડાનું (ખોરાક તૈયાર કરવાનું.) (૨) જઠરનું (પાચન ક્રિયાનું.) અને (૩) ફેફસાંનું. (શ્વાસોચ્છ્વાસનું.)

(૧) ઝાડનાં મૂળીયાં ભોંયમાંથી જે રસ શોષી લે છે. તે તરતજ પાંદડાંમાં જાય છે પાંદડા તે રસ, વાયુમાંથી મળતો કાર્બોનિક એસિડ આસ, અને સૂર્યનો પ્રકાશ, એ ત્રણેના એકત્ર બળથી ખોરાક ઉત્પન્ન થાય છે. ને તે ખોરાક પાંદડાંની નસો વાટે ડીંટાંમાં થઇને ઝાડનાં તમામ અંગોમાં ફેરે છે.

(૨) પાંદડાંમાં તદ્યાર થએલો ખોરાક ત્યાંની ત્યાંજ પચી જઇ, આખા ઝાડને પુષ્ટિ આપે છે. ને નકામો ભાગ પાંદડાંના છિદ્રવાટે પરસેવારૂપે બહાર નીકળી જાય છે.

(૩) આપણે નાકવડે શ્વાસોચ્છ્વાસ ચલાવીએ છીએ તેમ ઝાડનો શ્વાસોચ્છ્વાસ પાંદડાંવડે ચાલે છે. પાંદડાંઓ દિવસે કાર્બોનિક એસિડ આસ હવા શ્વાસ તરીકે લે છે અને ઓક્સિજન છોડે છે. રાત્રે તેથી ઉલટું કરે છે. માટે રાત્રે ઝાડ તળે સુવાથી તંદુરસ્તીને નુકસાન થાય છે.

પાંદડાં લીલા રંગનાં શામાટે?—પાંદડાંમાં નસો ગુંથાએલી હોય છે, નસોના ગુંથણ વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં નાની નાની કણજીઓ હોય છે. તેમાં ઝીણા ઝીણા કણ હોય છે. એ કણ સૂર્યના

પ્રકાશને લીધે લીલાશ પદરતા જાય છે. જેથી પાંદડાનો રંગ લીલો થાય છે.

અંધારામાં પાંદડાના જગતમાં પાંદડા ફૂટ્યાં અને અંધારામાં પાંદડાના જગતમાં રાખેલાં જાડના પાંદડા તાજાં અને પૂર્ણ લિલાસવાળાં દેખાય છે.

પાઠ ૧૦ મો. રહા અને કાફી.

આજ કાલ દુનિયામાં “રહા દેવી” નું સામ્રજ્ય એટલું બહું વ્યાપી ગયું છે કે તેનાથી રાજાં યા રાંક, બાલક યા વૃદ્ધ, ગરીબ યા તવંગર કાષ્ઠ પણ અજાણ્યું નથી. લગ્ન પ્રસંગે રહા, મરણ પ્રસંગે રહા મીજલસમાં પણ રહા, વાર તહેવારે પણ રહા, ઘરમાં, બગીચામાં હોટ-લમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં રહા રહા, અને રહાજી. સર્વ સ્થળે ‘રહા દેવી’ એટલું બહું સન્માન પામી ગઈ છે કે સાક્ષાત શક્તિ દેવી. (હિંદુઓ જેને દેવી તરીકે માને છે તે, અંબાજી ભદ્રાકાળી વિગેરે દેવી સ્વરૂપ) પણ એટલું સન્માન જગતમાં પામી નથી. ભારત વર્ષનાં જેટલાં મનુષ્યો રહા દેવીને ઓળખે છે તેનો ૧ ભાગ પણ શક્તિ દેવીને ઓળખતો નહિ હોય,—જ્યારે એમ છે તો સ્વેચ્છ જણાઈ આવે છે કે રહાથી કાષ્ઠ અજાણ્યું નથી. એટલે તે સંબંધી અત્રે વધારે વિવેચન કરવું યોગ્ય લાગતું નથી.

રહાની ઉત્પત્તિ—ચીન દેશજી રહાની માતૃ ભુમિ છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. કારણ કે પ્રથમ રહા ’ ત્યાંજ ઉત્પન્ન થઈને ચીનાં સોફા ખૂબ ગરમ પાણીમાં ચાનાં પાંદડાં નાખી હલાવતે મેળી મેળીજી પી જાય છે. પણ આપણા ભારતવર્ષમાં તો તેમાં ખાંડ દૂધ વિગેરે નાખી મજેદાર બનાવીને પીવામાં આવે છે.

હાલ આપણા હિંદુસ્તાનમાં પંજાબ, આસામ, સિલોન (લાંકા) વિગેરે સ્થળે સારી ઉંચી જાતના ચઢા થાય છે. તે ઉપરાંત, કમ્બોડિન, દાઈલીંગ, નાતાલ, આસ્ટ્રેલિઆ, દક્ષિણ અમેરિકા વિગેરે વિદેશમાં પણ પુષ્કળ ચઢા થાય છે.

ચઢાની જાતનાવટ—ચઢાને વરસાદ ધણી નેંદાયે છે. હુંગરાળી ઢાળવાળી જમીનમાંજ તેનું વાવેતર થાય છે. ખાણી પોચી જમીન તેને માફક આવતી નથી. પહાડોની કંઈક કંઈક, અને વધારે વરસાદવાળી જમીનમાંજ તે ઉગે છે.

ચઢાનો છોડ આશરે ૬-૭ ફાથ ઉંચો થાય છે. તેનાં પાંદડાં લીલાં, સાંકડાં, અને ગુલાબના પાંદડાં ચુંટી લે છે. ચુંટેલાં પાંદડાંને છાછરી ટોપલી જેવા વાસણમાં સુખાવીને અગ્નિથી તપાવે છે જેથી તે કાળાં બને છે અને સૂકવતી વખતે હાથ વડે મસળવાથી તે વળી ગયેલાં જણાય છે. શેકાઈને તૈયાર થએલાં પાંદડાં તેજ ચઢા કહેવાય છે અને તેનાજ ડબ્બા ભરીને દેશ પરદેશ ચલાવવામાં આવે છે.

કાફી.

કાફી, એ એક છોડવાનાં ફળ છે. જેને આપણે ઝુંદદાણા તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેજ કાફી છે.

ઉત્પત્તિ—કાફી અસલ અરબસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી ને ત્યાંથી સુબાઇ, મદ્રાસ, માળવા, મૈસુર, પિનાંગ, ધરાન, લંકા, મલાયા, જાવા અને યુરોપ ખંડના ઘણા ભાગમાં ફેલાઈ ગયું છે.

કાફીનો છોડ આશરે ૮ થી ૧૦ ફાથ સુધી ઉંચો થાય છે. તેના ઉપર સામ સામે પાંદડાં ઉગે છે, પાંદડાંની પાસે પાસે ધોળાં મુગ

ધીધાર ફુલો માય છે. અને તેમાંથી જ્યારે ફળ પાકે છે ત્યારે ખેડુતો છોડવાની નીચે કપડાં પાથરી છોડવાને હલાવે છે એટલે ફળો ખરી પડે છે. તે બધાં એકઠાં કરીને સુકાવે છે સુકાયા પછી તેને પત્થર વડે છડીને, અગર તો ચરખામાં પીલીને તેના પડ કાઢી નાખે છે એટલે અંદરથી બી નીકળે છે.

બી—બીને ઘીમાં શેકે છે. તેથી તેમાં વધારે સ્વાદ અને સુગંધ આવે છે. બી શેકી, દર્જીને તેનો ભુકા કરીને રાખી મૂકે છે. અને જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે ઉપયોગમાં લે છે. આ બીને જીંદ દાણા અને ભુકાને કાફી કહે છે.

કાશી નિયમિત રીતે અને માફકસર પીવામાં આવે તો તે પાન્યન ક્રિયાને અનુકુળ થઇ પડે છે. શરીરને જાગ્રતિ આપે છે અને શ્રમ તથા સુસ્તીને ઊરાડી દે છે.

ઘડા અને કાશી એ બન્નેને માટે એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે “તે બંને અનિયમિતપણે અને હદ ઉપરાંત પીવામાં આવે તો ઘણાં લયંડર પરિણામ નીપજે છે. તેમાં વળી ઘડાથી જે નુકશાન છે, તે તો વધારે કરીને લયંકર છે.”

ઘડા એ ઠંડા દેશોના ઉપયોગની વસ્તુ છે, આપણા હિંદ જેવા સમશીતોષ્ણ પ્રદેશોને માટે તે કંઈ પણ મહત્વની નથી. એમ કહીશું તો પણ ચાલી શકશે હિંદુઓ ઘડાની પાછળ પડી પડીને શારીરિક શક્તિ ગુમાવી બેઠા છે. પહાડના પત્થરને પાડુ મારીને જે લોકો સહજ વારમાં ગળાડાવી મૂકતા, તેઓ જ્યાં ઘડા દેવીના પ્રતાપથી પમણુ બોળે ઉંચા કરવાને પણ અશક્ત છે. બાળક અવતર્યું કે તરતજ આપણા આર્થ સંસારની ઘેલી માતાઓ તેને ઘડા દેવીને શરણે મૂકે છે.

અથવા તો એ દેવી બાલકને ઘાડીયામાંથી ઝડપી લે છે. જો એમ છે તો પછી બાલક કયે રસ્તે શારીરિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે ?

આતો યુરોપીય પદ્ધતિને અનુસરીને દેશી લોકો લઈ પડેલા છે. અને તેથી વધારે ને વધારે મગચરત તથા નિર્બળ અનતા જાય છે. ઠંડી અને ગરમીને વિરુદ્ધતા છે એ તો સૌ જાણે છે, તો પછી એટલો ખ્યાલ શ્યા માટે લાવતા નથી કે:— ‘ ઠંડા દેશોના બચ્ચાંને ગરમ દેશોને લાગુ પાડવાથી પણ તેમાં વિરુદ્ધતાજ આવી પડે.

દાહરો.

અંગે લોહી વધે નહિ, દૌવત કમ થઈ જાય,
 શીઠા પડતાં ફેફસાં, તન તકલાદી થાય.
 ચાલ ચલણ તૂટી જશે, કંઠણ કામ નહિ થાય.
 શરદી અંગ તણી જતાં, તન તાપે અકળાય.
 ખાંસી અને ક્ષય રોગ તો એ દેવીનાં દાસ.
 જ્યાં જ્યાં એ દેવી વસે, ત્યાં ત્યાં કરે નિવાસ.
 પાધન ક્રિયા શરીરની, અટકાવે અહમેવ,
 વાર વાર પીવા તણી, તજવી એહાની ટેવ.

લેખક—ગૌરીશંકર આશાશંકર ધોળકાવાળા.

(અમદાવાદ.)

પાકે ૧૧ મો. ૩ તથા કપાસનો છોડ.

૩મી વિધિ—કપાસના છોડ ઉપર કાલાં થાય છે તે કાલાં માંથી કપાસ નીકળે છે. તે કપાસને મંચામાં પીલવાથી તેમાંના કપાસીઆ જુદા નીકળી જાય છે એટલે તે ૨ કહેવાય છે એ રીતે પીળ-રામોને ત્યાં પીંજવા મોકલવામાં આવે છે.

इने पींजवानी किया—पींजराओने त्या ते लोकો पींजरा
 वडे इ पींजे छे. पींजराणी तांतना धुनराणे लीधे. इना रेसा छुटा
 पडी सोकणा थाय छे. ने क्यरे नीये पडयो रहे छे-

वराणयत्रिणां पणु इ पींजवामा आवे छे. तेवा कारभानांमा
 मोटी पेटी जेवा धणा संयाओनी वय्य मोटा हातावाणी हाटा इरे
 छे जेथी तेमानु इ पवन वडे पींजराणे साइ थछ जय छे. पींजेला
 इने गारे कहे छे.

इतुं सुतर कांते छे.—इने पींजया पछी पींजरा लोकો तेनी
 पूणीओ जनावे छे. तेमज संयाओमां पणु पूणीओ जनाववामा आवे
 छे. એ પૂણીઓનું રેંટીઆ વડે તથા સંયાઓની મદદથી સુતર કાંત-
 વામાં આવે છે. અને સુતરનાં કપડાં બને છે.

इनां लुगडां बने छे.—साणवीओ सुतरने लछ जछ तेनां
 कपडां वणु छे. तेमज हजडांमां तथा आपणा देशमा सुतराछे लुगडां
 वणुवातां धणां कारभानांओ जोलवामां आव्या छे. तेमां धणी ज-
 तनुं कापड वणुय छे. અને હજારો માણસો એ યત્રોમાં (મીલોમાં)
 રેજ મેળવી, પાતાનુ ગુજરાન ચલાવે છે. એવી મીલો આપણા દે-
 શમાં હાલ ધણાં છે. ને તેમાં થોડા વખતમાં ઘણું સાફ અને જથ્થા
 બંધ કાપડ તૈયાર થાય છે.

કપાસનો છાડ.

કપાસના છાડની ઉત્પત્તિ.—આપણા દેશમાં ગુજરાત, કર્ણા
 ટક, પંજાબ, ખાનદેશ, વરાડ, મધ્યપ્રાંત, અયોધ્યા ને આસામ તથા
 ચીન, અમેરિકા, મીસર, તુર્કિસ્તાન વિગેરે દેશોમાં કપાસ પ્રખળ હોય

કપાસના છોડને ગરમ હવા વધારે અનુકુળ પડે છે. જેથી તે ઠંડા દેશોમાં થતો નથી.

છોડ—કપાસના છોડ ૨ થી ૮ ફુટ ઉંચો થાય છે, તેને ડાળાં, પાંખડાં અને પાંદડાં ધણાં થાય છે. તેના પાંદડાં અને ઝેરડાનાં પાંદડાં એ બેદનો આકાર મળતો આવે છે. કપાસને પીળા ફૂલ હોય છે.

ફૂલ—કપાસનાં ફૂલમાં પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. ને તેમાં પું કેસર વધારે હોય છે. એકેક છોડ ઉપર ધણાં ફૂલો થાય છે ને તે પીળા, લાલ, અને સફેદ રંગનાં પણ હોય છે.

છોડવાં—કાલાનાં ફૂલો ખરી પડ્યા પછી છોડવાં બંધાય છે તે કાચાં હોય ત્યારે રંગે લીલાં અને સ્વાદે ગળ્યાં હોય છે. અને પાકે છે ત્યારે ઘઉં વર્ણી તથા લંબગોળ જેવાં બને છે. ત્યારે કાલાં કહેવાય છે.

૩ (કપાસ.) કાલાં ફાટે છે એટલે તેના મોં આગળ રૂના લોચા દેખાય છે તે વળતે આખું જેતર ઘોળું ઘોળું દેખાય છે,

કાલાંમાંથી કપાસ નીકળે છે. તેન આપણે ઉપર રૂની હકીકતમાં જણાવી ગયા પ્રમાણે પીલીને ૩ અને કપાસીઆ જુદા પાડે છે. રૂમાંથી કાપડ બને છે.

કપાસીઆ—કપાસીઆ ખાશીને ઢારને ખવડાવવાથી ઢારોનાં શરીર પુષ્ટ તથા મજબુત થાય છે. તે ખાવાથી ગાયો, બેસો વધારે દૂધ આપે છે. કપાસીઆમાંથી એક જાતનું તેલ નીકળે છે. વળી કપાસીઆ જમનમાં વાવવાથી કર્મ ન પાછો કપાસનો છોડ ઉત્પન્ન થાય છે.

કપાસ એ આપણા દેશનું કાચું સોનું ગણાય છે. આપણા દેશમાં કપાસનો પાક સારા હિતરે તો ખંડુતો મોસમ સારી આવી ગયો છે. આપણા દેશની પ્રખ્યાતિ કપાસને લીધે છે.

પાઠ ૧૨ મા—માછલી.

માછલી પાણીમાં રહે છે. તેનો આકાર આગળથી જડો, અને પાછળથી પાતળો હોય છે. નદી, તળાવ, સંગમર વિગેરે માંઠા પાણીનાં માછલાં માંઠા પાણીમાં રહે છે. અને ખારા સરોવર તથા દરિયાના ખારા પાણીના માંછલાં ખારા પાણીમાંજ રહે છે, માંઠા પાણીનું માછલું ખારા પાણીમાં, અને ખારા પાણીનું માછલું માંઠા પાણીમાં મુકતાં તે તરતજ મરી જશે. તેમજ બંને પાણીમાંનાં માછલાંએને પાણી બહાર કાઢીને રાખી મુકતાં પણ મરી જશે. દરિયામાં રહેનારાં માછલાંએ ઘણાં મોટાં હોય છે. અને બધાં જાતનાં માછલાંએનું લોહી ઠંડું હોય છે.

માછલીનો આકાર—ભારીક નજરથી જતાં તેનો આકાર આગળ પાછળથી પાતળો અને વચમાંથી જડો હોય છે. જેથી તેઓ પાણીમાં સહેલાઈથી તરે છે. અને માછલાનાં આકાર ઉપરથી નૌકા હોડી, વહાણુ વિગેરે બનાવવામાં આવ્યાં છે.

મોંઠાં—માછલાંનું મોંઠાં આપણા માથે જે જડબાંઓનું બનેલું છે. મોંમાં શંકુ આકારના અણીદાર દાંત હોય છે. માછલાં પાણીમાં ફરે છે ત્યારે પોતાનું મોંઠાં ખુલ્લું રાખે છે. જેથી તેમાં પાણી દાખલ થાય છે. એટલે પાણીમાંના ખારાક તે દાંત વડે પકડી લે છે.

આંખો—મોંની ઉપલી બાજુએ જે આંખો હોય છે આંખો ઉપર પાતળો, પાર દર્શક ને ચીકણો પદાર્થ હોય છે. જેથી તેને પાણી અડી શકતુંજ નથી, પાણીમાં પણ માછલાં પોતાની આંખો ખુલ્લીજ રાખે છે. અને પાણીમાં પણ તે સારી રીતે જોઈ શકે છે.

પાંખો—આપણે કામ કરવાને જેમ હાથ છે. તેમ માછલાંને પાંખો હોય છે. ગળાની નીચે તથા ખાતીની આગળ બે, અને પુછડાની

પાછળની બે મળી ચાર પાંખો હોય છે. વળી પુછડીનો પણ પાંચમી પાંખ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. શરીરની ચાર પાંખો તેમ જ પાણીમાં ચાલવાને, તથા પુછડીની પાંખ લાડના સુવર્ણની માફક વિશાળ બળવાને કામ લાગે છે. આ પાંખો પક્ષીઓની માફક પાંખોની હોતી નથી. પરંતુ શરીરની આમડી બહારની તરફ વધી જવાથી બનેલી હોય છે.

હાંકણ--(ભીંગડાં) માછલાંનાં શરીરપર ગોળ ભીંગડાં છાપરાં ઉપર જેમ નળીઆં ગોઠવાયલાં હોય છે, તેમ માછલાંના શરીરપર તે ભીંગડાં ગોઠવાયલાં હોય છે. એ ભીંગડાં ઉપર પાતળું ચળકતું સફેદ પડ હોવાથી માછલાંને પાણીનો ભેજ તેમજ ટાંઠ તોપ પણ લાગતાં નથી.

સોમ્બવાસ—માછલાંની ડોકના બેઉ બાજુએ બે ઇંદ્ર હોય છે તેને લટકતા આમડીના પડદાને ઝાલર કહે છે. તે ઇંદ્રો વડે માછલાંઓ શ્વાસોચ્છવાસ ચલાવે છે.

ખોરાક—પાણીમાંના ખોરાક, છવડાં, મેલ, શેવાળ એ તેનો ખોરાક છે. તે આગલા દાંતથી ખોરાક પકડે છે. અને આંબ્યાવિનાજ ગળી જાય છે.

ઉત્પત્તિ—માછલીઓ પાણીમાં, પાણીને તળાએ અગર તો જાડાની રેતીમાં ઇંડાં મૂકે છે. કોઈ કોઈ માછલી એકલાખ સુધી ઇંડાં મૂકે છે. વળી એક જાતની માછલી તો તે ઇંડાંમાંથી નાકળનાર બચ્ચાંને ખાઈ જાય છે.

ઉપયોગ—પાણીમાંના મેલ તથા કલોવાણુ ખાઈ જઈને માછલીઓ પાણીને સ્વચ્છ કરે છે. કેટલાક લોકો તેને ખાનાક તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. અને માછલીની ચરબી ક્વામા તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. ખાતર તરીકે પણ માછલાં કામ લાગે છે.

પાઠ ૧૩ મા.

સાપ એ એક ઘણું ઝેરી પ્રાણી છે. તેને પગ હોતા નથી. જ્યોતે પેટવડે ચાલે છે. ઘરોના ખુણા ખાંચરામાં, છાપરામાં, અને લાકડાં છાણાના ગંભીર દગલાવાળી જમીનમાં દરતી અંદર તે રહે છે. મહારી લોકો વરતીમાં બીજા માગવા આવે છે ત્યારે તેમના ટોપલામાં સાપ હોય છે. તે બધાને ખતાવે છે. સાપ જેને ડાંખે છે તેનો ઘણું કરીને તો જીવ લીધે છુટકો કરે છે.

સાપ અને માછલીનું મળતાપણું--માછલા, કીડા, અને સાપ ત્રણને પગ હોતા નથી. માછલાંને શરીરપર જેમ બીંગડાં હોય છે. તેમ સાપની ચામડી પણ બીંગડાંવાળી હોય છે. જ્યારે તેને નવી ચામડી આવે છે ત્યારે તે જુની ચામડી ઉતારી નાખે છે, તેને સાપની કાંચળી કહે છે. માછલીની અરડાની કરોડ વળેલી હોય છે તો સાપની કરોડ તેથી પણ વધારે નરમ અને વળે તેવી હોય છે. માછલાં જેમ ઇંડાં મુકે છે, તેમ સાપ પણ ઇંડાં મુકે છે. માછલાંનું લોહી જેમ ઠંડું હોય છે તેમ સાપનું લોહી પણ ઠંડું હોય છે.

સાપને કરોડમાં ઘણાં છુટાં છુટાં હાડકાં અને પાંસળીઓ હોય છે. તે પેટપરની ચામડીને વળગેલી હોય છે. પાંસળીપરનાં મજબુત લોચા સંક્રાચીને તથા વિસ્તારીને સાપને પગ ન હોવા છતાં તે ઝડપથી ચાલે છે અને દોડી શકે છે તથા શરીરપરનાં બીંગડાં વડે ભોંયને વળગી રહે છે.

સાપના વર્ગ. નાગ--(સાપ) ના બે વર્ગ છે.

(૧) ઝેરી (૨) ઝેર વગરના

(૧) ઝેરી સાપોનાં માથાં પહોળાં હોય છે તે તેમના જડ-
ખામાં ઝેરની કોથળા હોય છે. તેમાંથી એક નળી સાપના એક પોલા
દાંતમાં ઉતરીને તેની અણી સુધી ગએલી હોય છે. અને દાંત તાળવા
તરફ વળેલો હોય છે. જ્યારે નાગ ડંસે છે ત્યારે એ દાંત સીધો થઇ
જાય છે. અને જડખાં પિડાય ત્યારે ઝેર નિયોવાઇને ડંખમાં પડે છે.

જે જગાએ સાપનો ડંખ વાગ્યો હોય તેની ઉપરના ભાગમાં
દોરી તાણી બાંધવી. અને ડંખ ઉપર બ્લીચિંગ પાઉડર કે ક્રીડીની
દવા મળે તો તે ચોપડવી. દાલ મુંબાઇ ઇલાકાનાં સરકારી દવાખા-
નામાં નાગની દવા મળે છે તે પણ અજમાવી જોવી.

(૨) ઝેર વગરના સાપો અને ઝેરી સાપો ધણું ભાગે મળતા
આવે છે. ઝેર વગરના સાપોને ડંખ મારવાનો પેના વાંત હોતો નથી.
તે તે ધણું જડ તથા લાંબા હોય છે.

દક્ષિણ દિંદુસ્તાનમાં મોટા અજગરો થાય છે તે ઝેરી હોતા
નથી પણ ધણું લાંબા જડ અને ઘેટું કે જકડું આખુંને આખું મળી
જાય તેવા જખરા હોય છે. માણસ અગર પશુને શરીરે તે વીંટાઇ
વળે તો તેનો દાખીને કચ્ચર ઘાણ કાઢી નાખે છે.

નાગની ફેણ—ઝેરી સાપોને માથે ફેણ હોય છે.

જ્યારે તે ડાસે છે ત્યારે બહુ ખૂબસુરત લાગે છે. આ ફેણ
સમ્રાજા ઝેરી સાપોને હોય છે પણ તેમાં ચીતલ કોઠ, વિગેરેને હોતી
નથી. ચીતલ લીલા તથા કાળા રંગની, અને કોઠ કાળા તથા
રંગની હોય છે.

પાઠ ૧૪ મો—દેડકું.

વરસાદના દિવસોમાં તળાવ, કુવા વિગેરે પાણી વાળી જગા

ઉપર બધાં નાનાં મોટાં દેડકાં જોવામાં આવે છે. તેમાંનાં કેટલાંક પાણીમાં અને કેટલાંક બેજવાળી જમીનમાં રહે છે.

ઉત્પત્તિ—દેડકાંઓમાં નર અને માદા હોય છે. માદા પાણીમાં ઝીણાં ઝીણાં ઇર્ષાં મૂકે છે. તે દલકાં હોવાથી પાણીપર તરતાં રહે છે. અને સૂરજના તાપથી સેવાય છે. એટલે તેમાંથી મીંડાં જેવું ગોળ પ્રાણી નીકળે છે. તેને પાછળ પૂછડી હોય છે. તેને ઇન્જીમાં ટાડપોલ કહે છે. અને આપણે તેને કાળા પોરા તરીકે ઓળખાએ છીએ. કેટલેક દહાડે ટાડપોલની પૂછડી ખરી જઈને એ પગ આવે છે. તે વખતે તે ખાખી જેવડાં દેખાય છે. ને ઝીણા પોરા તથા કાઠાપરતી માટી ખાઈને વધે છે. ટાડપોલને શ્વાસ લવાને ઝાલર હોય છે તે દેડકાનાં રૂપમાં આવે છે ત્યારે ખરી પડે છે.

રંગ—દેડકાનો રંગ લીલો, પીળો, અને કાળાશ પડતો હોય છે.

માથું—દેડકાનું માથું પહોળું બહું હોય છે તેમાં ડોકું જણાતું નથી. અને પહોળું માથું ગમે તેમ ફેરવી શકાતું નથી. તેમાં મોં અને આંખોનાં સમાવેશ થાય છે. મોંમાં પહોળી ફાડ હોય છે, ને ઉપરના જડખામાં દાંત હોય છે. તેનાં જીભનું મૂળ આગલા ભાગમાં અને ટેરવું ગળાની પાસે હોય છે. તથા જીભ ઉપર ચીકણી લાળ હોય છે. આખો મોટી, ચપળ, અને બહાર પડતી જણાય છે. જેથી તે એકજ જગાપર બેસીને ચારે બાજુ નિહાળી શકે છે.

પગ—ચાર છે. આગલા કરતાં પાછલા પગ લાંબા હોવાથી તેને થેકડી મારવાની સુગમતા પડે છે. આગલા પગે ચાર ચાર અને પાછલા પગે પાંચ પાંચ આંગળાં હોય છે. વળી પાછલા પગનાં આંગળાં આમડીથી સંધાયેલાં હોવાથી દેડકાને પાણીમાં તરવાની સુગમતા પડે છે.

લોહી—સાપ અને માછલાંઓની માફક દેડકાંઓનું લોહી પણ ઠંડું હોય છે તેનામાં ગરમી બહુ ઓછી હોવાથી તેનું લોહી હરનિશ ઠંડું જ રહે છે.

ઉપયોગ—પાણીમાંના મેલ તથા રંગનાં જંતુઓ ખાઈ જઈને પાણી સ્વચ્છ રાખે છે. વળી બગીચાઓમાં જે છવ્વાં મોલનું નુકશાન કરે છે તેને પણ ખાઈ ખાય છે.

પાઠ ૨૫ મા—તીડ.

તીડ—એ કીડાના વર્ગનું ગ્રાણી છે. કીડાની પેઠે તેને બે શીંગડાં, ચાર પગ, અને છ પાંખો હોય છે. તેના પાછલા પગ લાંબા, બડા, ને જોરાવર હોય છે. તથા તેના પર કરવતના ધાર જેવી કાંગરી હોય છે. તેની આગલી પાંખો જરા લાંબી, પણ સાંકડીને દપડીદાર તથા પાછલી ધણી પહોળી હોય છે ને તે પાંખા કાગળની માફક ખીડાય છે. તીડનું મોં મોટું અને જખરું હોય છે.

ઉત્પત્તિ—આપણા દેશમાં રાજપુતસ્થાન, તથા સહ્યાદ્રિ વિગેરે ઠંડાણે તીડ થાય છે. પાછાતરો વરસાદ આવ્યા બાદ રેતીવાળાં કે ખારાડ જમીનમાં માદાઓ ઘંડાં મૂકે છે. માદાને શરીરનું છડે શીંગડાં જેવી કઠણ આણી હોય છે તે વડે જમીનમાં એક તસુ ઉકું દર પાડીને તેમાં તેણી ઘંડાં મૂકે છે.

તીડની પહેલી અવસ્થા—(ઘડા) મેઝાં, પીળા રંગનાં, ને લંબજાળ હોય છે. દરેક માદા પાંચ થી છ પ સુધી ઘંડાં મૂકે છે. ને તેના ઉપર કંઈક ફીણ જેવો પદાર્થ મૂકે છે. જ્યારે તે પદાર્થ સુકાય છે ત્યારે દરનું મોં બિહામ બને છે ને ઘંડાં એકબીજાને ચોટી બને છે.

તીડની બીજી અવસ્થા—ડાંડ ૩ અડવાડીમાં સુધી ભોંયમાં રહીને પછી તેમની દરેકમાંથી એકેક નાનો કાંડો નીકળે છે. તે થોડા વખતમાં શરીરપરની લીલી ચામડી કેતારી નાખીને પાંખ વગરની ખરપડીની માફક જમીનપર ઠેકલા માંડે છે. તે કૃમળી દીશીઓ તથા અનાજ પાલો ખાઈને ઉગતા પાકને બહુ નુકસાન કરે છે.

તીડની ત્રીજી અવસ્થા—(તીડનું ખરૂં સ્વરૂપ)—આ કાંડો વારંવાર ચામડી ઉતારતો વધતો જાય છે. ઉપરે તેને બીણી પાંખો આવે છે. પણ એક મહીના સુધી તેનાથી ઉડી શકાતું નથી. છેલ્લી ચામડી ઉતારીને જે તપખીરીઆ રંગનું જીવડું બની જાય છે તેનું નામજ તીડ.

તીડનો ખોરાક—તીડ બહુ ખાઉધરાં હોય છે. બધી જાતના અનાજ, ઝાડ છોડવાની તાજી લીલી દીશીઓ અને લીલું ધાસ તથા કાંઈ પણ લિલોતરી, એ તેમનો ખોરાક છે.

તીડાથી ખેતીવાડીનું થતું સત્યાનાશ !

તીડોના ટોળાં ખોરાકની શોધમાં ઠામ ઠામ ઉડે છે. તે ટોળાં એટલાં બધાં જથાખંધ હોય છે કે તેથી આખું આકાશ તીડોનું એક મહાન નગર બની ગયું હોય તેમ દેખાય છે. ખુસ્લા દિવસે પણ સુરજના પ્રકાશને ઠાંકી દેખેને વરસાદની ધનધટા જેવું આકાશ પનાવી મૂકે છે. આ ટોળાં જે ઝાડ ઉપર, જે ખેતરમાં, જે પગીયામાં, અને જે વાડીઓમાં બેસે છે તેનો ધાણ વાળે છે. અને ઉજાડ વગર બતાવી દે છે. ઉભો પાક લણવાની શરૂઆત પહેલાં જે કાંઈ જીલ્લામાં તેઓ જઈ પહોંચ્યાં તો તે જીલ્લાની હવે ખામગની વસ્તીને મારે અનાજનો એક

પણ દાણો રહેવા દેતાં નથી—છતાં વરસાદે પણ તેમને સખત દુકાળ અને ભૂખમરાનું દીગ્દર્શન કરાવે છે.

તીડાનો નાશ કરવાનો ઉપાય—તીડના ઇંડાનો નાશ કરવાથીજ હળરો તીડો ઉત્પન્ન થતાં અટકશે. ઇંડાંમાંથી નીકળેલાં બચ્ચાઓને પાંખો આવતા પહેલાં સાવરણાઓથી અગર ઝાડનાં ડાંખળાંઓથી ઝુડી ઝુડીને મારી નાંખવાં ને મોટા ખાડા કરી તેમાં પુરી દેવા તીડને પાંખો આવે ને તે ઉડતાં થાય તે પછી તેમનો નાશ કરવો અશક્ય છે છતાં પણ આગ અને ધુમાડો કરવાથી તેમને પાકેલા મોલનો નાશ કરતાં અટકાવી શકાય છે.

પાઠ ૧૬ મો મચ્છર.

મચ્છર—એ કીડાના વર્ગનું પ્રાણી છે. માથું, જાતી, અને જઠર એના શરીરના ત્રણ ભાગ પાડેલા છે. અને જાતી આગળ છે પગો અને બે પાંખો હોય છે.

મચ્છરની જાત. (૧) ઝેરી મચ્છર. (૨) સાધારણ મચ્છર.

ઝેરી મચ્છર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. જીંતમાં કટિ ખોર્યો હોય, તેમ તેઓ હળતા બેસે છે. ને તેઓની પાંખ ઉપર રાતા તપખીરીઆ રંગનાં ત્રણ ચાર ટપકાં હોય છે. આ મચ્છરો તાવવાળા માણસને કરડી, તેના શરીરમાંથી તાવના જંતુઓ લેઈ જઈ, તે તંદુરસ્ત માણસના શરીરમાં દાખલ કરે છે.

સાધારણ મચ્છર જીંતપર બેસે છે ત્યારે ખુધા દેખાય છે એમાસાના દિવસોમાં તે જખાખંધ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓનો રંગ

દાળાશ પડતો હોઈ, તેઓ ગણગણાટ કરે છે. ઝેરી મચ્છર ડાંખે છે તે આપણને ખબર પડતી નથી. પણ આ મચ્છરો કરડે છે. તે તો આપણને ચમચમે છે.

મચ્છરની ઉત્પત્તિ અને તેને અટકાવવાનો ઇલાજ.

મચ્છરની માદા ગંદાં ખાઓચિયાંના અધિઆર સ્થિર પાણીમાં ઇંડાં મૂકે છે. એ ઇંડાંમાંથી ઈયત્ર જેવા જંતુઓ નીકળે છે. તે થોડી-વાર ઉંઘમાં પડે છે ને પછી મચ્છર બની જાય છે.

લાગેલા શીશા, બાટલી, બાદલી, કુંડીઓ, ફલાવર, પોટ જેવાં વાસણો વગેરે આગણાંમાં રહેવા દેવા નહિ.

ધરથી થોડે દૂર પાણીનો જમાવ જરા પણ થવા ન દેવો નાના ખાડા, ખાઓચીયાં હોય તો સુકી માટી તથા રેતીથી પૂરી નાખવાં મોટા ખાડા તરકાળ પૂરી ન થકાય તેવા હોય તો તેમાં ઘાસલોટ અગર ફીનાઈલ જેવા ચેપ નાશક પદાર્થો નાખવા એટલે શ્વાસ રૂંધત થવાથી મચ્છરો નાશ પામશે.

જો ઘરમાં અતિશય મચ્છરો થાય તો બારી, બારણાં મજબુત બંધ કરી, ફક્ત એક બારણું ખુલ્લું રાખીને ઘરમાં ડામર, ગંધક, લોખાન, લીમડાનાં પાંદડાં, ગટા પર્ચાનાં ફુલ અગર તેવીજ બીજી વસ્તુઓનો લાગટ ત્રણ કલાક સુધી ધુમાડો જારી રાખવાથી મચ્છરો નાશ પામશે—અને તેથી અસ્વચ્છ હવા પણ સ્વચ્છ થશે,

દરપેન્દાઈન, મેન્થોલ, લેવેન્ડર વગેરેની ગંધથી તથા લસણ, કપુર, ને કારમોલીક એસીડના નિશ્રણનો ધુમાડો લગાડવાથી પણ મચ્છરો નાશ પામે છે.

દુર્ગધી તથા મચ્છરના વાસવાળી જગાએ હમેશાં શીનાદ્રવ્ય તથા પાકન તેલનું મિશ્રણ છાંટવું.

દિવસના ભાગમાં હવા અને પ્રકાશ બરમાં પુષ્કળ આવી શકે. માટે ગારી બારણાં ખુલાં રાખવા કારણ કે પ્રકાશમાં મચ્છરો ટકી શકતા નથી. દિવસના ભાગમાં કપાટ, પડકા, છુક કેસ લુગડાં ટાંગવાના ફેટેન્ડ વિગેરેની પાછળ ઠંડી જાયા મલવાથી મચ્છરો ભરાઈ રહે છે માટે આવી જગાઓ હમેશાં ઝાડુ ઝુડીને સાફ રાખવી.

પાઠ ૧૭ ગો—હાથી.

હાથી—એ ચાર પગવાળાં પશુઓમાં બહુ મોટું કદાવર બળવાન અને મજબુત તથા બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. એક માણસ બીજા ઉપર ઉભો રહે તેટલી તેની ઉંચાઈ, અને આઠ દસ માણસ એક બીજાના હાથ પકડી ગોળ કુંડાળું વળી રહે તેટલો તેનો ધેરાવો છે. તેને ચાર પગ, બે આંખો, બે કાન, બે દંતુશળ, એક સૂંઠ, અને એક ટુંટી પુછડી હોય છે.

પગ—હાથી શરીરે જોવો જમરો હોય છે તેવા તેના પગ પણ મજબુત થાંભલા જેવા હોય છે. અને એવા જગડા પગ હોવા છતાં પણ હાથી એક દિવસમાં ૬૦-૭૦ માલ ચાલી શકે છે.

કાન—હાથીના કાન મુપડા જેવા મોટા અને પડોળા હોય છે અને કાનમાં માખી કે મચ્છર ન પેસી જાય માટે તે આંખો દિવસ હાથાંબાજ કરે છે. હાથીના કાનમાં મચ્છર પેસે તો હાથી મરી જાય છે.

દંતશુળ—હાથીની સૂંઠને મથાળે મોં આગળ બે લાંબા ભારે અને મોટા દાંત હોય છે તેને દંતુશુળ કહેવામાં આવે છે અને તે વિશે આગળ પાઠ ૫ માં વર્ણન કરેલું છે.

સૂંઢ—હાથીના સૌથી આગળના ભાગમાં ઉપરથી જતી અને નીચેથી પાતળા લાંબી સૂંઢ છે. તેમાં એ કાણું હોય છે તે નસોમાં કહેવાય છે. તેનાથી હાથી આસોબધીસ ચલાવે છે. સૂંઢમાં મોટી ફાડ હોય છે તેનાથી તે ખાય છે ને પાણી પીએ છે. સૂંઢ એ હાથીનું હથિયાર છે ગમે તેવા જાવંદર પ્રાણીને તથા બળવાન યોદ્ધાઓને પણ સૂંઢ વડે પકડી પછાડીને મારી નાખે છે. અગર તો ઉછાળીને ધણે દૂર ફેંકી દે છે. તેમ છતાં પણ તેજ સૂંઢ વડે તે સોય અગર ટાંકણી જેવી કીણી વસ્તુ પણ ઝોળખી શકે છે.

ખોરાક—પાળેલા હાથી હમેશાં ૨૦-૨૫ શેર અનાજ અને ઘાસ વિગેરે ખાય છે. અને જંગલી હાથીઓ જંગલનાં ઝાડ, મૂળ, છોડવા વિગેરે ખાય છે.

જાતિ સ્વભાવ—હાથીની યોગ્ય માવજત અને બરાબર બર-દાસ કરવામાં આવે તો તે ધણું કલ્યાણરૂ. સમજદાર અને શાંત, તથા આમાળુ પ્રાણી હોવાથી તેને જટલી યુક્તિઓ શીખવવામાં આવે તેટલી શીખે છે, ને માલીક પ્રત્યે વફાદાર રહે છે. હાથીને પાણીમાં તરવું બહુ ગમે છે.

ઉત્પત્તિ—લંકા, આરામ અને પશ્ચિમ આફ્રિકામાં હાથીના ટેળટાળાં જોવામાં આવે છે. તેમાંથી હાથીને યુક્તિથી પકડી લાવીને પાળવામાં આવે છે.

ઉપયોગ—રાજાઓ, અમીર ઉમરાવો, અને શ્રીમંત સરદારો તેના ઉપર અંબાડી મુકીને સ્વારી કરે છે. અત્યંત બળિષ્ઠ હોવાથી લઘાઈના કામમાં તે ધણું જરૂરનો છે. જુના વખતમાં જ્યારે તોપો ન-હોવી ત્યારે શત્રુઓનું સૈન્ય હાથીઓના પગ તળે કમચવી નાખતા વિગેરે,

પાઠ ૧૮ માં.

પ્રાણી અને વનસ્પતિના રંગ—પ્રાણી અને વનસ્પતિના રંગ જુદા જુદા હોય છે તેનો સૌ કાંઈ જાણે છે. પ્રાણીઓમાં કાઠી રાતાં, કાળાં, ઘોળાં પીળચટાં, ભૂખરાં, રાખેડી, બદામી, તપખીરીઆ વિગેરે રંગનાં હોય છે. તેમ વનસ્પતિ પણ કાલ, પીળા, લીલા, ઘોળા વિગેરે રંગની હોય છે. પ્રાણીઓના રંગ. (રહેઠાણ ઉપરથી.)

(૧) અક્રિદમાં રખડતા સિંહો ભૂખરા તપખીરીઆ રંગના હોય છે (૨) અરબસ્તાનના રેતાળ પ્રદેશમાં રહેનારાં ઉંટોનો રંગ રેતીના જેવો પીળચટો ને બદામી હોય છે. (૩) ઉત્તરના સુલકમાં હમેશાં ઘરક પડ્યો રહે છે જેથી ત્યાંનાં રીંછોનો રંગ ઘરકના જેવો સફેદ હોય છે. (૪) જંગલનાં સુકાં લીલાં ઝાડી ઝાંખરાંમાં રહેનાર વાઘોનો રંગ પીળા ચટાપટાવાળો હોય છે. આ ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે પ્રાણીઓનો રંગ તેની આસપાસના અદા-ર્યાના રંગને મળતા આવે છે. અને જે જે પ્રાણીઓ જે જે પદાર્થ તથા વનસ્પતિમાં નિવાસ કરે છે તેમનો રંગ તેજ પદાર્થ યા વનસ્પતિને મળતો આવે છે.

રંગ બદલાય છે—પાંદડાંપર રહેનારાં જીવડાંઓનો રંગ લીલો હોય છે. પરંતુ તેમને લાકડાની પેટીમાં પુરવાથી લીલો રંગ મટી જઈને પીળો થાય છે. પરંતુ તે પ્રમાણે જંગલી પ્રાણીઓનો રંગ બદલાતો નથી.

પ્રવાહિન પ્રાણીઓ તથા ફોનો રંગ એવો સુંદર અને મનોહર લાગે છે કે તે જોઈએ નાં ચિત્તને આકર્ષી નાખે છે.

ફોનો રંગ ધણેજ સુંદર અને અમકાદાર હોય છે જેથી તેના રંગ અને સુગંધમાં લલચાઈને લમર, પતંગીઆ, મધમાખી વિગેરે વર્ગ

મુખ બની જાય છે. એવા સુંદર રંગો કરવાનું કારણ હોને પરિપક્વ કરવાં તથા તેમાંથી નવા છોડા ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે.

પાઠ ૧૬ માં.

હૃદય અને લોહીનું ફરવું.

હૃદય—આપણા શરીરમાં છાતીની ડાબી બાજુએ હૃદય આવેલું છે. તેમાં જમણું અને ડાબું એવાં બે ખાનાં છે. હૃદય માંસના લોચાનું બનેલું છે ને તેના આકાર શંકુ જેવા છે તથા તે આગળથી ગોળ અને પાછળથી ચપટું હોય છે દરેક માણસના હૃદયનું કદ તેની મુઠી જેવડું હોય છે. હૃદયના ડાબા ખાનાને મથાળે એક મોટા નળ છે તેને નાની નાની નળીઓ (નસો, રક્ત વાહિનીઓ) જોડા-એલી છે. તેમાંની કટલીક તો આપણા માથાના વાળ કરતાં પણ પાતળા હોય છે.

ધોરી નસ કે નાડી હૃદયના ડાબા ખાનામાંનું સ્વચ્છ લોહી મોટા નળ મારફતે નાની નાની નળીઓ (રક્ત વાહિનીઓ) મારફતે આખા શરીરમાં ફરી વળે છે. અને તે નળીઓ ધોરી નસ કે નાડી તરીકે ઓળખાય છે. ને તેથી ધમકારા ચતા જણાય છે.

અસ્વચ્છ લોહી આપણા શરીરની ધાતુ એટલે શકિતનું તત્વ હમેશાં ક્ષીણ અને તાણ થાય છે. ક્ષીણ તત્વ લોહી અસ્વચ્છ કરેછે તે લોહી ઝીણી નળીઓ વાટે મોટી નળીમાં ધમન હૃદયના જમણા ખાનામાં જાય છે, તે લઈ જનારી ઝીણી નળીઓને શિરાઓ કહે છે. અસ્વચ્છ લોહીનો રંગ આસમાની હાવાથી શિરાઓ પણ આસમાની (વાદળી) રંગની દેખાય છે.

અસ્વચ્છ લોહી સ્વચ્છ થાય છે—હૃદયના જમણા ખાનામાંથી અસ્વચ્છ લોહી ફેરસામાં જાય છે. ને ત્યાં આપણા શ્વાસ દ્વારા

સ્વચ્છ હવાજી તેને સ્વચ્છ કરીને તેમાંનો મેલ આપણા ઉછવાસ સાથે ખેંચી લેઇ બહાર નીકળી જાય છે.

નાડીના ધબકારા—હૃદયના સંકોચાવાથી ને કુસાવાથી ધબકારા થાય છે. મોરી નસોમાં પણ તેવાજ ધબકારા થાય છે. તદ્દન તંદુરસ્ત માણસની નાડીમાં દર મિનિટે ૭૦ થી ૮૦ અને નાના બાળકોની નાડીમાં દર મિનિટે ૧૨૫ થી ૧૩૫ સુધી ધબકારા થાય છે. અને ધબકારાના ચલન વલનપરથી કુશળ વૈદ્ય કે ડાક્ટરો રોગની ચિકિત્સા કરે છે.

પાઠ ૨૦ મો.

જઠર અને પાચન ક્રિયા.

વરાળ યંત્રોને જેમ કાલસા વગર ચાલી શકે નહિ. તેમ આપણા શરીરને પણ ખોરાક વિના ચાલી શકે નહિ, શરીરને સુખી રાખવા તથા શરીરના ગરમી નિભાવી રાખવાને આપણે પુષ્ટિકારક ખોરાક લેવાની અગત્યતા છે.

કાચ કરવાથી આપણા શરીરને ધસારો લાગે છે તે આસ, પરસેવાને અળમૂત દ્વારા શરીરની બહાર નીકળી જાય છે પણ તે ધસારાની ખોટ પૂરી ન પાડીએ તો મરણ થાય. માટે આપણે ખોરાકથી તેની ખોટ પૂરવી જોઈએ.

ખોરાકનો ઉપયોગ—(૧) શરીરથી ગરમી પેદા કરવાનો (૨) શરીરનો ધસારો પૂરવાનો. (૩) શરીરને પુષ્ટિ આપવાનો ખોરાકની જાત. (૧) લોહ અથવા પેન્થાના પદાર્થો જેમકે જીર, બાજરા, ધડે, મકાઈ, અંટી વગેરે. (૨) ચરબીવાળા અથવા તેલી પદાર્થો જેવા કે, ઘી, સાકર, ખાંડ, તેલ, ગેળ, બસંદા,

શકરીયાં, બદામ વિગેરે—(૩) માંસ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો દૂધ વિગેરે. (૪) હાડકાં બનાવનારા પદાર્થો—મીઠું સિધવ વગેરે.

જઠર—જઠર એ માંસના લોચાનું બનેલું છે. આપણે ખાધેલો ખોરાક એકદમ જઠરમાં પડે છે. ત્યાં તેમાંથી એક બતનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ખોરાક સાથે ઓગળી જઈને જઠર ઉપરની નાની નસોના છિદ્ર યુક્તિને લોહીમાં જાય છે. અને જે પદાર્થો જઠરમાં નકામા પડ્યા રહેલા હોય છે તે મળ વાટે બહાર નીકળી જાય છે.

ખોરાકનું એવા રીતે લોહી બનાવે, શરીરમાં સધળે ઠેકાણે વહે છે. તે લોહી શરીરના બધા ભાગોનું શક્તિ આપનારું તત્ત્વ બનાવી તેમનો સમાર કરે છે.

પાઠ ૨૧ મો.

ઉનનાં અને સુતરાઉ વસ્ત્રો.

માણસને અગત્યની મુખ્ય બે ચાજો છે. (૧) ખોરાક અને

(૨) વસ્ત્રો.

વસ્ત્રો ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) ઉનનાં, (૨) સુતરાં

(૩) અને રેશમનાં.

ઉન—ગરમ દેશોનાં બકરાં ઘેટાઓનું બિન બહુ અને ઠંડા દેશોનું ઉન ઝીણું હોય છે. આપણા દેશમાં કાશ્મીર તથા વિશાલતમાં ઇન્ડિયામાં ઝીણા ઉનવાળાં બકરાં થાય છે.

ઉનનાં કપડાં બહુ ઉનનાં કામળા, કામળીઓ, ધામળા વિગેરે અને પાતળા ઉનનાં બનાત, શાલ, ફલાલીન, વિગેરે મુંદર તથા મનોહર કાપડ બને છે. ટાઈના રૂતુમાં આપણે ઉનનાં કપડાંની પ્રણીજ જરૂર હોય છે.

હિન શરીરના કોમળ ભાગોનું રક્ષણ કરે છે.—શરીરમાં હૃદય, ફેફસા, જઠર, આંતરડાં વિગેરે નાબુક ભાગોને ટાઢથી બચાવવાને માટે હિનનાં કપડાં પહેરવામાં આવે છે અને તે શરીરને હુકાળું રાખે છે તથા ટાઢને દૂર કરે છે. હિન પરસેવો થૂસે છે જેથી મેલું બહુ થાય છે માટે વખતો વખત હિનનાં કપડાંને ધોવરાવવા.

સુતરાઉ કપડાં—ધણી જાતનાં બને છે. સુતરઉપર જેમ જેમ વધારે કારીગરી લગાડવામાં આવે છે તેમ તેમ તેનું કાપડ ઉંચી જાતનું બને છે. જગન્નાથી, તેનચુખ, મલમલ વિગેરે ધણી જાતનાં સુતરાઉ કાપડ બને છે. અને તે હિનાળો, ચોમાસું, ને શિયાળો એ ત્રણે ઋતુમાં કામ લાગે છે.

સુતરાઉ અને હિનનાં કપડાંનો મુકાબલો સુતરાઉ કપડાંથી શરીરની ગરમી બહાર વહી જાય છે. હિનનાં કપડાં ગરમી બહાર નીકળવા દેતાં નથી.

હિનનાં કપડાંમાં પરસેવો ફેલાઈ જાય છે. અને વરાળ થઈ ઉડી જાય છે. પણ સુતરાઉ કપડાંમાં પરસેવો શરીર ઉપરજ રહીને શરદી વિગેરે ઉત્પન્ન કરે છે.

પાઠ ૨૨ મો.

સુતરનો વણાટ.

સુતર રમ્પાથી બને છે, અને તે કેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે તે પાછળ પાઠ ૧૧ માં જણાવેલું છે. છતાં અત્રે તે સંબંધી ટુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

રૂપી ઉત્પત્તિ—કપાસના છોડ ઉપરથી કાલાં વિણાવી, ફેલાવી તેમાંથી કપાસ કાઢે છે તેને ચરખામાં પીલી રૂ અને કપાસીઆ લુલ

પાડે છે. કપાસ લોહાના સંચા અમદાવાદ, સુરત, બરૂચ વિગેરે ધણે ઠેકાણે છે. અને તેમાં ખાંડી બંધ કપાસ પીલાય છે.

૩ની ગાંસડી.—૩ને પ્રથમ દાળી દાળીને તેનાં ઘોઠણાં બરે છે. તે ઘોઠણાંને પ્રેસમાં દબાવી ગાંસડીઓ બાંધીને પચ્છેશ મોકલે છે.

૩ પીંજાય છે.—ગાંસડીમાંથી ૩ કાઢીને પીંજરાઓને પીંજવા આવે છે. તથા સંચાઓમાં પણ ૩ પીંજવામાં આવે છે. એટલે તેમાં ધુળ, કસ્તર નીકળી જાય છે. ને ૩ ચોકાયું થાય છે.

પીંજેલા ૩નું રેડીયા તથા સાંચાઓમાં સુતર કાંતવમાં આવે છે તે કાંતેલા ૩. ને સુતર કહે છે. ને તે સુતરનાં મીલોમાં જુદા જુદા જાતનાં કપડાં વણાય છે.

કાપડવણુવાની સાજો.—આપણા ઇલાકામાં ધણે ઠેકાણેવણુ-કરોને ત્યાં કપડાં વણુવાની સાજો હોય છે. તેમજ ઇલાકાના કેદ-ખાનામાં પણ સાજો છે ને તેમાં જિંચી જાતનું સુતરાઉ કાપડ વણાય છે. સાડી, ખંડ, ઘોટીયાં, ખાદી વિગેરે તેમાં તૈયાર થાય છે.

કાપડ બનાવવાની મીલો.—મુંબાઈ, અમદાવાદ, બરૂચ, સુરત, રાણપુર વગેરે શહેરોમાં ધણી મીલો છે. તેમાં જિંચી જાતનું કાપડ કપડાં બંધ તૈયાર કરીને આખા દેશને પૂરું પાડે છે. તથા લાખો માણસો તે મીલોમાં નોકરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

પાઠ ૨૩ મો.

રેશમ અને રેશમનો વણાવ.

સાદાં શાભિતાં, મનોહર, સુંવાળાં, તરુ, ગરમ અને લપકાદાર રેશમી કપડાં—રેશમમાંથી બને છે. ને તે રેશમ એક જાતના કીડાઓ બનાવે છે.

રેશમની ઉત્પત્તિ—રેશમની અસન ઉત્પત્તિ ચીનમાંથી થઈ છે. લાલ પણ ત્યાંથી આવતું રેશમ અમદાવાદ સુરત અને થાણામાં ખપે છે. ત્યાં ધરાનથી આવતું રેશમ નાશકને પુનામાં જાય છે ને તેના પર કારીગરી થાય છે. રેશમ કે હીર એ એક જાતનાં જીવડાંઓ બનાવે છે. તે પતંગીઆ કે કીડાની જાતનાં હાય છે. રેશમ બનાવનાર જીવડું થોડા વખત ચૂસ્ત પડી રહીને પતંગીઆના જેવું પાંખ વાળુ બને છે. તે શેતુરતાં પાંડાં ખાય છે. અને કસોળીઓ જેમ ખોતાના શરીરમાંથી તાર કાઢે છે તેમ રેશમનો કીડો પણ તાર કાઢે છે. તેને કોશેટા કહે છે ને તેમાંથી રેશમ બને છે.

કાપુ રેશમ—કોશેટાને ગરમ પાણીમાં બોળતાં અંદરનાં જીવડાં મરી જાય છે. એટલે હીર ઉતારી લેવામાં આવે છે ને તેનું કાપું રેશમ કહે છે.

સંચાઓમાં કાચા રેશમ ઉપર કારીગરી લગાડીને તેનું પાકું રેશમ કરવામાં આવે છે ને તેમાંના કપડાં બને છે.

રેશમનો રંગ—રેશમ મજબુત કર્યા પછી, તેમાંની ચીકાશ અને મેલ ઘોષ નાખીને દૂર કરે છે. પછી તેને લાલ, પીળા, કીરમજી વગેરે જીદા જીદા રંગો ચડાવે છે.

રેશમ વણવાનાં સાધનો—આપણા દેશમાં મુખ્યત્વે કરીને લાકડાનાં સળો પર હાથ વડે રેશમ વણવામાં આવે છે. પણ યુરોપખંડમાં તો તે વજ્રાળ વત્રોથી ચાલતા લોખંડી સંચાઓમાં વણવામાં આવે છે.

રેશમી કાપડમાં સુતર તથા કસબનો રોમ કરવામાં આવે છે. કસબી કાપડ પણ રેશમની માફક વણું સુંદર અને ઝીમતી હોય છે.

૫૪ ૨૪ મો.

ખાંડ અને ગોળ.

આપણા દેશમાં સ્વરસ-જાતી, જાણનાં બીજાં નામે ગાવુર જેવી વનસ્પતિમાંથી અમેરીકામાં એક જાતના ઝાડના થડનાં રસ-માંથી અને શેરડીમાંથી, મકાઈના કમળા સાંઠામાંથી, જંગલી ખુ-ભુરી એક જાતનાં તાડ તથા નાળિયેરી વિગેરેના રસમાંથી પણ ખાંડ બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાંથી બનતી હળરો મધુ ખાંડ આપણા દેશમાં આવે છે કે જેને આપણે મોરસખાંડ કહીએછીએ.

ખાંડ બનાવવાની રીત—જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી જાતની હોય છે. આપણા દેશમાં જે રીતે ખાંડ બનાવવામાં આવે છે. તેનું વર્ણન અત્રે કરેલું છે.

બંગાળામાં ખાંડ બનાવવાની રીત—શેરડીને કાલુમાં પીલી તેનો રસ લાઠાના તાવડામાં ઉકાળે છે. અને ચુનો, ખારો અગર તલસરાની રાખ તે ઉકળતા રસમાં નાખી તેનો મેલ કાપવામાં આવે છે. રસ જ્યાર ઘટ અને ગોળના રંગ જેવો બને છે એટલે તેને કાણાવાળા પીપમાં ભરીને તેની ચીકાસ કાઢી નાખે છે પછી મેલ ચુસી લેનાર અને સફેદ લાવનાર પાણી ગોઠવેલી ગરણીમાં તે રસને ગાળે છે, ગાળવાથી તે તીચે પડી ઠરી જાય છે એટલે ખાંડ બને છે. તે રતાશ પડતી હોય છે અને તેને બંગાળીખાંડ કહે છે.

કાઠિયાપુરમાં ખાંડ બનાવવાની રીત—શેરડીના રસને ખૂબ મેલ સુધી ઉકાળીને પછી માદકામાં રહે છે. તેમાં દેશના-

હી જાય છે. દશેક દિવસે તેને બહાર કાઢી પાણીમાં ઝોગાળી ઉકાળીને ચાસણી બનાવે છે. અને પછી લાકડાની ઘોડીઓ ઉપર મુકેલી વાંસની શેપલીઓમાં કાઢી લે છે એટલે ખાંડ બને છે. એ ખાંડ પશુ રાતી હોય છે.

વસાઇમાં ખાંડ બનાવવાની રીત—શેરડીના રસને જડો થતાં સુધી ઉકાળીને લાકડાની ઘોડી પરના કાણાવાળા વાસણમાં રેડી ટપકવા દે છે, ઘોડી નીચે માટલું હોય છે તેમાં એ રસ પડે છે. તે માટલાના મોં પર લીલ લગાડી તેનું મોં બંધ કરી, તેના પર પાણીની જાલકા મારે છે, અને ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી દે છે. ચોથે દહાડે લીલ કાઢી લેઇ તેના ઉપર એક બે તરુ જડો ખાંડનો થર બાહેલો હોય છે તે ઉઝરડી લે છે. એવી રીતે દશેક વખતે કરે છે. એટલે માટલામાંની બધી ખાંડ તૈયાર થઇ જાય છે તેને તડકે સુકવે છે અને કચરીને જાગી નાખે છે એટલે તે વેચવા લાયક તૈયાર થાય છે.

પરદેશથી આવતી ખાંડ ઉજળી હોય છે—કારણ કે રાતી ખાંડને ગરમ પાણીમાં ઝોગાળાને તેમાં ચુનો મેળવે છે પછી તે રસ ચોવડા કપડામાંથી ગાળી કાઢે છે. અને તેને કાલસામાં થઇને વહેવા દે છે, એટલે તેમાંથી ચોકળો રસ નીચે ટપકે છે. તે રસને તાવડામાં નાંખી ઉકાળે છે, અને જડો થતાં મોટા નળામાં રેડે છે, પછી તે ટાઢો પડે છે એટલે રશી નીચે નીકળી જાય છે અને નળીમાં ઉજળી ખાંડ રહી જાય છે.

ગોળ—શેરડી પાક્યા પછી તેના સાંકાનાં મુળ તેના પુછડી-ઓ કાપી નાખી વચ્ચેના રસવાળા જામના કાંકા કરી નાખે.

ધાલી પીલે છે. ફાલુ નીચે વાસણ હોય છે તેમાં રસ એકઠો થાય છે અને કુચા બહાર પડે છે. રસને કપડાથી ગાળી ચુલાપર ચઢાવેલા લોઢાના મોટા તાવડામાં રેડીને ઉકાળે છે. ખુબ ઘાડો થયે તેમાં ચુનો, ખારા વગેરે પદાર્થો નાખી મેત્ર કાઢી નાખે છે પછી એ સ્વચ્છ રસને ઠારે-છે, એટલે તેના લીલા બંધાર્થ જાય છે. અગર તાવડામાંથી ઉતરતો રસ માટલામાં રેડી ઠારે છે, જેથી તે માટલામાં જામી જઇને ગોળ બને છે તે માટલાં વેચવામાં આવે છે.

વ્યાકરણ.

૧ વાક્ય—એકઠે એકથી વધારે શબ્દોથી બોલનારનો કહેવાનો ભાવાર્થ સંપૂર્ણ સમજી શકાય છે તે જેમકે—મનમુખ બણે છે, ગાય ચરે છે, ઘોડો દોડે છે. વિગેરે.

વાક્યના બે ભાગ—(૧) જેને માટે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તે અથવા ઉદ્દેશ્ય. (૨) જે કહેવામાં આવ્યું હોય તે (વિધેય) જેમકે રોટલી ખાધી. રમણુ રડ્યો, ઢોર ગયા, કાગડો ઉડ્યો. એમાં મોટા અક્ષરોવાળા શબ્દો ઉદ્દેશ્ય અને નાના અક્ષરોવાળા શબ્દો વિધેય છે.

૨ નામ—જે શબ્દથી કાંઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ અને મુખ્ય વિગેરે ઓળખી શકાય તે નામ છે, મુરત; બરૂચ, કડી; કપડાં, વિગેરે માણસોના નામ, રોટલી, ચોપડી, લાકડું, શી વગેરે પદાર્થોના નામ, ખાટું, ગળ્યું, કડવું, તીખું વિગેરે સ્વાદનાં

(ગુણના) નામ, અને ગામ, બગદ, પોપ, ચક્રી વિગેરે પશુ પાંખાઓનાં નામ-તે બધાં નામ કહેવાય એટલે જ શબ્દો વડે પ્રાણી, પદાર્થ, ગામ, ગુણ વિગેરે ઓળખી શકાય છે તે બધાં નામ કહેવાય છે.

૩ ક્રિયાપદ.

જે શબ્દથી કાંઈ પણ જાતનું કામ કરેલું જણાય, તે શબ્દને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયાપદ એટલે ' ક્રિયા બતાવનારો શબ્દ ' જે-મકે—રાધા જમી, મોચી સુતો, ઉંદર દોડ્યો, એમાં જમી, સુતો, દોડ્યો એ શબ્દો ક્રિયાપદ સમજવા.

ક્રિયાપુરક—૧ ઇંદુએ લયુ. ૨ સુથારે ઘડયું. ૩ વાઘે ફાડી ખાધું. ૪ રામ ગયો, આ પ્રમાણે બોલવાથી વાક્યનો અર્થ પુરેપુરો સમજાતો નથી. માટે અધુરા શબ્દો ઉમેરીને નીચે પ્રમાણે વાક્યો ગોઠવ્યાં.

૧ ઇંદુએ ઝલઝલું લયુ.

૨ સુથારે હળ ઘડયું.

૩ વાઘે હરણુ ફાડી ખાધું.

૪ રામ વનમાં ગયા.

એ પ્રમાણે બોલવાથી વાક્ય પરિપૂર્ણ થાય છે. અને ક્રિયાના અર્થ બરાબર સમજાય છે, ઝલઝલું, હરણુ, હળ, વનમાં એ શબ્દો ઉમેરવાથી ક્રિયાના અધુરા અર્થ પુરા થાય છે.

આ શબ્દો નામ છે તે તે ક્રિયાપુરક કહેવાય છે. નીચેના વાક્યોમાંથી ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, ક્રિયાપદ ક્રિયાપુરક તથા નામ સુધી કરી આપો.

- (૧) યોબીઓ યોબથી મુઓ. (૨) દરેક માણસે રાજમકત થયું.
(૩) વિજયસીંગ વફાદાર હતો. (૪) મરહાત્રે સુરત પુર્યું.

૪. સર્વનામ.

નામને બદલે લખવામાં તથા બોલવામાં જે શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે સર્વનામ કહેવાય છે. જેમકે હું, જતું, તું, એસીજી. તે ગામ મયો, વિગેરે હું, તું, તે, આપણુ, આપ, પોતે, કાણુ, શું, ક્યો, જે એ બધાં સર્વનામો છે.

૫. વિશેષણ.

જે શબ્દોથી કાંઈપણ વસ્તુના ગુણ અને સંખ્યા જણાઈ આવે તે વિશેષણ કહેવાય છે. જેમકે રાત્રી ગાય દોડી. લાલ ઘોડો ચરે છે. ત્રણ બંદો પડી છે, તે પંદર રૂ. માગે છે ગોળ ગળ્યો છે. આમલી ખાટી છે. એમાં રાત્રી, લાલ, ત્રણ, પાંચ, ગળ્યો, ખાટી એ બધાં વિશેષણ છે.

૬ અવ્યય.

જે શબ્દોના રૂપમાં કાંઈપણ ફેરફાર થતોજ નથી અને બધે ઠેકાણે મૂળનાજ શબ્દો વપરાય છે તે અવ્યય કહેવાય છે. જેમકે—અને, તથા, કે, ઉપર, નીચે, પણ, જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં, વળી, ઠીક, કદી, જેમ, તેમ એ બધાં અવ્યયો છે.

૭ ઉદ્દેશ્ય વર્ધક.

ઉદ્દેશ્ય—જેને ઉદ્દેશીતે કહેવામાં આવ્યું હોય તે વર્ધક વધારો કાળીગાયે રમથાને પાડુ મારી, બળવાન જ્યારિખરી પથો

બહાદુર હતો. એમાં ગાય, અને જયશિખરી એ બે ઉદ્દેશ્ય છે. તથા કાળી અને બળવાન એ બે તેનો વધારો કરે છે માટે તે ઉદ્દેશ્યવર્ધક કહેવાય છે.

૮. વિધેય-વર્ધક.

લાલ બળદે ચંદુને લાત મારી, ને ધણી ઝડપથી દોડી થયો બળવાન જયશિખરી એ બહાદુરીથી શત્રુ સૈન્ય કાપી નાખ્યું. એમાં ધણી ઝડપથી અને બહાદુરીથી એ શબ્દો વિધેય વર્ધક છે.

બધ્ધરણ કરાવતી વખતે નીચેનાં પાંચ ખાનાનો ઉપયોગ કરવો. (૧) વાક્ય. (૨) ઉદ્દેશ્ય વર્ધક. (૩) ઉદ્દેશ્ય (કર્તા) (૪) ક્રિયા-પદ (૫) વિધેય વર્ધક.

ભૂગોળવિદ્યા.

હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય વર્ણન.

આપણા દેશનું નામ હિંદુસ્તાન અથવા ભરતખંડ છે. આપણા રાજ્ય નેકનામનાર શહેનશાહ ખાંચમા જ્યોર્જ છે. અને તેમના તરફથી આપણા ઉપર ગવર્નર જનરલ (વાઇસરાય) રાજ્ય ચલાવે છે.

એશિયાંડની દક્ષિણે ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પ છે તેમાં સૌથી મોટો અને વચ્ચેનો દ્વીપકલ્પ આપણો દેશ ભરતખંડ છે.

સીમા-ઉત્તરે-હિમાલય, કારાકોરમ ને હિં

પર્વતો

આવેલા હોવાથી કાષ્ઠપણ પરદેશી પ્રજા એકદમ હિંદમાં ચઢાઈ કરવાને ઉત્તર તરફથી આવી શક્તી નથી. પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન અને ઇરાનના પહાડી પ્રદેશોને અરબી સમુદ્ર દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, પૂર્વે ચીન, બંગાલાનો ઉપસાગર ને હિંદી ચીન છે.

વિભાગ આપણો દેશ ત્રિકોણાકાર છે. અને તેનો મધ્ય ભાગમાં વિંધ્યાચળ પર્વત આવેલો હોવાથી આખા દેશનો ભાગ પડે છે ઉત્તરવિભાગને હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણના ભાગને દક્ષિણ કહે છે.

ક્ષેત્રફળ આપણા દેશનું ક્ષેત્રફળ આપણા મુંબાઈ ખલાકા કરતાં ૧૦ ગણું અને કાઠિયાવાડ કરતાં ૬૬ ગણું છે ઉત્તરે કાશ્મિરથી દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી લંબાઈ ૨૦૦૦ માઇલ અને પૂર્વે છડાથી બલુચીસ્તાન પાશ્વર્ય છેડા સુધીની પહોળાઈ ૨૫૩૦ માઇલ છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશ—(ઉંચાણવાળા ભાગ) (૧) હિમાલયની તળેટીનો ઢળતો પ્રદેશ, (૨) મધ્ય હિંદુસ્તાનનો ઉંચો પ્રદેશ અને (૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ.

નિચાણના ભાગ—(૧) ગંગાનું મેદાન, (૨) અરવલ્લીની પશ્ચિમનું રેતીનું રણ. (૩) સિંધુનું રેતાળ મેદાન. (૪) બ્રહ્મપુત્રા નદીની પર્વતોમાં આવેલી ખીણો. (૫) નર્મદા નદીની ખીણ. (૬) પૂર્વ કિનારાનું મેદાન અને (૭) પશ્ચિમ કિનારાનું મેદાન.

પર્વતો ઉત્તર તરફના—હિમાલય, શિવાલીક, કારાકોરમ અને હિંદુકુશ તેમાં હિમાલય પર્વત ૧૫૦૦ માઇલ લાંબો અને ૨૨૦ માઇલ પહોળો છે. આખી દુનિયામાં તે મોટામાં મોટો પર્વત છે. તે અઢીશ અરબી હજારો રહે છે. ગૌરીશંકર અથવા એવ-

રેફ્ટ, ધવલગીરી, કાંચનગંગા, જમ્તોત્રી, ગંગોત્રી અને કૈલાસ એ તેનાં શિખરો છે. હિમાલયની દક્ષિણે તેરમું નામના ધાત જંગલ છે તેનાં હવા પાણી ધણાં ખરાબ છે. અને ત્યાં ફાડીખાનારાં પ્રાણીઓ બહુ રહે છે. પશ્ચિમતરફ—હાલ અને સુલેમાન પર્વત પુર્વ તરફ—આસામ અને આરાકાનના કુંગરો તથા મધ્ય ભાગમાં—અરવલ્લી, આબુ, વિધ્યાચળ, કૈમુરના કુંગરા સાતપુડા, સહ્યાદ્રિ નીલગિરિ, પૂર્વઘાટ, અને પાલતી પાલઘાટ, અનમલઘાટ, કારકે મમ વિગેરે પર્વતો આવેલા છે. તથા હિમાલયને પૂર્વે છેડે પતકાઈ પર્વત અને આસામમાં નાગા, ખાસ્યા તથા ગારો કુંગરો આવેલા છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી જવા આવવાના માર્ગ. બલુચિસ્તાનના રસ્તા પર બેલન ઘાટ અફઘાનિસ્તાનના રસ્તા પર પેશાવરની પશ્ચિમે ખેબરઘાટ કાશ્મીર તરફ કારાકોરમ ઘાટ અને સિકીમ થઈને તિબેટ જવાના રસ્તા પર બેલાપલા ઘાટ,

મેદાન—હિમાલય અને દક્ષિણેના ઉચ્ચ પ્રદેશ એ બેની વચ્ચે ખાસ્યા કુંગરથી સુલેમાન પર્વત સુધી મોટું ફળદ્રુપ મેદાન આવેલું છે. તેમાં સિંધુ, ગંગા, ને બ્રહ્મપુત્રા એ મોટી નદીઓ વહે છે નદીઓ સીંધુ સતલજ, ગંગા, જમના, બ્રહ્મ પુત્રા, ધરાવતી, તુંગભદ્રા, તાપી, મહી, કૃષ્ણા, કાવેરી, ગોદાવરી, બેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, ચંબલ સિંધુ, બટવા, મહા, ગોમતી, ગંડકી, ગોઆ કુશી કૌશિયી, મંજરા, પેન ગંગા, વર્ધા, વેનગંગા, વારણા વિગેરે.

સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મ પુત્રા એ ત્રણ મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી વસાહતું પાણી સમુદ્રમાં ખેંચી જાય છે. સિંધુ નદીને

સિંધમાં કાશુલ, જોલમ, ચીનાબ, સવી, ણીઆસ ને સતલજ એ નદીઓ મળે છે ત્યારે તેમાં અથાગ જળ થાય છે ને સિંધમાં તેને મીઠા મેશમણ (મીઠા સમુદ્ર) કહે છે.

ગંગા, જમના, ગોદાવરી, નર્મદા, એ નદીઓને હિંદુ લોકો પવિત્ર તિર્થ તરીકે માને છે.

સરોવર—કાશિમરમાં બુલર, કૈલાસ શિખરમાં રાવણ હલ અને માન સરોવર ગોદાવરીને કૃષ્ણના મૂખ વચ્ચે કોલર સરોવર પૂર્વ કિનારા પર ચિહ્ન ને પુલકટ અને રજપુત સ્તાનમાં ખારા પાણીનું સાંખર સરોવર, દાપુઓ લંકા, લક્ષદ્વીપ, માલદ્વીપ, એડન, પીરમ, આદામાન, નિકાબાર.

અખાત—અલ્લદેશને દક્ષિણ કિનારે માર્તાબાનને અને હિંદની દક્ષિણે મળારને અખાત બૂશિરો પલમાપરા ઓરિસ્સીના કિનારા ઉપર ક-યાકુમારી હિંદની દક્ષિણે તથા નિગ્રસજુરીર ચાણદ્ર ધુની. પાકની—સિલોનને હિંદથી બુદો પાડે છે. મુખ્ય બંદરો સિંધમાં કરાચી, મુંબઈ ઇલાકામાં પુબઈ, કારવાર વિગેરે પૂર્વ કિનારા પર મદ્રાસ, મચ્છલીપટ્ટણ વિગેરે અંગાળામાં કલકત્તા અને અલ્લ દેશમાં રંગુન વિગેરે બહાર આવેલાં છે.

કિનારા—હિંદના પૂર્વ કિનારાના દક્ષિણ ભાગને કોરોમાંડલ કિનારો અને પશ્ચિમ કિનારાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કિનારો કહે છે.

આબોહવા—આ દેશની આબોહવા ત્રણ પ્રકારની છે (૧) લેજવાડી અને રિયાળા અને ઉનાળાના ઉષ્ણ માનમાં

ખહુ ફેર નહિં એવી હવા. ત્રાવણકોર, મલખાર અને બ્રહ્મદેશના કિનારા પર જોવામાં આવે છે. (૮) સુકી હવા અને શિયાળામાં અતિશય ઠંડી તથા ઉનાળામાં અતિશય ગરમી એવી હવા પંજાબ અને સિંધમાં જોવામાં આવે છે. (૭) અતિશય વરસાદવાળી હવા આસામના ઉંચા કુંગરો અને કારવારના કિનારા પાસેના કુંગરો મોસમના બેજવાળા પવનોને અટકાવી, ઠારી બેજ લઈ લે છે જેથી ત્યાં વધારે વરસાદ પડે છે.

વરસાદ—ચરનું રણ અને તેની નજીકનો પંજાબનો ભાગ, દક્ષિણ સિંધ અને રણપુતાનાનો મુલક એમાં વરસાદ ખહુ જ ઓછો પડે છે. તે શીવાયનાં સ્થળોમાં વરસાદ થોડો ઘણો પડે છે. અને વધારેમાં વધારે વરસાદ મહાનલેશ્વર અને આસામમાં ચેરાપુંજમાં પડે છે.

વનસ્પતી અને જનવરો—સાગ, નાળીએરી, તાડનાં ઝાડ, ઝાડ, સાલ, સુખડ, દેવદાર, ઇડિયા રબર, વડ, પીપળ, આમલી, હીમડા, સીસમ, વાંસ વિગેરે ઝાડો હિંદમાં ઘણા ભાગોમાં જોવામાં આવે છે. અને વાવ, ચિતા, જંગલી મિલાડા, રીંછ, હીપડાં, વર, કિઆળ, કુકર, વાંદરાં, અનેક જાતનાં હરણો, વિગેરે જંગલી જનવરો. ગીરના જંગલોમાં સીંહ બ્રહ્મદેશ, સીલોન વિગેરેમાં હાથી ગેંડાં સીંધમાં જંગલી ગધેડાં અને ગાય, બેંસ, બળદ, બકરાં, ઘોડા. ઉંટ, કુતરા વિગેરે સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

વસ્તી—પ. સ. ૧૮૧૧ ની ગણતરી પ્રમાણે હિંદના સા-

બ્રાહ્મણની વસ્તી ૩૧૩ કરોડની છે. એટલે તે આખી પૃથ્વીના ૭૭૦ ભાગ, અને મુસ્લિમ ઈલાકાની વસ્તીથી ૮ ગણી છે.

જાતો—કાલોરીઅનો, દ્રાવીડો, આર્ય, મોગોલ. મુસલમાન, પારસી, યાહુદી, ખ્રિસ્તી વિગેરે જાતો હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં વસી રહી છે.

ભાષાઓ—સંસ્કૃત, હિંદી, બંગાલી, અહ્મી, મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી, સિંધી, કચ્છી, તામીલ, કાનડી, ગોડ વિગેરે ભાષાઓ જુદા જુદા ભાગોમાં બોલવામાં આવે છે.

ધર્મ—હિંદુ, પારસી, ઇસલામી, (મુસલમાની) બૌદ્ધ, અને ખ્રિસ્તી છે.

ધંધો—નોકરી, ખેતી, વણાટ, શેત્રંજી, કાનખાખ, સોનેરી અને રૂપેરી કામનો, સોના, રૂપા, હાથીદાંત અને સુખડનું કોતરકામ તથા મલમલ અને જવાહીરના હાગીના બનાવવાનું કામ વિગેરે.

ખનીજ—કોયલા બંગાળા, આસામ, મધ્યપ્રાંત, અને મદ્રાસમાંથી. લોખંડ આખા હિંદમાં. કેરોસીન અહ્મદેશમાંથી, મીઠું પંજાબમાંથી, કલાર્ધ દીનાસરીમાંથી, સોનું મૈસુરમાંથી. તાંબુ ને સીંદુ બંગાળામાંથી, હીરા ગોવર્ણકાંડામાંથી, માથુક ઉપલા અહ્મદેશમાંથી, અખરખ છોટા નાગપુર અને બહાર પ્રાંતમાંથી, પ્લેબેગા ત્રાવણકોરમાંથી અને મેંગેનીઝ મદ્રાસ તથા ગુજરાતમાંથી નીકળે છે.

ખેતીની નિકાશ—૫૭, ઓખા, નર, ખાજરી, ચણા, તુવેર, કઠાળ વિગેરે અનાજ, તલ, દીવેલો, અસ્સવ, અળસી વિગેરે.

તેલી બીઆં—૩, શણ, ઉન, રેશમ વિગેરે રેસા મળી, કાસંબ વિગેરે રંગ અને સીકાના, તમાકુ, અફીણ, માંજે, ચા, કાફી વીગેરે કેફી પદાર્થો.

વેપારનો માંગ—(૧) બી, બી. એન્ડ સી. આઇ. ઇ. રેલવે. (૨) જી. આઇ. પી. રેલવે. (૩) નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે. (૪) ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેલવે. (૫) ગ્રેટ ઇન્ડિઅન પેનિન્સ્યુલર રેલવે અને (૬) સુધર્ન મરાઠા રેલવે વિગેરે રેલવે માર્ગ, આગળોટના કારિયાઇ માર્ગ અને કાચી પાકી સડકો વિગેરે.

પોસ્ટ અને ટેલિગ્રાફ—એક ગામથી બીજે ગામ જલ્દીથી સંદેશ પહોંચાડવા માટે સરકારે તાર આપીસો ખોલેલી છે. દરેક પોષ્ટ ઓફીસ સાથે તારનો સંબંધ જોડી દીધેલો છે. અને હિંદના એક ગામડામાં ટપાલ વહેંચાય છે.

હિંદુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર.

(૧) આપણા હિંદુસ્તાન ઉપર યુનાઇટેડ કિંગડમના રાજા અને હિંદનાં શહેનશાહ મહારાજા પાંચમા જ્યોર્જ રાજ્ય કરે છે. તેમના તરફથી હિંદમાં એક પ્રતિનીધી રહે છે. તેને વાઇસરાય કે ગવર્નર જનરલ કહે છે.

(૨) આ વાઇસરાય. (ગવર્નર જનરલ) શહેનશાહ તરફથી હિંદનો બધો રાજવહીવટ ચલાવે છે, ને તેમના પર એક હિંદી

પ્રધાન (સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ) ની દેખરેખ રહે છે. આ પ્રધાનની મંજૂરી સિવાય વૉયસનાયથી કોઈ પણ બારે કામ થઈ શકતું નથી.

(૩). એ હિંદી પ્રધાન સલાહકારી મંડળીની (કાસીલ ઓફ ઇન્ડિયા) ની સલાહ મુજબ હિંદનું દરેક જાતનું કામ વિલાયતમાં રહીને સંભાળે છે.

(૪). હિંદી પ્રધાન, વાઈસરાય, હિંદી સેનાપતી, મુંબાઈ, મદ્રાસ, અને બંગાળના ગવર્નરો, હાઈકોર્ટના જડ્જે, અને ગવર્નરની કારોબારી સભાના સભાસદની નીમણુંક શહેનશાહ જાતે કરે છે.

(૫). વાઈસરાયને મદદ કરવા માટે બે સલાહકારી મંડળો (કૌંસીલો) છે. (૧) કારોબારી સભા અને (૨) ધારા સભા.

(૬) કારોબારી સભા—(રાજકારભાર ચલાવનારી મંડળી.)
૮ સભાસદ. હિંદી, સેનાપતિ, અને વાઈસરાય એ દસની બનેલી છે. આ સભામાં મત રેખવીને રાજ્યનું કામકાજ ચલાવવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રસંગોપાત વાઈસરાય પોતાને યોગ્ય લાગે તે પણ કરી શકે છે.

૭. ધારાસભા. (કાયદા બાંધનારી મંડળી) આ સભામાં કારોબારી સભાસદો ઉપરાંત વાઈસરાયના નીમેલા ૬ સરકારી અમલદારોમાંના ૨૮, અને સરકારી અમલદાર સીવાયના ૧ મળીને કુલ ૭૦ સભાસદો છે.

૮. વાયસરાયના હાથ નીચે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે ઇલાકાવાર ગવર્નરે અને ચીફ કમિશનરે હોય છે.

(૧). પંજાબ, બ્રહ્મદેશ, આહાર અને ઓરિસ્સા તથા સંયુક્ત પ્રાંતોમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર છે.

(૨). મદ્રાસ, મુંબાઇ, અને બંગાળા ઇલાકામાં ગવર્નર છે.

(૩). આસામ મધ્યપ્રાંત, સરહદપરનો વાલ્ય પ્રાંત, બજમેર, કુર્ગ, આંધ્રમાન, નિકોબાર અને બલુચિસ્તાનમાં કમિશનર છે,

૯. ઇલાકાના ગવર્નરને પણ વાયસરાયની માફક બે સલાહી હોય છે. પણ તેમાં મેમ્બરો થોડા હોય છે.

૧૦. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને ફક્ત ધારાસભા હોય છે. અને ચીફ કમિશનર પોતાનાં સર્વત્ર કામો જાતેજ ચલાવે છે.

૧૧. ઇલાકાના પ્રાંતો અને પ્રાંતના જિલ્લાઓ પાડી નાખીને દરેક પ્રાંતના બે ચાર જિલ્લાઓના વિભાગ બનાવવામાં આવ્યા છે. દરેક વિભાગના ઉપરી કમિશનર કહેવાય છે. ને તેમના હાથ નીચે જિલ્લાના કલેક્ટરો હોય છે. આખી ગુજરાત પ્રાંત ઉત્તર વિભાગમાં ગણાય છે.

૧૨. પ્રાંતોના ભાર જિલ્લા છે. જિલ્લાનો ઉપરી અમલદાર મા-જિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર કહેવાય છે. કારણ કે તેનું કામ જિલ્લામાં સલાહસાંતિ રાખવાનું તથા મહેસુલ ઉધરાવવાનું છે.

રેઝીડેન્શિયલ ડિસ્ટ્રિક્ટ—જે સુધરેલા અને ફળવાયલા જિલ્લાઓ પર ફરજીયાત કાયદા કાનુન પ્રમાણે અમલ ચલાવવામાં આવે છે તે

રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રીક્ટ કહેવાય છે. જેમ કે અમદાવાદ, બરુચ, મુરત, વાથા વિગેરે.

નોન રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રીક્ટ—જે જિલ્લાઓ ફગવણીમાં પ-
છાત છે અને જ્યાં અંગ્રેજી અમલ તાજેજ છે, ત્યાં ઉપરી અધિકા-
રીને વિવેક છુદ્ધિથી વર્તવાની છુટ આપવામાં આવે છે. અને તેનો
ઉપરી અધિકારી ડેપુટી કમીશનર કહેવાય છે, હાલ સિંધ પ્રાંત
અને જ્યાં જ્યાં ચીફ કમીશનરો મુખ્ય સત્તાધિકારી છે ત્યાં ત્યાં
બધે નોં ૨૦ ડિ૦ કહેવાય છે.

દેશી રાજ્યોના રાજતંત્ર.

હિંદુસ્તાનનો ૩ ભાગ દેશી રાજ્યોના હાથ નીચે છે. મોટાં
દેશી રાજ્યોમાં અંધાધ્રુવી ન ચાલ તેની તપાસ રાખવાને એક બ્રિટિશ
અમલદાર રહે છે ને તેને રેસિડેન્ટ કહે છે.

પાસે પાસેનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમૂહવચ્ચે એક બ્રિટિશ
અમલદાર રહે છે તેને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ કહે છે.

ઇલાકાને લગતાં દેશી રાજ્યોમાં ઇલાકાનો ગવર્નર પોતે એક
અમલદાર પોતાની તરફથી રાખે છે. તેને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર
કહે છે.

હિંદમાં અંગ્રેજી મુલકના રાજકીય વિભાગ.

ભાગનું નામ.	મુખ્ય અધિકારી.	મુખ્ય શહેર.
૧ મુંબાઇ ઇલાકા. (એડન, પીરમ, સેકોટ્ટા સાથે.)	ગવર્નર	મુંબાઇ.
૨ મદ્રાસ ઇલાકા. (લક્ષદ્વીપ સહીત.)	ગવર્નર	મદ્રાસ,
૩ કુર્ગ,	ચીફ કમિશનર : મર્કારા.	
૪ આંદમાન ને નિકોબાર.	ચીફ કમિશનર પોર્ટ બ્લેર.	
૪ બ્રહ્મદેશ.	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર માંડલે.	
૬ આસામ.	ચીફ કમિશનર સીલહટ.	
૭ બંગાળા ઇલાકા.	ગવર્નર	કલકત્તા.
૮ બહાર ને ઓરિસા.	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર પટણા, કટક.	
૯ આઝમ અને અયોધ્યાના સં- યુક્ત પ્રાંતો.	"	અસાહબાદ-
૧૦ પંજાબ.	"	લાહોર.
૧૧ વાયવ્ય સરહદના પ્રાંત,	ચીફ કમીશનર તથા એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર પેશાવર	
૧૨ બલુચિસ્તાન.	ચીફ કમિશનર. કવેટા	
૧૩ અજમેર ને મેરવાડ.	ચીફ કમિશનર અજમેર.	
૧૪ મધ્ય પ્રાંતોને વરાડ.	ચીફ કમિશનર નાગપુર.	

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાને સુગમતા ખડે માટે ખાલસા મુલકના ઉપર પ્રમાણે ચૌદ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં ૫-

હેલો ભાગ (મુંબાઇ પ્રદેશ) એવા ધોરણમાં ચલાવવામાં આવે છે
જ્યાં તેની તમામ હદો અત્રે આપવામાં આવી છે. અને બા-
કીના ૧૩ ભાગોનું વર્ણન પાંચમા ધોરણની નોટમાં ખુલાસાવાર
કરવામાં આવશે.

મુંબાઇ ઇલાકા.

ત્રીજા ધોરણમાં ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ શીખી ગયા છે તે
ઉપરથી તમે સારી રીતે સમજી શક્યા હશે કે ' ગુજરાત પ્રાંત '
એ મુંબાઇ ઇલાકાનો એક ભાગ છે. અને ગુજરાત જેવા ચાર પાંચ
પ્રાંત મળીને મુંબાઇ ઇલાકા થાયેલો છે.

સીમા—વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ધર્માન બાબુએ બહુચિરતાન,
પંજાબ, અને રજપૂતસ્તાન, પૂર્વે સરહદપર મધ્ય હિંદનાં દેશી રાજ્યો
મધ્ય પ્રાંત અને નિઝામનું રાજ્ય. દક્ષિણે મદ્રાસ પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર
તથા પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર.

પહાડો—સિંધની પશ્ચિમ સરહદપર હાલાપર્વત, પૂર્વની સ-
રહદપર વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ પર્વત પશ્ચિમ
ધારના નામથી ઓળખાય છે. એમાં એથેરાન અને મહાબળેશ્વર
એ એ ઉંચાં સારી હવાવાળાં શિખરો છે.

નદીઓ—સિંધુ, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા વિગેરે
ગોદાવરી નાશિક પાસેથી, અને કૃષ્ણા મહાબળેશ્વરના કુમરમાંથી
નીકળે છે.

પ્રધીધ—નર્મદા નદીમાં સુરપાણુનો ઘોધ. અને કાનમ
જીલ્લાની શિરાવતી નદીમાં ઝેરસખ્યાનો ઘોધ છે.

રણુ—કચ્છનું, અને સિંધમાં થરપારકરનું.

અખાત—કચ્છ અને અંહાતનો.

ખંદેરો કરાંચી, મુંબાઇ, કારવાર, ભરૂચ, ભાવનગર વિગેરે.
આખો હવા ને વરસાદ-સિંધમાં રણુ ઝેરવાથી સખત તાપને
લીધે વરસાદ બહુજ ઓછો પડે છે. નૈરત્યકોણુનો દિ ગાઈ વાયુ
સાક્ષિદ્રિ પર્વતને અશડવાથી રત્નાગીરી, કાળ્યાયા, અને મુંબાઇ
તરફ વરસાદ ઘણો પડે છે. મધ્ય ભાગની હવા ઠોરી છે. પશ્ચિમ
ખાણુના હરીઆપરના પ્રદેશની હવા લેજવાળી છે અને ગુજરા-
તના ઉત્તર ભાગની હવા સુકી છે.

વનરૂપતિ ને જાનવર-કુગરોનાં જંગલોમાં સાગ, સીસમ,
રાયણ, મહુડા, વાંસ, અને ઈલાકાના ઘણા ભાગમાં આંખા, આમલી
લીમડા, પીપળા, ફણસ, વડ, ખાવળ વિગેરે ઝાડો જોવામાં આવે છે.

સિંધમાં જંગલી ગધેડાં અને ઉંટ, કચ્છ કાઠિઆવાડમાં

x શિક્ષકોએ યોધને અર્થ સમજાવે અને તેને માટે પાંચમી ગ્રાપડીના
૨૬ ગા પાઠમાંના ચિત્રનું દિગ્દર્શન કરાવવું અમર જો બની શકે તો એવા
પ્રયોગો કરી બતાવવા. લેખક જો. આ.

*રણુ કાને કહેવાય, તેમાં કેવી રીતે મુસાફરી થાય, તેમાં મુખજળ
કેમ દેખાય છે. વિગેરે બાબતોનું વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન હોવું એવી શિક્ષક
મહાશયોને અમારી વિનંતી છે. ચોથી ગ્રાપડીનો પાઠ ૪૨ મો જુઓ.

ધોડા, ગીરના જંગલમાં સીંહ અને અન્ય ડુંગરાઓમાં વાઘ, રીંછ
ચિત્તા હીપડા. સાબર, કુશ્મર, હરણુ વિગેરે જંગલમાં આવે છે. તથા
આમ્ય પશુઓ ગાય, બેંસ, બળદ, બકરાં, ઘેટાં સર્વ સ્થળે હોય છે.

વસ્તી—આખા મુંગઈ જિલ્લાકાની કુલ વસ્તી પોણાચાર કરોડ
માણસોની છે. અને તેને પોણા લાગ લિંદુઓ છે.

ધર્મ—હિંદુ, જૈન, ખ્રીસ્તી. પારસી, ને ઇસ્લામી.

ભાષાઓ—સિંધી, કચ્છી, ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી ને ઇંગ્રેજી

ધંધા—ખેતી, કારીગરી, મજૂરી, નોકરી, અને વેપાર રેશમ,
સુતર વિગેરેના વણાટનો.

ખનીજ કાઢિઆવાડના ડુંગરોમાંથી પથ્થર ધારવાડમાંથી
લોહાની કાચીધાતુ અને સોનું સિંધના પશ્ચિમના પહાડોમાંથી
ફટકડી, ત્રાંચુ, સીસું, અને ગંધક, પંચમહાલમાંથી લોહું અને
મેંચેનીજ રાજપૂંપળાના ડુંગરોમાંથી અઢીક અને આરાસુરના
આરસપહાણુ. વિગેરે.

ખેતીની પેદારા—ઘઉં ડાંગર, મકાઈ, જર, બાજરી, કઠોળ
વિગેરે અનાજ, કપાસ, તેલીબીયાં, તમાકુ પાન, સોપારી, ફળાં
મેવો વિગેરે.

વેપારના માર્ગ—ઉત્તર વિભાગમાં બોમ્બે જરોડા એન્ડ
સેન્ટ્રલ ઇડિઆ રેલવે, મધ્ય વિભાગમાં ગ્રેટ ઇડિઅન પેનિનશ્યુ-
લર રેલવે, અને દક્ષિણમાં સંધન મરાઠા રેલવે કાઢિઆવાડમાં

નાની માપની રેલવેઓ તથા ઇલાકાના બંદરોનો આગમોટ મારફતનો દરિયાઈ માર્ગ. એ વેપારી માર્ગો છે.

ઇલાકાની રાજવહિવટ પદ્ધતિ.

મુંબાઈ ઇલાકાના પાંચ ભાગ (જિલ્લા) છે તે દરેકના ઉપરી કમિશનર છે. તેમનું નીમણુંક દર પાંચ વર્ષે થાય છે, દરેક મોટા અધિકારીઓ પાંચ પાંચ વર્ષે બદલાય છે. ગવર્નરને રાજ કારભાર ચલાવવામાં મદદ કરવાને વાઈસરાયની માફક બે મંડળો હોય છે.

(૧) એગ્રીકલ્ચરિય—ઇલાકાનો કારભાર ચલાવનાર મંડળ એમાં માત્ર ચાર સભાસદો હોય છે.

લેજલેટીવ—કાયદા બાંધનાર મંડળ એમાં ૪૮ સભાસદો છે. ઇલાકાના ન્યાય ખાતાનો વહીવટ મુંબાઈની હાઈકોર્ટના હાથમાં છે. તે ગવર્નરથી સ્વતંત્ર છે. તેમાં જિલ્લાવાર સેશન્સ જડજે, અને તાલુકાવાર સબોર્ડિનેટ જડજે કે મુન્સિફ એ મુખ્ય અમલદારો છે.

મુંબાઈ ઇલાકાના કુદરતી વિભાગ—જન સમાજનો રીવાજ રીતભાત, સ્થાનીક ભાષા, અને રચના ઉપરથી આપણા ઇલાકાના પાંચ કુદરતી ભાગો પડે છે. (૧) સિંધી ભાષા બોલનાર સિંધુ નદીના આસપાસનો સિંધપ્રાંત. (૨) કચ્છીભાષા બોલનાર કચ્છી લોકોનો કચ્છ પ્રાંત (૩) ગુજરાતી ભાષા બોલનાર ગુજરાતી લોકોનો ગુજરાત પ્રાંત. (૪) મરાઠી ભાષા બોલનાર મરાઠા લોકોનો મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત. અને (૫) કાનડી ભાષા બોલનાર દ્રાવીડ લોકોનો કાનડા પ્રાંત.

મુખ્યાઈ ઇલાકાના રાજકીય વિભાગ.

વિભાગ.	પ્રાંત	મુખ્ય શહેર.
૧ ઉત્તર વિભાગ.	ગુજરાતને કચ્છ.	અમદાવાદ, ભુજ વિગેરે
૨ સીધ વિભાગ.	સીધ	કરાચી-વિગેરે.
૩ મધ્ય વિભાગ.	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> { પૂર્વ ખાનદેશ, પશ્ચિમ ખાનદેશ ને અહમદન- ગર જલ્દો. </div>	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> } નાશિક, અહમદનગર પુના વિગેરે. </div>
૪ દક્ષિણ વિભાગ.	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> { વિજપૂર કાનડા ને રત્નાગિરિ જલ્દો. </div>	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> } વિજપૂર, રત્નાગિરિ વિગેરે. </div>

૧ ઉત્તર વિભાગ.

ઉત્તર વિભાગમાં ગુજરાત અને કચ્છ એ બે પ્રાંતો આવેલા છે. તે પૈકી ગુજરાતનું સમસ્ત વર્ણન ત્રીજા ધોરણમાં કરી જવા બીએ જોવી અને કચ્છ પ્રાંતથી શરૂ કર્યું છે.

કચ્છ પ્રાંત.

“ કચ્છ દરિયા-કિનારાની ભૂમિ ” કચ્છ એ દેશીરાજ્ય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ આપણા અમદાવાદ જલ્લાથી બમણું છે પણ વસ્તી તેથી ઘણી ઓછી છે.

કુદરતી રચના-કચ્છનો દક્ષિણ કાંઠો સપાટ અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની બીજી દીક્ષાઓની જમીન કુંગરાળ તથા પથરાવાળી છે. ત્યાં ઘણી વખત ધરતી કંપ થાય છે.

દરિયા કાંઠા ભાગે હોવાથી લોકો સાહસિક છે. નેપારાથે

પરદેશ જાય છે. કચ્છના બણા ભાટીઆઓ મુંબાઈમાં સક્ષાધિપતિ થઈ પડ્યા છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—ભુજનું કસબી અને હીરનું ભરતકામ બહુ વખણાય છે. અને ફટકડી, મુરોખાર અને સોના રૂપાનાં નકસીદાર વાસણો પરદેશ જાય છે.

રાજ્ય જાડેના રજપુતનું છે રાજને રાવ કહે છે અને રાજધાની ભુજમાં છે. તથા પોલિટિકલ એજન્ટ પણ ભુજમાં રહે છે.

જાણવા લાયક સ્થળો (૧) ભુજ એ કચ્છની રાજધાનીનું નગર ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ વસાવ્યું હતું. તેમાં ભુજંગ સાપનું દેહેરું હતું તેથીજ તેનું નામ 'ભુજ' પડ્યું છે. રાવશ્રી પ્રાગમલજીનો મહેલ, અંગ્રેજ હાઇકોર્ટ જોવા લાયક છે. (૨) માંડવી. દક્ષિણ કિનારે બંદર છે. ત્યાં આગખોટ આવે છે. અને ખસાસાઓની સગવડ આટો દીવાદાંડી બાંધેલી છે. (૩) કંથ. કોટ એ ભુજનું ઐતિહાસિક શહેર છે.

સિંધ પ્રાંત.

કચ્છની ઉત્તરનું રણ આળંગીને જતાં સિંધ વિભાગ આવે છે. તે આખા મુંબાઈ પ્રસાદનો ઉત્તર ભાગ છે. ત્યાંથી આગળ જઈએ તો બહુચિસ્તાન અને પંજાબ આવે છે. સિંધ વિભાગને લગતું ખેરપુર સંસ્થાન છે. તેના પોલિટિકલ એજન્ટ સમર જહાના કબેક્ટર છે.

કુદરતી દેખાવ-અર્થે ભાગમાં સપાટ મેદાન. પુર્વ ભાગમાં મોટું રણ, રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા—દક્ષિણ ભાગ નીચેનો આર-વળો તથા પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરાઓ ધણા હોવાથી ધાતુચારા પુષ્કળ હોય છે.

હોકો સિંધી, બલુચી, મુસલમાન, અને હિંદુઓ રણ વસે છે. પરંતુ તેઓ મુસલમાનતા જોવા પહેરવેશ પહેરે છે. તે સિંધી બલુચી ભાષા બોલે છે.

આમોહવા—તાપ ધણો પડવાથી વરસાદ બહુ થોડો પડે છે. કિનારાપરની હવા દરીયાને લીધે સારી છે. પણ જોકેકામા-દમાં પુષ્કળ ગરમી પડે છે.

નિકાશ તથા ઉદ્યોગ. ઉચી જાતનું રૂંથેર શેતરંજીઓ આમ-લાની સુંદર વસ્તુઓ, અને માટીનાં વાસણો સારા બનાવે છે. તથા ચોખ્ખા, રૂં, ઊંને, અને હાડકાં બહારગામ જાય છે.

ગુજરાતથી સિંધમાં જવાનો માર્ગ. (૧) ભાવનગર. પોરબંદર કે ભાવનગરથી આગખોટમાં ખેરીને સીંધના, કરાંચી બંદરે જવાય છે. (૨) મેસાણા જંકશનથી રજપુતાનામાં થઈને રેલવે માર્ગે કરાંચી જવાય છે. (૩) હાલ કચ્છના રાજામાં થઈને ટુંકે રસ્તે આગખોટી લઈ જવાની યોજના રચાય છે.

સિંધના રાજકીય વિભાગો.

વિભાગ.	ઉપરી અધિકારી	મુખ્ય સહેર.
૧ કરાંચી હલ્લો.	કલેક્ટર	કરાંચી
૨ હૈદરાબાદ હલ્લો.	કલેક્ટર	હૈદરાબાદ

૩	ધરપારકર જીલ્લો	ઉપયુટી કમિશનર	ઉમર કોટ
૪	સકર જીલ્લો	કલેક્ટર	સકર
૫	ભારખાના જીલ્લો	કલેક્ટર	ભારખાના
૬	સિંધનો ઉપલો સર- હદનો મુલક	ઉપયુટી કમિશનર	જોકાકાખાદ
૭	ખેરપુર સંસ્થાન	પોલિટિકલ એજન્ટ (સકર જીલ્લાના કલેક્ટર)	ખેરપુર.

૧ કરાંચી જીલ્લો.

આ જીલ્લો સુરત જીલ્લાથી ૭ ગણો મોટો છે ને તેનો ધણો ભાગ ખરબચડો તથા વેરાન છે. નદીના મુખ આગળનો પ્રદેશ નીચો અને ભેગવાળો છે વસ્તી સુરત જીલ્લાનો ૬ છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) કરાંચી ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં બ્રિટન સર-કારને હાથ આવ્યું ત્યારથી તે આખાની પામી ગયું છે. સિંધ વિ-ભાગનું નાકું અને હાથ મોટું બંદર તથા વેપારી મથક છે. (૨) ઠંઠા જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે.

૨ હિંદાબાદ જીલ્લો.

આ જીલ્લો કરાંચી જીલ્લાની પૂર્વ છે. સુરતથી પચિસગણો મોટો છે. અને વસ્તી તેનાથી દોઢગણી છે. ને તેમાં પુષ્કળ નહેરા છે, કારીગરી માટે આખા સિંધમાં આ જીલ્લો પ્રખ્યાત છે. ચેતરજી, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ ને આમડાની ચરતુઓ વખણાય છે.

મુખ્ય શહેર—દેવગામ. ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં બ્રિટિશ સરકારને હાથ આવ્યું ત્યાંમુઠી તે સીંધની રાજધાની ગણાતું. ત્યાંનું રૂપાનું અને લાખનું કામ થતું સાફ થાય છે.

૩ થર અને પારકર જિલ્લો.

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી ત્રણ ગણો મોટો છે ને પૂર્વ ભાગમાં વિશાળ રણ આવેલું હોવાથી વસ્તી સુરત જિલ્લાથી ઓછી છે. ત્યાં લાખની, શેતરંજી અને ચામડાની ચીજો સારી અને છે.

મુખ્ય શહેર—ઉમર કોટમાં ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં મહાન અકબરશાહ જન્મ્યા હતા.

૪ સક્કર જિલ્લો.

અગાઉ આ જિલ્લો “શિકારપુર તાલુકો.” એ નામથી ઓળખાતો. ઇ. સ. ૧૯૦૧ થી સરકારે તેમાં કેટલોક ફેરફાર કરી તેનું નામ “સક્કર જિલ્લો” રાખેલું છે. તે સુરતથી ત્રણ ગણો છે. ને જેની નિકાશ અનાજ, સરસવ રૂ તથા તલ છે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) સક્કર જિલ્લાનું સદર સ્ટેશન છે. (૨) શિકારપુર એન પહેલાં ખોરાકાનની ભાગોળ કહેતા. ત્યાં શેતરંજી અને ગામઠી કાપડ સાફ અને છે તથા મોટું વેપારી મથક છે. (૩) સક્કર ખેટ, એ સક્કર ને શહેરી વચ્ચે સિંધુ નદીમાં ખેટ છે. તે તેપર એક મોટો કિલ્લો છે.

૫ લારખાના જિલ્લો.

સુરત જિલ્લાથી ત્રણ ગણો, પણ વસ્તીમાં સરખોળ છે.

મુખ્ય શહેર (૧) રાજધાનીમાં પુષ્કળ બગીચા છે. અને ગરમ, સુતરાઉ કાપડ તથા પિત્તળનાં વાસણ સારાં બને છે (૨) સેવાન એમાં બાદશાહ સિકંદરના વખતનો એક જુનો કિલ્લો છે.

સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક.

આખા સિંધની તો થું પણ મુંબઈ દિવાકાનો ઉત્તર ભાગ આ જલ્લો છે સુરત જલ્લાથી દોઢ ગણો મોટો છે પણ વસ્તી તો ફક્ત તેનો ફૂં જ છે.

મુખ્ય શહેરો-જેઠાબાબાદ ઈ. સ ૧૮૪૭ માં 'ખાનપર' નામના જુના શહેરની જગાપર જેકબ સાહેબે વસાવ્યું હતું.

૭. ખેરપુર સંસ્થાન.

આ નાનકડું મુસલમાની રાજ્ય સુરત જલ્લાથી ૪ ગણું મોટું પણ વસ્તીમાં તેનો ફૂં છે. રાજા બહુચ જાતના મુસલમાન છે. ને પોલિટિકલ એજન્ટ સક્કર જલ્લાના કલેક્ટર છે. તે રાજધાનીનું શહેર ખેરપુર છે.

સોડાખાર, રૂ, અનાજ, તેલીખીઆં, ઘી, તમાકુ ને ગજા એ તેની નિકાશ છે. તેમજ હાથીદાંતનું કામ, તરવાર, લાખનાં રમકડાં શેતરંજ વિગેરે ચીજો સારી બને છે.

મુંબાઈ બેટ.

આ બેટ ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્ટુગાલના રાજાએ ઈંગ્લાંડના ખીજા ચાર્લ્સ રાજાને કન્યાદાન તરીકે આપ્યો હતો, તે વખતે તે

ધણી અધમ અવસ્થામાં હતો. આદર્શ રાજાએ ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીને લાડે આપ્યો અને કંપનીએ ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં તેમાં કેાડી નાખી સારથી તે મુંબાઇની આબાદી દિન-પ્રતિદિન વધી પડી.

મુંબાઈ નામ પડવાનું કારણ. આજે મુંબાઇ, દુનિયાનાં સર્વ શહેરોમાં મોટામાં મોટું, સારામાં સારું, અને આખા દિંદનું પહેલા વર્ગનું બંદર છે. મરુમાદેવી અથવા મુમ્બાદેવી માતાપરથી તેનું નામ મુંબાઇ રાખવામાં આવ્યું છે. બેટમાં આવળ કરતાં સારૂ ફરીઆની ખાડી ઉપર પૂજો પાંખ્યા છે અને તે ઉપર બા. બા. એન્ડ સી. આઈ, તથા જી. આઇ. પી. રેલવેઓ હે છે.

વિસ્તાર અને ખાડું—મુંબાઈ બેટ ૧૧૫ માઇલ લાંબો, ૪ માઇલ પહોળો, અને ત્રિકોણાકારે આવેલો છે. પ થી ૭ ચારસ માઇલ જેટલા ભાગમાં તેનું ખાડું છે, બારામાં વહાણો અને આગબોટો હમેશાં જથાબધ રહે છે, ને દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાંથી માલ લાવે છે ને લઇ જાય છે. તે બારાનું રક્ષણ કરવા માટે લશ્કર તથા મનવારો રાખેલાં છે,

બારામાં ફેટલાક નાના બેટ છે તેમની ધારાપુરી નામનો બેટ કુંગરમાંથી કારી કાઢેલાં દેહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે;

મુંબાઇનો પશ્ચિમ ભાગ—બેટની પશ્ચિમે “બ્રેકવે” નામનો એક પહોળો અખાત છે. તેની તથા બારાની વચ્ચે આવેલી જુઓ જમીન “ક્રાઇ (કિલ્લો)” એ નામથી ઓળખાય છે. તે

ભાગમાં મોટા મોટા વપારીઓ અને શાહુકારોની બધા દુકાનો, અને વસુલાત, ન્યાય, ટપાલ, તાર વિગેરે સરકારીખાતની લાખો રૂ. ના ખર્ચથી બંધાવેલી ભારે ઓફીસો, અને બીજાં મુંદર, બધા મકાનો બાંધેલાં છે, કોટની ઉત્તર તરફ દેશીઓથી વસેલો ભાગ આવે છે તેને બહાર કોટ કહે છે.

વસ્તી—મુંબઈની વસ્તી લગભગ ૧૦ લાખ માણસોની છે. પુષ્કળ હુમર ઉધાગનાં કારખાનાં, વરાળ મંત્રથી ચાલતા ચેંકડો સાંચા, અને સુતરાઉ, ઊન અને રેશમી કાપડની પુષ્કળ માલો છે. જેમાં લાખો માણસો રાજ મેળવે છે.

જુદી જુદી પ્રજા—જપાન, સિલોન, અફઘાનિસ્તાન, બંગાળા, મદ્રાસ, મારવાડ, પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, ગુજરાત, દક્ષિણ વિગેરે જુદા જુદા દેશોના લોકો જ્યાંમાં આવે છે અને તેઓની મુખ્ય ભાષા અંગ્રેજી, હિંદી, મુજરાતી, મરાઠી, મારવાડી વિગેરે છે.

શહેરની આંદરનો દેખાવ—શહેરમાં ઈલેક્ટ્રીક બળથી દ્રામ ચાલે છે. ગ્યાસના દીવા ચાલે છે. અને એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં રેલવેથી પણ જવાય છે. પરેલ રોડ, ચની રોડ. આંટરોડ બોરીબંદર, કોલાબા વિગેરે મુખ્ય સ્ટેશનો શહેરમાં જ છે. મ્યુનિસિપાલ ઓફિસ, ક્રાફ્ટ મારકીટ, ટંકસાળ રાઉન હોલ, બોરીબંદર સ્ટેશન, રાજાજીઈ હાવર, દીવાઈંડી, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન, સમહુસ્થાન, એપોલો સ્ટ્રીટ, સરકારી ઓફિસો, શ્રીમંતોના બંગલા, અને બગીચાઓ, મુસ્લિમ

દેવી, વાલકેધર આદિક દેવસ્થાનો વિગેરે ઘણું ઘણું જોવા લાયક છે.

રાજ્ય પદ્ધતિ—આખો ખેટ કલેક્ટરના તાબામાં છે. તેમના ઉપરી કમિશનર પણ મુંબાઈમાં છે, ને તે આખા ઇલાકાના જકાત તથા આબકારી ખાતાની પણ સંભાળ લે છે. ગવર્નર સાહેબ ડિસેમ્બરથી માર્ચ સુધી નલબાર હીલપર રહે છે ન્યાય અને પોલીસની વડી અદાલતો છે. મ્યુનીસીપાલિટી ધણી ભારે છે ને તેની વાર્ષિક ઉપજ ૮૦ લાખ રૂ. ની છે. શહેરથી દૂરનાં વિહાર, તુળસી, અને તાંસા તળાવોમાંથી આખા શહેરને નજોવડે મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે.

ઉચ્ચી કેળવણીનાં સ્થળ—શહેરમાં ત્રણ મહા વીધાલયો, એક કાયદાનું મહાવિદ્યાલય. એક વૈદક મહા વિદ્યાલય, એક પશુ વૈદક મહા વિદ્યાલય એક હુતરશાળા, એક ચિત્ર, તથા ઉદ્યોગનાં શાળા, અને એક મહાન વિદ્ય વિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી) છે.

મુંબાઈ ઇલાકાના તાબામાં અરબસ્તાનના સંસ્થાન.

મુંબાઈમાં આવતાં વહાણો, અને આગખોટાના રક્ષણ માટે સરકારે એડનમાં એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું છે; મુંબાઈથી ગોટમાં બેસીને તે સંસ્થાનમાં જતાં ૬ દિવસ લાગે છે.

મુખ્ય વેપાર—અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના કિનારા પરનાં સંસ્થાનો જોડે ચાલે છે. દરેક સ્ટીમર આ સંસ્થાને અટકે છે. ને ક્રામશઃ વિગેરે જોઈતી ચીજો ભરી લેછે.

એડનથી થોડાક માઇલ પર લાલ સમુદ્રમાં પેરિમ અને સોકોટ્રા
શાપુઓ છે. તે પણ મુંબાઇ સરકારને તાબે છે.

મધ્ય વિભાગ.

એ મુંબાઇની પૂર્વે આવેલો છે. ને સહ્યાદ્રિના ઘોરઘાટ અને
જળ ઘાટને રસ્તે થઈને તે વિભાગમાં જવાય છે.

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી ત્રણ ગણો મોટો અને
હુંગરાળો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેની હવા ઠારી છે, તાપ ઘણો અને
વરસાદ થોડો છે.

પહાડો—સહ્યાદ્રિ, ચાંદવાડ અને સાતમાળા, (અજિન્તા)
નદીઓ—ગોદાવરી, ભીમા; કૃષ્ણા; નિરા, સીના,
ને વાણી.

વસ્તી—ગુજરાતી અને મારવાડીઓની તથા જંગલોમાં
લીલ, કાથેડી, વારલી વિગેરે અનાય પ્રજાની અને અહમદન-
ગરમાં ખ્રિસ્તીઓની વસ્તિ છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—અનાજ, રૂ, તેલીબીઆં, અને હાથનું વણાટ
કામ પરદેશ જાય છે, અને કાગળના જાડાં પુઠાં, ત્રાંબા પિતળનાં
વાસણો, ધાવળીઓ, અને દક્ષિણી સ્ત્રીઓને પહેરવાની સાડીઓનો
ઉદ્યોગ સારાપાયા પર ચાલે છે.

રેલવે માર્ગો જી. આર્થ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો કલકત્તા
મદ્રાસ, અલાહાબાદ, દિલ્હી વિગેરે સ્થળે જાય છે અને બીજો

ફાંટો ખાનદેશ જીલ્લામાં તથા ત્રીજો ફાંટો દાક્ષિણમાં પુના તથા શોલાપુર થઈને નિગમના રાજ્યમાં જાય છે.

જીલ્લાઓ (૧) પશ્ચિમ ખાનદેશ, (૨) પૂર્વ ખાનદેશ (૩) નાસિક (૪) અહમદનગર. (૫) પુના. (૬) સતારા, અને (૭) શોલાપુર, મધ્ય વિભાગના કમિશનરનું સદર સ્ટેશન પુના છે.

૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ જીલ્લો—આ જીલ્લાનો ઉત્તર ભાગ ડુંગરાળો છે. તે તેમાં લીસા વસે છે. પીળનેર તરફનો ભાગ પહાડી હોવાથી ત્યાં વધારે વરસાદ વરસે છે. લોકો મરાઠી બાષા બોલે છે તે જીલ્લામાં વણજારાઓ ધણ વસે છે.

મુખ્ય શહેરો. ૧ ધુળીઆ. અળસી તથા રૂપા વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ૨ નંદરખાર—એ શહેર નંદગવલી નામના મુસલમાન સુલતાને વસાવેલું છે. અને ૩, અળસી ધર્મ, ચણાને રેસા તેલના વેપારનું મથક છે.

૨ પૂર્વખાનદેશ જીલ્લો—આ જીલ્લો પણ ડુંગરાળ છે. તેના ડુંગરાપર ઘાઠાં જંગલો છે. હવા એકંદરે સારી છે. પરંતુ ઉનાળામાં સખત તાપ પડે છે, નિઃશ્વાસ—અનાજ અને રૂ છે.

મુખ્ય શહેરો—જળગામ ૩ તથા અળસીના વેપારનું મથક છે, ભુસાવળ રેલવે જંકશન છે. અહીંથી જી, આઈ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો અલાહાબાદ અને બીજો નાગપુર ઉપર થઈને કલકત્તા જાય છે.

૩ નાસિક જીલ્લો—આ જીલ્લાના મધ્ય ભાગની હવા સારી

છે, પણ પુર્વ ભાગમાં તાપ ધણો પડે છે. નિઃશ્વ અનાજ કે તેલીબીયા, નાગડી, અને શેરડી, અંજીર, કેળાં વિગેરેની છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) નાશિક—સ્ટેશનથી ૪ માઇલ દુર ગોદાવરી ને જમણે તીરે આવેલું છે. તેમાં પંચગટીનું પવિત્ર સ્થળ અને ઘણાં દેવાલયો છે. (૨) ત્રંબક એમાં સિંહસ્થ વર્ષમાં જત્રા ભરાય છે; (૩) સિતર—એ ગામમાં શેરડી, પાન, કેળાંને ઠાંગર થાય છે, અને નંદરબાર વસાવતાર નંદગવલી સુલતાને વસાવેલું છે. (૪) ચાંદકડ તાલુકામાં દ્રાક્ષ બહુ થાય છે. (૫) ધંગતપુરી હેઈ વિગતપુરી ગામ આગળ ચમતે થળ ધારને રસ્તે જ. આઇ. પી. રેલ્વે નાશિક જલ્લામાં દાખલ થાય છે. (૬) દેવલાલી હવા આવતું સ્થળ છે.

૪ અહમદનગર જલ્લા—નાશિકની દક્ષિણે આવેલા આ જલ્લાની હવા એકંદરે સારી છે, પશ્ચિમ ભાગ ફૂગરાળ છે ને તેમાં કળાસુંબાઇનું જિયું શિખર છે, જલ્લામાં મરાઠાની વસ્તી વધારે છે અને અનાજ, શેરડી, પાન તથા કેળાં પુષ્કળ થાય છે. આ જલ્લાના જમખેડ તાલુકા આગળથી નિજમના રાજ્યની હદ સર થાય છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) અહમદનગર —એ સીના નદીને કાંઠે છે. ઇ. સ. ૧૪૯૪ માં તે અહમદ નિજમશાહે વસાવેલું હતું. અને ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અકબરના હુકમ મુજબ તેને ધેરું હતું ત્યારે તે વખતની રાજ કર્તા રાણી ચાંદગીબીએ તેનો બહાદુરીથી ખચાવ કર્યો હતો આ શહેરમાં મુસલામોના વખતની મસ્જિદો માત્ર બેવા

જેવી છે (૨) ખડકી ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં મરાઠા અને નિજામ વચ્ચે આ શહેર આગળ લડાઇ થઇ હતી. કે જેને ફર્દાસી લડાઇ કહે છે.

૫ પુના જીલ્લો—આ જિલ્લામાં નાની નાની નદીઓ બહુ છે તે તે બધાં પૂર્વમાં બીમાને મળે છે. કેટલાક ડુંગરો પર કિલ્લા અને માતાનાં દહેરાં છે, હવે બેજવાળા તથા કોરી છે અને દ્રાક્ષ અંજીર, નારંગી વિગેરે પુષ્કળ મેવો થાય છે તથા પિત્તળને રૂપાનાં વાસણ, માટીનાં રમકડાં ખસના પાખા તે રેશમી કાપડ સાદું બને છે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) પુના—એ પેંથાના વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું. હાલપણુ ગવર્નર સાહેબ ચોમાસાના ચાર માસ ત્યાં રહે છે. બેમહાવિદ્યાલય, અને એક ઈજનેરી જ્ઞાન આપવાનું મહા વિદ્યાલય તથા ગવર્નરનો દરબારહોલ તે પાર્વતી ડુંગર વિગેરે જોવા લાયક છે, (૨) ખડકી આગળ અંગ્રેજ અને પેંથા વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં લડાઇ થઇ હતી. હાલ અહીં અંગ્રેજ લશ્કરની છાવણી છે. (૩) લોન્ગાવલા ખોરઘાટ પર હવે ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાંથી થોડે દૂર ડુંગરમાંથી કાતરી કાટેલી ગુફાઓ જોવા લાયક છે.

૬ સતારા જિલ્લો—પુના અને સતારા જિલ્લાની વચ્ચે ભોર અને ફર્દાસ એ બે દેશી સંસ્થાનો આવેલાં છે. સતારા એ પહાડી સ્થલક છે, મધ્ય ભાગ ઘણો રસાળ છે. અને વાયવ્યમાં મહાબળેશ્વર નામે હંચું જિખર છે. હવે એકંદરે સારી છે. અને મોન્સુન

પવનથી વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. પશ્ચિમનાં જંગલોમાં સુખ્યઃ આંખા, ફણસ, વાંસ વિગેરે થાય છે દક્ષિણના મહાન વીર. શિવાજીનું માવલ લસકર આ જીલ્લાના કુંગરો પર રહેનાર મરાઠાઓનું હતું.

મુખ્ય શહેરો (૧) સતારા—સતાર ઠાટને લીધે આ શહેરનું સતારા નામ પડેલું છે, અહીં શિવાજીના વંશના રાજકર્તા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં છેલ્લા રાજાને વારસ નહિં હોવાથી રાજ્ય ખાલસા થયેલું છે.

(૨) મહામળેશ્વર—જવલી તાલુકામાં હવા ખાવાનું મુખ્ય સ્થળ છે. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં મુંબાઈના ગવર્નર સરજોન માલકમે સતારાના રાજા પાસેથી બીજાં ગામો આપીને તેના જલ્લામાં લીધું હતું. તે રેલવે સ્ટેશન છે, અને પુનેથી ત્યાં સુધી મોટારકારમાં બેસીને પણ જવાય છે.

૭ સોલાપુર જીલ્લો—આ જીલ્લાના ખાસી તાલુકાનીઆજી બાજી નિજમનો મુલક આવેલો છે, હવા તંદુરસ્ત છે પણ તાપ ઘણો પડે છે. જી. આઈ. પી. રેલવે આ જીલ્લામાં થઈને નિજમના મુલકમાં જાય છે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) સોલાપુર—આ શહેરના નૈઋત્ય ખુણા પરનો મોટો કિલ્લો બ્રાહ્મણી વંશના સ્થાપનાર હસનગંગુએ બંધાવ્યો હતો શહેરમાં કાંતવા, વણવાની મિલો છે તેમાં દેશી લુગડાં સારાં બને છે (૨) ખાસી—કપાસ અને તેલીબીયાનું વે-

પાર મથક છે. અને (૩) પંદરપુર—હીમા નદીપર પંદરી વિઠાબાનું મોટું જગાનું સ્થળ છે ત્યાં તપખીર, અગરબત્તી, કંકુ અને દાળીઆ સારા બને છે.

નાનાં દેશી રાજ્યો.

(૧) થહેવાસી પરગણાં—એ હીલ લોકોનાં નાનાં નાનાં પરગણાં પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્યમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે આવેલાં છે. તેમાં મહુડાં, મધ, લાખ અને ઈમારતી લાકડાં થાય છે.

(૨) સુરગાણાનો મુલક—એ હિંદુ રાજ્યને તામે છે. સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમે અને ડાંગની દક્ષિણે છે. તદ્દન પહાડી છે અને ખંભાતના રાજ્ય જેવડો પ્રદેશ છે. તેના ઉપર નાશક જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ છે. અને ડાંગર, નાગલી તથા ઈમારતી લાકડાં એ તેની નિકાસ છે.

(૩) સતારા જાગીર—નીચે જણાવેલી બધી જાગીરો એક વખત સતારાના રાજ્યના તાબામાં હતી. જેથી આજે પણ તેઓ ‘ સતારા જાગીર ’ એ નાંમથી ઓળખાય છે.

ભોર—પંતસચીવનામના બ્રાહ્મણ જાગીરદારનું આ સંસ્થાન પુના જિલ્લાની દક્ષિણે છે. અને પુનાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. મુલક કુંગરાળ છે બરૂચ જિલ્લા જેવડો છે. ને તેમાં ડાંગર, તલ તથા નાગલી પાકે છે.

ઝોંપ—રાજા પંત પ્રતિનીધી છે. સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ છે અને ખંભાતના રાજ્યથી શબ્દ મળ્યું છે.

ફલટણુ—રાજા રજપુત સરદાર છે. તે નિ'બાળકર નામથી ઝોળખાય છે. સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. તેમાં મુખ્ય પાક જુવાર, ચણા, તેલીબીયાં તથા સાગનું લાકડું છે. અને પત્થરની મુર્તિઓ સારી કાતરવામાં આવે છે.

અકલકોટ સંસ્થાન—રાજા લોંસલે કુટુંબનો છે—પોલિટિકલ એજન્ટ સોલાપુર જિલ્લાના કલેક્ટર છે. રાજ્યની હવા ઠંડી ને સારી છે. તથા પેદાશ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા અને ધઉંની છે.

દક્ષિણ વિભાગ.

આ વિભાગ સહ્યાદ્રિ પર્વત અને અરબી સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો છે. વેસ્ટ ઇન્ડિયા પોર્ટુગીઝ રેલવે આ વિભાગમાં લોખંજકશનથી શરૂ થઈને માર્મો ગોવા ખંદર સુધી જાય છે.

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી બમણો છે. તેમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો, કાળીભુમિ અને ખેડાણુ લાયક જમીન છે પશ્ચિમ ભાગની હવા ભેજવાળી છે અને વરસાદ પુષ્કળ પડે છે,

પર્વત—દક્ષત સહ્યાદ્રિ—બધે ફેલાયેલો છે.

નદીઓ—ભીમા, કૃષ્ણા, ડાબુ. તુમલદ્રા, શીરાવતી, મટ પ્રભા, અને મહાપ્રભા, શીરાવતીમાં ગેરસરપાનોસોધ નેવાલાયક છે,

જંગલો—કોલાબા જીલ્લાનાં જંગલોમાં સાગ અને સીસમ પુષ્કળ થાય છે—રતનાગીરીનાં જંગલોમાં સીસમ, વાંસ અને ખેરનાં ઝાડો પુષ્કળ છે. અને ઝેરી સાપ પણ જંગલોમાં આવે છે.

વસ્તી—લિંગાયત બ્રાહ્મણોની, ખ્રિસ્તી, યાદુદી, અને મરાઠાઓની છે. ભાષા કાનડી, મરાઠી, અને અંગ્રેજી બોલાય છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—પશ્ચિમ ભાગમાં અલીબાગ, રતનાગિરિ, માલવણ બેગુલો, કારવાર, અંકોલ, કુમટા અને હોનાવર એ બંદરો છે- ત્યાંથી અનાજ, સાગ, મીઠું, નાળીયેર, કોપરેલ સુખડ કામ માછલી વિગેરે પરદેશ જાય છે—અને કાથાનાં દોરડાં વણવાનો સાદડી ગુંથવાનો, જંગડી બનાવવાનો, તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

ખનીજો—ધારવાડ જીલ્લામાંથી સોનું, રૂપ. લોખંડ, તાંબુ વિગેરે નીકળે છે.

જીલ્લાઓ—(૧) વિજ્ઞપુર, [૨] બેલગામ. (૩) ધારવાડ, [૪] કાનડા, [૫] રતનાગિરિ અને [૬] કોલાબા

(૧) વિજ્ઞપુર જીલ્લો—પહેલાં એને કલાદગી જિલ્લો કહેતા પણ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં મુખ્ય સ્થળ કલાદગી બદલીને વિજ્ઞપુર રાખ્યું ત્યારથી તે વિજ્ઞપુર જિલ્લો કહેવાય છે—આ જિલ્લાની હવા ઝેરી અને તંદુરસ્ત છે. પણ વરસાદ અનિયમિત છે.

મુખ્ય પાક—અનાજ, અળસી કામંખી અને કપાસ છે. તથા ફ્લેટનો પથ્થર અને લોખંડની કાંકરી અને ખનજ પણ નીકળે છે.

મુખ્ય શહેર—(૧) બિજાપુર—મુસલમાની રાજધાની હોવાથી ત્યાં ધણાં મંદિર જુનાં મકાનો છે. તેમાં સુત્રાન મહમ-મદનો રોજો તથા ‘મલિકે મદાન’ નામની તોપ જોવા લાયક છે.

(૨) તાલિકોટ—આ ગામથી ૩૦ માઇલ પર ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં દક્ષિણના મુસલમાન રાજાઓ, અને વિજય નગરનો રાજા હાર્યો હતો.

૨ બેલગામ જલ્લો—આ જલ્લો બિજાપુરની પશ્ચિમે છે. એની પશ્ચિમ તરફની હવા સારી છે. અને પૂર્વમાં તાપ બહુ પડે છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) બેલગામ—એતું મૂળ નામ “વેણુ-આમ ” છે કારણ કે ત્યાં વેણુ (વાંસ.) પુષ્કળ થાય છે. અને લશ્કરી જાવણી છે.

(૨) ગોકાક—૨ મકડાં સારાં બને છે. હલકા કાગળ પણ બને છે. અને અહીંનો ઘટપ્રસાનો ધોધ જોવા લાયક છે. (૩) અથણી ગામમાંથી ધાબળા, ને સુરોખાર બહાર ગામ જાય છે. તથા કિનારાપરથી ડાંગર, નાળિયેર અને સુકાં માછલાં અહીં આવે છે.

ધારવાડ જલ્લો—આ જલ્લામાંથી સોડું, રૂપું, તાંબુ વિગેરે

કામતિ ખનિજો નીકળે છે. અને નિકાસ—અનાજ, કપાસ તેથી ખીઆં, શેરડી તથા મરચાંની છે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) ધારવાડ—આ શહેરને ઇ. સ. ૧૪૦૩ માં “ધારવાવ” નામના અમલદારે કિલ્લો બંધાવેલો છે. (૨) હુબળી—વેપારી મથક છે. સુતરાઉ ને રેશમી કાપડ, તાંબાનાં વાસણ, અનાજ, મીઠું એ વેપારની મુખ્ય ચીજો છે.

૪ કાનડા જિલ્લો—આ જિલ્લો ધારવાડની પશ્ચિમે છે. અને મહેસુરની સરહદને અડકે છે. એલચી, નાળિયેર, સોપારી, શેરડી, કેસંબ, મરી, પીપર, એલચી, આદુ, કેળાં, નારંગી, લીંબુ, એ તેની મુખ્ય પેદાશ છે. તથા ફળુસ, આખાને પાન પણ પુષ્કળ થાય છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) કારવાર—એ બંદર છે ને તેમાં ચોમાસામાં વહાણો રહી શકે છે. ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં શિવાજીએ તે બાળી નાંખ્યું હતું.

(૨) હોનાવરથી ગેરસખાનેા ધોધ જોવા જવાય છે. (૩) ગોકુળ જત્રાનું ધામ છે. ત્યાં શિવનું દહેરું દ્રાવિડ પદ્ધતિપર બાંધેલું છે.

૫ રતનાગિરી જિલ્લો—ખડકત્રાજો અને ખડખચડો છે. કારણ કે તેમાં કુંગરાઓ ધણા છે—નિકાસ—અનાજ, સોપારી, નાળિયેર ને કપાસ વિગેરે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) રતનાગિરિ—જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ દરીઆ કાંઠે છે.

(૨) માલવજી—જે બંદર છે તેના એક ટાપુપર સિંહદુર્ગ નામે મોટો કિલ્લો હતો તે તે ચાંચીઆઓનું નિવાસ સ્થાન હતું.
(૩) વેંગુર્લા—અંદરથી બેલગામ જીલ્લાનો બધો માલ અદે છે. તે ત્યાં કાચુ પુષ્કળ લાય છે.

(૪) છપ્પાદ્દી, ખેડ, સંગમેશ્વર અને રાજાપુર ગામોમાં ઉના પાણીના ઝરા છે.

૬ દેલાઆ જલ્લો—આ જીલ્લાના કિનારાપર ખાડીઓ લણી છે પેદાશ—ડાંગર, કાંદરા, કડોળ, કાયાનાં દોરડાં, મીઠું તે માછલાંની છે.

મુખ્ય રાહરો—(૧) અલીઆગ બંદર છે. અલી નામના મુસલમાને ત્યાં ઘણા કુવા બંધાવી આપ્યા હતા. તે પરથી તેનું નામ અલીઆગ પડ્યું છે.

(૨) કિરણ મુઆલના કર્મીક બંદરથી ૬ માઇલપર આવેલું છે તે ત્યાં ઘાટ ગાળવાની લઠીઓ લણી છે. (૩) મહાડથી જે માઇલ પર બૌદ્ધ લોકોની ગુફાઓ જોવા લાયક છે.

(૪) મેથરાન—હવા ખાવાનું સ્થળ છે. મુઆલથી નેરલ રેલ્-શન ઉપર થઇને રેલવે રસ્તે ત્યાં જવાય છે (૫) ચેઉલનાં જુનાં નામ ' ચપાવતી ' અને ' રેવતી ક્ષેત્ર ' છે. ત્યાં રેશમી કાપડ બને છે—અને તેના એવલી પાન આપણા ગુજરાતમાં આવે છે.

દેશી રાજ્યો.

(૧) કોલ્હાપુર—એ આખા દક્ષિણ વિભાગમાં સૌથી મોટું દેશી રાજ્ય છે. બેલગામ અને રતનાગિરિ જીલ્લાની વચ્ચે છે. શિવાજીના પુત્ર વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું. તે નાની શાખાનું કોલ્હાપુરમાં હતું કે જે હજી ચાલે છે. રાજધાની કોલ્હાપુર છે. પોલિટિકલ એજન્ટ પણ કોલ્હાપુરમાંજ રહે છે.

(૨) દક્ષિણ મરાઠા જગીર—(૧) સાંગલી, (૨) મીરજ, વડા શાખા અને નાની શાખા, કુરુંદવાડ વડી શાખા અને નાની શાખા, તથા જમખિંડી આ છ જગીરો “ દક્ષિણ મરાઠા જગીર ” એ નામથી ઓળખાય છે. તે પરવર્ધન નામના બ્રાહ્મણોના વંશમાં છે. અને કોલ્હાપુરના પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે.

સાંગલી અને જમખિંડી એ નાનકડી જગીરો છે. સાંગલીના ગામે આડા અવળાં વીખરાયલાં છે. એક ગામ મંગળા વેદા સેલાપુરની દક્ષિણે છે ને બીજું શીરહટ્ટી ધારવાડમાં છે. મીરજમાં સારંગી, તંજુરા સતારા, વિગેરે વાણ્યો સારાં બને છે. ભુધોળ ભોંસલે વંશના બેર પંડેના કુળમાં છે—અને ખંભાતના રાજ્ય જેવડી છે.

રામ દુર્ગ—આ નાનકડી જગીર બેલગામની પૂર્વે છે. ને તેના જગીરદાર બાવે વંશનો બ્રાહ્મણ છે.

(૩) બીજાં નાનાં રાજ્યો—(૧) જલ અને કુલ્હાપુર એ જગીરના અરદાર મસાહા જતના છે—તેના પર મિત્રપુરના

કલેક્ટરની દેખરેખ છે. અને તેમાંથી સુરખાર તથા લોડું જડે છે.

(૨) સાવનુર--એ મુસલમાની રાજ્ય ધારવાડમાં છે. અને તેના પોલિટિકલ એજન્ટ ધારવાડ જીલ્લાના કલેક્ટર છે.

(૩) સાવંતવાડી--એ ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં ફેડસાવંતે વસાવેલું છે. રાજા લોંસલે કુળનો મરાઠો છે--પેદાશ--નાળિયેર, સોપારી, કેરી કેળાં, લાંબુ અને કાજુ થાય છે--ફણસ, આંબા, અને ટાકમનાં ઝાડ પણ થાય છે. જંગલમાં સીસમાં, સાગ, અને ખેરનાં ઝાડ પણ ધણાં થાય છે.

જંજીરા સંસ્થાન--એ રાજ્ય કોલાબાના કલેક્ટરને તાબે છે રાજધાની જંજીરા ટાપુમાં સાંધીની વસ્તી છે--કાઠિઆવાડનું બકરાબાદ આ રાજ્યના સાંધી વંશનું છે.

(૪) ફિરંગીનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન--“ગોવા” કાનડા અને રત્નાગિરિની વચ્ચે આવેલું છે--તેની વસ્તી અમદાવાદ જીલ્લાથી અડધી છે અને ડાંગર, નાળિયેર તથા મીઠું એ તેની મુખ્ય નિકાશ છે.

ગોવા--(પાંજીમ) ફિરંગીના સંસ્થાનોની રાજધાની છે. ત્યાં શીરંગી ગવર્નર જનરલ રહે છે. જીનું ગોવા ત્યાંથી ૫-૬ માઇલ અંદર છે અને માર્ગે ગોવા અંદર છે.

ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

ઇતિહાસ એટલે અગાઉ થઇ ગયેલા રાજા, રાણીઓ, અમીર, ઉમરાવો, શુરવીર યોદ્ધાઓ, સરદારો વિગેરેનાં જીવન ચરિત્રો (રાજનીતિ તથા મુખ્ય દોષ-વિગેરે) બજાવવાનું સાહિત્ય.

આપણે ગુજરાત પ્રાંતના રહેવાસીઓ છીએ. તેથી પ્રથમ આ પછીને ગુજરાત પ્રાંતનો ઇતિહાસ જાણવ ની જરૂર છે. ગુજરાત પ્રાંતમાં પહેલાં રાજપૂતોનું રાજ્ય હતું પછી મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું, તે પછી મરાઠાઓનું, અને મરાઠાઓ પછી અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું જે હવે ચાલે છે.

જનહવ વંશ (જહવ રાજ્ય.)

કાઠિયાવાડમાં દારિકા નગરીમાં ધણાં વર્ષો ઉપર * જહવ (યાદવ) નામના રાજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તે વંશમાં ભાગવાન શ્રીકૃષ્ણ થઈ ગયાં છે. એક વખતે જ્યાં જહવો પ્રભાસ પાટણની જગ્યા કરતા ગયા. ત્યાં દારિકા દેશમાં સામાસામા વહી મુઝ્યા તે લગાઈને જહવાસ્થળી કહે છે, તેમાંથી જયેશ્વર જહવ જેસલમેર. કચ્છ અને કાઠિયાવાડ વગેરે ઠેકાણે વસેલા છે.

જહવ રાજ્ય પછી કેટલેક વરસે મૌર્યવંશના. રાજાઓ થયા તેમાં અશોક નામે મહા સમર્થ રાજા થઈ ગયો છે.

મૌર્યવંશ પછી બ્રાહ્મવંશના, ક્ષત્રપ, અને ગુપ્ત વંશના રાજાઓએ ગુજરાત પર રાજ્ય ચલાવ્યું. અને ગુપ્ત વંશ પછી વલ્લીવંશ થયો. ત્યાંથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે.

* શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રની હકીકત તથા જહવોનું અવસાન વર્ણન વિદ્યાર્થીઓને ખુલાસાવાર સમજાવવું.

વલ્લભિ રાજ્ય (વલ્લભિ વંશ)

ભાવનગરથી ખારેક ગાઉ પર વળા ગામની વલ્લભિ-
ભિપુર શહેરના ખડેરા છે. વલ્લભિવંશની રાજધાની શહેર
તે વખતે ઘણું સમૃદ્ધિવાન હતું. ગુર્જર જાતના ભદ્રાક નામના
સરદારે વલ્લભ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. ગુર્જર ઉપરથી ગુજ-
રાત નામ પડેલું છે. ભદ્રાક ગુર્જરના વલ્લભીવંશમાં ઇ. સ. ૫૦૯
થી ૭૬૬ સુધીમાં વીસ રાજાઓ થયા. તેઓ શિવધર્મ અને
શિલાદિત્ય નામથી ઓળખાતા. તેઓ ધાર્મિક અને દયાળુ હતા.
છેલા શિલાદિત્ય રાજાના વખતમાં ખ્રીસ્ત અને જૈન ધર્મોના ભારે
ઝગઝગ ચાલતા હતા. અને તેનાજ વખતમાં વલ્લભિ રાજ્યનો નાશ થયો.

મારવાડમાંથી કાકુ નામનો એક ગરીબ વેપારી વલ્લભિપુર
માં આવી ધનાઢય થયો. તે વલ્લભિ રાજ્યનો મોટો નગરશેઠ ગ-
ણ્યાવા લાગ્યો તેની છોકરી પાસે એક રત્નજડિત કાંસકી હતી.
તે શિલાદિત્ય રાજાની કુંવરીએ માગી પણ તેણીએ આપી નહિ,
તેથી રાજાએ ગુસ્સે થઈને બળાતકારે પડાવી લીધી, એટલે, કાકુ
ક્રોધાયમાન થઈકાઠ પરદેશી મુસલમાન રાજાને ઘણું ધન આપી
તેને વલ્લભીપુર ઉપર ચઢાવી લાવી આખા રાજ્યનો અને વલ્લભીન-
ગરનો નાશ કરાવ્યો. છેવટે યવનરાજે પણ વિચાર્યું કે:—“ જો દે-
શદ્રોહી—રાજદ્રોહીએ પોતાના દેશનું—રાજનું નિકંદન વાળવામાં
પાછું વાળીને જોયું નહિ તો તે માફ શું ક્રિય કરશે?”, એમ
ધારી કાકુ ને પણ ગરહન માર્યો, ને એવી રીતે વલ્લભિ-
વંશ તથા રાજ્યનો નાશ થઈ ગયો. ઘેલારો નામે નાની નહીં

પુરને લીધે જમીનનું ખોદાણ થવાથી, મકાનોના પાયા, સોના
રૂપાની સુતિઓ અને જુના સિક્કા વિગેરે પુષ્કળ જડી આવે
છે. તે ઉપરથી ધારવામાં આવે છે કે વલ્લભિપુર ખણ મહાન, સુંદર
અને વિસ્તીર્ણ નગર હશે તેમાં બૌદ્ધમઠ પણ હતા. અને કુરેહ-
પતિઓની સંખ્યા ૧૦૦ ઉપરાંત હતી.

આવડા વંશ.

વલ્લભી રાજ્યનો નાશ થયા પછી આવડા જાતના રજપૂતો
એ ઝાંઝુવાડાની પાસે પંચાસર શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી.
એ વંશનો પહેલો રાજા જયસિખર ઇ. સ. ૬૯૬ માં પંચા-
સરમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે કનોજના કલ્યાણપ્રિ નગરમાં
ભૂવડ નામે એક બળવાન રાજા હતો. જયસિખરનો રાજકવિ શંકર
એક વખત ફરતો ફરતો ભૂવડના દરબારમાં ગયો. બોળાભાટે જાતિ
સ્વભાવને અનુસરીને ભૂવડના દરબારમાં પોતાની મનોહારિણી ગુર્જર
ભૂમિના, અપૂર્વ સુંદર રાણી રૂપસુંદરીની અને પોતાના રાજા તથા ગુ-
ર્જર પ્રેમના બધા વખાણ કર્યાં. વળી ભૂવડના વિદ્વાનોની સભામાં તેની
જાત થઈ. ગુજરાતની આટલી બધી આબાહી અને શ્રીમંતાઈ તથા જયસિ-
ખરીની પ્રગટ કીર્તિ અભિમાની ભૂવડથી કહી શકાઈ નહિ. તરતજ તેણે
પોતાના મીર નામે સરદારને લશ્કર આપી ગુજરાતપર મોકલ્યો. પણ તેને
તો જયસિખરીના સાળા સુરપાળે અધવચ્ચીજ હરાવીને પાછો પંચ-
સવી દીધો, જેથી ભૂવડ પડે પોતાના સોળ પટ્ટાવતો અને બારે
સૈન્ય લેઈને પંચાસર પર ચઢ્યો. પર દિવસ સુધી ઘેરો ઘાલ્યો,

ભયંકર લડાઈ ચાલી, કરોડો સુલટો કપાયા, અને જયશિખરીએ પણ જાણ્યું કે અંતના દિવસો હવે નજીક આગ્યા. એટલે સુરપાળને બાલાવી ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને કાઢી નિર્ભય સ્થાનમાં મોકલાવી દીધી. અને પછી ચાહોમ કરીને બૂવડના સૈન્યપર તુટી પડ્યો. શત્રુની તેણે ખાખાવીખી કરી નાખી મહા મુશીબતે બૂવડ નામનો જય મેળવી શક્યો. જયશિખર રણમાં રાજાઈ ગયો તેના શબને બૂવડે અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. ઘણી રાણીઓએ અને દાસ દાસીઓએ જયશિખરીની ચિતામાં આત્મવિસર્જન કર્યાં.

રાણી રૂપસુંદરી અને વનરાજ--રૂપ સુંદરીને ગુપ્ત સ્થાનમાં મૂકીને જયશિખરીની મદદે ધાયેલા સુરપાળને વાટમાંજ રાજના મરણની ખબર મળી. એટલે તે વેર લેવાને માટે કુંગરોમાં ભરાયો રાણીનું એક બીલડીએ વનમાં સારું જાતન કર્યું. વૈશાખી પુનમે તે પુણ્યાત્મા રાણીને એક પૂર્ણ ચન્દ્ર જેવો કુંભાર અવતર્યો રાજકુમાર રાજમહેલમાં જન્મવો જોઈએ. પણ પ્રભુની ઇચ્છાથી તે વનમાં જન્મ્યો માટે તેનું નામ રાણીએ વનરાજ રાખ્યું. છ માસના વનરાજને શિલગુણસુરી નામના જતીએ જોયો, પોતાનાજ રાજનો કુમાર જાણી માતા પુત્રને તે પોતાના આશ્રમમાં લેઈ ગયો ત્યાં કુમારને ઉછેર્યો અને રાજકુમારને જાજો તેવી કેળવણી આપી.

વનરાજ મોટી ઉમ્મરનો થતાં મામા સુરપાળની સાથે ગીરનારના જંગલમાં જઈ લડાયક કેળવણી લેતો. કુમારનું પ્રયત્ન બળ અને અસીમ સાહસ જોઈ સુરપાળને ખાત્રી થઈ કે રાજનું વેર કુંભાર લેશે. અચાનક સુરપાળનું મરણ થવાથી મામાની આશ-

ગઇ, પરંતુ અણહીલ ભરવાડ શ્રીદેવી, ચાંપા વાણીયા અને ખીખ લડાયક મિત્રો મળવાથી તે ખોટ પુરાઇ અને પિતાનું વેર લેવાની તૈયારી કરી.

ભુવડે ગુજરાતની ઉપજ પોતાની કુંવરી મીનળદેવીને સોંપી હતી. જેથી તેણીનાં માણસો ગુજરાતમાંથી પુષ્કળ ધન સંપત્તિ લેઇ જતા તેઓના પર વનરાજ ઓચિંતો તૂટી પડી બધું લૂટી લેતો. ધીરે ધીરે ઘણો પૈસાદાર થયો. અને પુષ્કળ દ્રવ્ય થવાથી તેણે ઈ. સ. ૭૪૬ માં એક મોટું શહેર વસાવ્યું, અને અણહીલે કરેલા ઉપકારોના બદલામાં તે શહેરનું નામ અણહિલપુર પાટણ રાખી ત્યાં રાજધાની કરી શ્રીદેવાએ તેને રાજતિલક કયું અને ચાંપો પ્રધાન થયો. તથા વૃદ્ધ મા, અને જતીને માનસહ લાવીને રાખ્યાં. ભૂવડના રાજ તત્વનો નાશ કરી પિતાની વેરની પૂર્ણહુતિ કરી, ને ફરીથી આવડા વંશની સ્થાપના કરી. ચાંપા પ્રધાને પાવાગઢની તળેટીમાં ચાંપાનેર વસાવ્યું છે. તેની વસ્તી તુટીને હાલનું અમદાવાદ બન્યું છે. રાજ વનરાજ પોતાની રાજધાનીમાં ૬૦ વરસ રાજ કરી ૧૧૦ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૮૦૬ માં સ્વર્ગવાસી થયો. હાલ પણ પાટણના પંચાસરાપારસનાથના દેહરામાં વનરાજનું બાવલું ઉભું છે.

યોગરાજ—ઈ. સ. ૮૦૬ થી ૮૪૨ સુધી ૩૬ વર્ષ,

આ રાજ સાચો, દયાળુ અને પરાક્રમી હતો. તેણે રૈયતની આબાદી તથા રાજની ઉપજ વધારી દીધી, તેના જેવો તીર મારનાર અને નીતિમાન રાજા હાઇ નહોતો. તેના કુંવર ક્ષેમરાજે પર-

દેશી વેપારીઓનાં વહાણો ભૂટયાં ત્યારે યોગરાજે કહ્યું કે—“ગુજ-
રાતના રાજા ચોરલોકપર રાજ્ય કરે છે” આવી લોક વાચકા દૂર
કરવા માટે હું મહેનત કરું છું ત્યારે તમે તેમાં ધુળ મેળવો છો એમ
કહી વેપારીઓની નુકસાની બરી આપી. અને ક્ષેમરાજને સખત ઠપકા
આપ્યો, પ્રજાજનોએ કુમારને ઠપકા ન આપવા રાજાને વીનવ્યો
ત્યારે તેણે કહ્યું “ જો કુમારના કામને વખાણું છું તો હું પાપી અને
ચોર હરું છું અને તે બદલ તેને શાસન આપતાં તમારાં દોષ દુભાય
છે.” એમ કહી પોતે ચિતા ખાડાને બળી મુક્યો.

“ રાજાઓએ દેશની આગાહી કેમ બજાવવી ? ” તે યોગરાજ
સારી રીતે સમજતો, એવું ઉપરની વાતથીજ બજાવ આવે છે.

ક્ષેમરાજ—ઇ. સ. ૮૪૨ થી ૮૬૬—૨૬ વર્ષ લોબી અને
કોપી હોવાથી તેને રાજકુટુંબ સાથે અણબનાવ રહેતો.

સુવડ—ઇ. સ. ૮૬૬ થી ૮૬૫—૨૬ વર્ષ. આ રાજાને
ખીચુરાજા કહેતા, તેણે શાન્તિથી રાજ્ય ચલાવેલું છે.

સામંતરિઃ—ઇ. સ. ૮૬૫ થી ૯૨૦—૨૫ વર્ષ. આ રાજા
લડાઇમાં કુશળ હતો તેણે જંગલી લોકપર જીત મેળવી હતી,

રત્નાદિત્ય—ઇ. સ. ૯૨૦ થી ૯૩૫—૧૫ વર્ષ. આ રાજા
વચન પાળનારો શરો અને સત્યવાદી તથા બળવાન હતો, તેણે રા-
જમાથી ચોર, ક્રાંત વિગેરે ગુનેગારોને હાંકી દાદો પ્રજાને સુખ આપ્યું.

સામંતસિંહ — ઇ. સ. ૯૪૫ થી ૯૪૨ — ૭ વર્ષ. આવડા વંશનો આ છેલ્લો રાજા, નખજો, દુર્ગુણી અને દારૂડીઓ હતો. દારૂની ધુનમાં તેણે પોતાના બાણેજ મુળરાજને ગુજરાતની ગાદી લખી આપી. તે નિશા ઉતરી ગયા પછી નાકબુલ કરી, એટલે બાણેજે ફટલાક સરદારો સાથે સંપ કરી તેનો અને તેના આખા કુટુંબનો નાશ કર્યો. ગાદીનો દાવો કરનાર એક ધાવણું બાળક પણ તેણે જીવતું રહેવા ન દોધું. અને પોતે ગુજરાતની ગાદી પર ચઢી બેઠો. એવી રીતે આવડા વંશની સમાપ્તિ થઈ ને ગુજરાતની ગાદી વનરાજના કુળની કન્યાના વંશમાં ગઈ.

સોલંકી વંશ.

જયશિખરને મારનાર ભૂવડની સાતમી પેઢીએ જીવના-દિત્ય રાજા થયો. તેને રાજા, બીજા ને દંડક એ ત્રણ છોકરા હતા. તેમાંનો રાજા એક વખતે પ્રભાસ પાટણની જગ્યાએ આવેલો તેની બહાદુરી જોઈ સામંતસિંહે પોતાની બેન લીલાદેવી તેની સાથે પરણાવી. ગર્ભ સમયે લીલાદેવી મરણ પામવાથી તેનું પેટ ચીરીને તેમાંથી બાળક જીવતો કાઢી લીધે તે વખતે મૂળ નક્ષત્ર હતું. માટે તેનું નામ મૂળરાજ પાડ્યું. જ. જ. નારાજે આવડા વંશનું નિકંદન વાળ્યું.

મૂળરાજ — આ રાજા મહા બુદ્ધિમાન અને પુરાકર્મી પણ લોબી અને પાખી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય માર બનાવ બન્યા છે.

(૧) અજમેરને તલગણની સવારી (૨) સોરઠના
 બહરીપુ સાથે લડાઇ. (૩) લાટ દેશના રાજ સાથે લડાઈ
 (૪) રૂઢમાળની સ્થાપના.

(૧) મૂળરાજ ચાવડાની ગાદીપર વિના હક ચડી બેઠો
 તેથી ઉત્તરેથી અજમેર નો રાજા અને દક્ષિણેથી તૈલગણનો સેના-
 પતિ આપે એ બે તેના ઉપર ચઢી આવ્યા, મૂળરાજે પહોંચા શનરૂને
 ધન આપીને તથા ખીજને લડાઇમાં લાવવાને બંનેને પાછા વળાવ્યા,

(૨) સોરઠનો રાજા બહરીપુ અને કુમ્હનો રાવ લાખો
 સોમનાથના જત્રાણુઓને લૂંટવા લાગ્યા. જેથી મૂળરાજે તેમની
 સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેમાં બહરિપુ અને લાટ બેઠે મરાયા. એટલે
 બધા ખંડીઆ રાજાઓ ગભરાયા. અને તેમણે મૂળરાજની આજુ
 સ્વીકારી.

(૩) લાટ દેશ(ભરૂચ) ના રાજાએ બેટમાં એક ખોડ
 વાળો હાથી મોકલ્યો. જેથી અપમાન માનીને મૂળરાજ તથા તેનો
 છોકરો ચામુંડ એ બેઠે લાટ દેશપર ચડ્યા, અને રાજાને નમાવ્યો.
 એ લડાઇમાં ચામુંડની બહાદુરી જોઇ મુળરાજ ધણો હરખાયો.

(૪) મૂળરાજ શીવ ધર્મો હોવાથી તેણે ધણાં શીવાલય
 બંધાવ્યા હતાં સિદ્ધપુરમાં રૂઢમાળનું દેવળ તેણે ચણાવા માંડ્યું
 પણ તે અધૂરું રહી ગયું.

રાજ્ય લોકથી તેણે કરેલાં પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તને માટે બ્રાહ્મ-
 ણેને ઉત્તરમાંથી બોલાવીને ધણાં ગામ, જમીનો અને પુષ્કળ દ્રવ્ય

દાન કર્યું. ને તેમને ગુજરાતમાં વસાવ્યા. તેઓ હાલ પણ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો કહેવાય છે. પછીથી મૂળરાજ પોતાના દીકરા આમુંડને રાજ સોંપી પોતે તિર્થ યાત્રા કરવા ગયો.

આમુંડ—ઈ. સ. ૯૯૭ થી ૧૦૧૦— ૧૩ વરસ રાજ કરી પોતાના છોકરા વલ્લભસેનને રાજ સોંપી પોતે કાશીમાં જઈને રહ્યો.

વલ્લભસેન—આ રાજ દયાળુ અને સાચો હતો. ગાદીએ બેઠા પછી તે થોડા વખતમાં શીતળા ના રોગથી મરણ પામ્યો. તેથી આમુંડે આવી બીજા કુંવર દુર્લભસેનને રાજ આપ્યું, ને પોતે શુકલતિર્થ જઈ રહ્યો.

દુર્લભસેન—ઈ. સ. ૧૦૧૦ થી ૧૦૨૨-૧૨ વરસ. આ રાજ્યે સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું. તે માળવાના રાજની બેન વેરે પરણ્યો હતો. તેમજ પોતાના ભાઈ નાગરાજને પણ પોતાની સાથે પરણાવ્યો હતો. એ નાગરાજનો છોકરો લીમદેવ ગુજરાતનો રાજ થયો.

દુર્લભસેનના વખતમાં કોઈ કોઈ વખત મુસલમાનોની સવારી થતી અને તેઓ દેશની બારે ખુવારી કરતા તથા કરોડો રૂ. દેશમાંથી લૂંટી જતા. છતાં તે પર લક્ષ ન આપતાં તળાવ હોરાં વિગેરે બંધાવવા પાછળ પુષ્કળ રૂબરૂ ખર્ચી નાખ્યું. જેથી તેની પાછળના રાજ્યોને બહુ વેઠવું પડ્યું.

લીમદેવ બાણાવળી ઇ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨-૫૦ વરસ આ રાજના વખતમાં મુખ્ય ચાર બનાવ બન્યાં છે. ૧. લાયક બન્યા છે.

(૧) મુલના મહામહાની સોમનાથપર સવારી. (૨) આળવા પર ચઢાઈ. (૩) અજમેરના રાજાની ગુજરાતપર ચઢાઈ. (૪) સીંધ તથા સીંદીના રાજા પર ચઢાઈ. બીમદેવ બાણુ મારવાતું કામ માફ નાથુતો જ્યો તે લીમ બાણુવળી તરીકે ઓળખાઈ ગયા છે તે ચોર પકડવામાં, ગુનેગારોને સજા કરવામાં, અને લડાઈમાં ચાલાક હતો. તેના વખતમાં વિભળશા નામના ધનાઢય શ્રાવકે આણુ ઉપર દેલવાડામાં અનેઆરાસુર ઉપર કુંભારીઆમાં આરસ પહાણનાં મોટાં અને સુંદર દહેરા બંધાવ્યાં છે.

(૧) ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં ગીજનીના મુસલમાન બાદશાહ મહમુદે સોમનાથ મહાદેવના વિશાળ, અને સ્મૃદ્ધિવાન દેવળ ઉપર સવારી કરી. દેવળના રક્ષણ માટે બીમદેવ લશ્કર લેઈને આવ્યો પણ હાર્યો. અને તેને નાસવું પડ્યું તે કચ્છ બણી નાસી જઈને કુંબકોડના કિલ્લામાં ભરાયો. દેહરૂં મહમુદે કબજે કર્યું. યવન-રાજા હિદુ દેવળમાં પેઠો. મૂર્તિ તોડી નાખવા માંડી, પૂજારીઓએ તેમ ન કરવા અને તે બચ્સ કરોડો રૂ. આપવાનું કહ્યું. પણ ધર્માંધ મહમુદે તે ન માન્યું. અને મૂર્તિના ત્રણ કકડા કપાડે તેના પોલમાંથી અઢળક ધન નીકળ્યું. અને ત્રણ કકડાઓમાંના એક મુકે બીજો મદીને તથા ગીજો, ગીજની મોકલ્યો. ગુજરાતમાંથી પોતાના દેશમાં પાછો જતાં મહમુદ રસ્તામાં બુલો પકડ્યો. તેના બધાં માથુસો રેતીના રણમાં પાણી પિના તરફડી તરફડી મુક્યાં. અને તે મહા મુસીબતે જીવતો પહોંચ્યો.

(૨) જે વખતે ગુજરાતની ગાદીએ લીમ બાણુવળી

હતો તે વખતે માળવાની ગાદીએ લોજ રાજા હતો, તેને તથા બીમદેવને અણખનાવ હતો. બીમદેવે ત્યારે સોલપુર ઉપર સત્કારી કરી હતી. ત્યારે લોજના સેનાપતિ કુલચંદ્ર અણહિલપુર લુટ્યું તથા બાળ્યું હતું. તેને બદલે લેવા બીમદેવે કાશીના કરણ રાજાને જોડે મળાને માળવા પર ચડાઈ કરી. ચાલતી લડાઈમાં લોજ મરી ગયો. તેથી કરણ રાજાએ ધારા નગરીનો ધન ભંડાર લૂંટ્યો. અને બીમદેવને માળવાની ઉપજ આપવાનું નક્કી કર્યું.

(૩) મુસલમાનોએ જીતી લીધેલા પ્રાંતો પાછા મેળવવા માટે અજમેરના ચોદાણુ રાજા વિશાળદેવની સરદારી નીચે બધા રજપુત રાજાઓ એકઠા થયા હતા. તેમાં બીમદેવ ન જવાથી વિશાળદેવે તેના પર ચડાઈ કરી. બીમદેવ હાર્યો અને લડાઈની જગાએ વિશાળદેવે તેના પર ચડાઈ કરી. બીમદેવે હાર્યો અને લડાઈની જગાએ બીશાળનગર વસાવવાનું કબુલ કરાવી તથા બધું ધન લેધને વિશાળદેવ પાછો ફર્યો.

(૪) સીંધનો હુયુદ્ધરાજા તથા સીંદીનો કરણરાજા બીમદેવનું વારંવાર અપમાન કરતા તેથી તેમને તેણે નમાવ્યા.

બીમદેવને ત્રણ છોકરા હતા. હેમરાજ, કરણ અને મૂળ-રાજા પ્રગમણનો વખત ત્રણ ભક્તિમાં ગાળવા માટે તેણે હેમરાજને રાજા આપવા માડ્યું. પણ તેણે પિતાની સાથે પવિત્ર દેવતા માળવાની ધરજા જણાવ્યાથી બીજા કુંવર કરણને ગાદીએ બેસાડ્યો.

રાજા કરણ—ઇ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૦૭૨—૨૨ વરસ, આ રાજા કશિખના સંકુપુરના રાજાની કુંવરી વિમલદેવી સાથે પુર-

હયો હતો, તેનાથી તેને સિદ્ધરાજ જયસિંહ નામે પ્રતાપી પુત્ર અવતર્યો હતો. સિદ્ધરાજ ૩ વરસનો થયો એટલે કરણરાજ મરણ પામ્યો.

કરણ રાજ્યે ધંધુકા, અસાવળ, મહેવાસ વિગેરના કાળી રાજ્યોને કબજે કરી રાજ્ય મજબુત કર્યું. મોઢેરા ગામ આગળ તેણે કરણસાગર તળાવ બંધાવ્યું. અને કરણાવતી નગરી વસાવી હતી આ નગરી અમદાવાદની પાસે રણમુકતેશ્વર મહાદેવની જગા છે તેજ હશે એમ ધારવામાં આવે છે.

રાણી મીનળદેવી—કરણ રાજના મરણ વખતે સિદ્ધરાજ નાનો હોવાથી તેની મા મીનલદેવી તેના વતી સર્વ રાજકારભાર ચલાવતી, તેને સામંત અને મુજાસ નામે બે ચાલાક વાણીયા પ્રધાન હતા. રાણીએ ધાળકામાં મસાવ અને વીરમગામાં મુનસર એ બે તળાવ બંધાવ્યાં હતાં. અને તેણે શુક્લતીર્થના જનત્રાણો પાસેથી જે ભારે કર લેવામાં આવતો તે બંધ કર્યો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ—ઈ. સ. ૧૦૬૪ થી ૧૧૪૩—૪૦ વરસ. આ પ્રતાપી રાજા ઈ. સ. ૧૦૬૧ માં પાલણપુરમાં જન્મ્યો હતો. ૩ વરસની ઉંમરે પિતાના મૃત્યુથી તે રાજગાદી પર બેઠો. અને તેલાયક ઉંમરનો ચર્તા સુધી તેની મા મીનળદેવીએ રૂઢી રીતે રાજકારભાર ચલાવ્યો. બાલરાજને લેઈ મીનળદેવી સોમનાથની જત્રાએ ગએલી ત્યારે માળવાના રાજા યશોવર્મા એ તેની રાજધાની ઉપર સવારી કરી તે વખતે અણહીલપુરના કામ ચલાઉ પ્રધાને તેને પૈસા આપી પાછો વાળ્યો. સિદ્ધરાજના જન્મવામાં આ સમાચાર આ-

વતાજ તે એકઠમ માળવા પર ચઢ્યો અને તેને ૧૨ વરસ સુધી
 ઘેરે બાલીને છતી લીધું, રાજ યશોવર્માને કેદ પકડીને પાટણ લા-
 વ્યો. પરંતુ સુધરેલી રીત મુજબ તેણે કેદી રાજને માન આપીને
 મોટાઇ બતાવી. માળવાની લડાઇ આવતી વખતે સિદ્ધરાજે પાટ-
 ણમાં સહુ સ્ત્ર લંગ તળાવ અને તેના પાળ ઉપરનાં દેહરાં બંધા-
 વ્યાં. સિદ્ધરાજે જુનાગઢ છત્યું—સિદ્ધરાજની સાથે કુંભારને
 ઘેર ઉછરેલી રાણકદેવી નામની રાજકુમારીની સાથે સગાઇ થઇ
 હતી, પણ જુનાગઢના રાજ રામેંગાર તેણીને બળાતકાર લેઇ જ-
 ધને તેની સાથે પાડ્યો. જેથી કાંઈ બરાઇ જુનાગઢને આર વરસ
 લગી ઘેરે બાઢ્યો. રામેંગારનો બાણેજ પુટવાથી તે હાર્યો ને મ-
 રાયો. સિદ્ધરાજે જુનાગઢનું રાજ્ય ખાલસાઈ કયું ને રાણકદેવીને
 ફરીથી પોતાની સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું. તે ન માનવાથી તેણીના
 બે છોકરાઓને પણ તેણે મારી નાખ્યા. રાણકદેવી વઢવાણ આ-
 ગાળ સતી થઇ. બુદ્ધેલખંડના રાજ મદનવર્મા પર સ્વારી કરી
 તેને હરાવ્યો અને ઘણું નજરાણું લીધું.

સિદ્ધરાજનાં લોકોપયોગી કામો અને રાજનો વિસ્તાર.

સિદ્ધરાજે પોતાના મુલકમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવ, કુવા, તળાવ,
 દહેરાં વિગેરે બંધાવી પ્રજાને ઘણી સુખી કરી. રાજ્યનો બંદોબસ્ત
 તેણે સારો રાખ્યો હતો. ને તે ન્યાયી હતો.

ગુજરાત. સોરઠ. અને કચ્છ ઉપરાંત ઉત્તરે અયોધ્યરને ચંદ્રા-
 વતીના પરમાર રાજાઓ પણ સિદ્ધરાજની આજુ માનતા. પૂર્વ તરફ
 માળવા સુધી અને દક્ષિણમાં કોલ્હાપુર સુધી તેની હાક વાગતી.

કુમારપાળ—સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હોવાથી તેના ઓશમાન કાકા ક્ષેમરાજના વંશમાં તેની ગાદી ગઈ. ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવી મસાદ, અને દેવી પ્રસાદના ત્રિમુવત પાળને તથા કુંવર અને એ કુંવરીઓ હતી. મહીપાળ, ઈર્તિપાળ—અને કુમારપાળ એ તથા કુંવર તથા પ્રેમળદેવી અને દેવળદેવી એ એ કુંવરીઓ હતી. તેમાંની પ્રેમળદેવી સિદ્ધરાજના સામંત કાનદેવ વેરે અને દેવળદેવી હાન્તેમીરના મહારાજ વેરે પરણી હતી. પોતાની પાછળ કુમારપાળ ગાદીએ ન એસે એવી સિદ્ધરાજની ઇચ્છા હતી. તેથી તેણે તેને પકડવાને બહુ યત્ન કર્યો હતો. જેથી કુમારપાળને બહુ દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું. સિદ્ધરાજનું મરણ થતાંજ પોતાના બનેલી કાનદેવની મદદથી કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો.

કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો તે વખતે તેની ઉંમર ૫૦ વરસની હતી. સિદ્ધરાજના બચથી તે નાસતો ફરતો હતો. તે વખતે તેને ઉદાય મંત્રિ અને હેમાચાર્ય ગુરુ વિગેરે જોતોની સારી મદદ મળી હતી. જેથી તેણે ગાદી મળે તો જૈન થવાનું તેઓને વચન આપ્યું હતું. જેથી તેણે રાજ્ય મળ્યા પછી જૈનધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો.

કુમારપાળને વગર હોં ગાદી મળી એમ સમજી કેટલાક સરદારો તથા રાજાઓએ ખંડ કર્યા. તે તેણે સમાવ્યા નાગોર (અજમેર) ના રાજા આનને લડાઈમાં જખમી કરી તાબે કર્યો. માળવાના રાજાને જાતે જઈને તમાવ્યો. કોંકણના રાજા મલ્લિકાજીનને ગુજરાતના સામંત આમલદે બીજી સવારીમાં દરબો, આર્યો અને રાજાની લડી બહુ ધન લાવ્યો.

કુમારપાળે મહાદેવનાં તથા પારસનાથનાં ઘણાં દર્દરાં નિરાખ્યાં અને સોમનાથનું દહેરું સમરાખ્યું. રાજ્ય કરનાં અને રસ યથા ત્યારે રકન પિત્તને રોગ થવાથી તે મરી ગયો.

હેમાચાર્ય ગુરુ—એ ઈ. સ. ૧૦૮૯ માં ધંધુકામાં જન્મ્યા હતા. તેમના આત્મ ચાતુર્યથી ખુશી થઇ દેવચંદ્ર નામના જૈન આચાર્યે તેમને દિક્ષા આપી, અને હેમાચાર્ય પ્રવીણ આચાર્ય નીવડ્યા; તેમની વિદ્વત્તા અને ડહાપણથી સિદ્ધરાજ તેમને જૈન હોવા છતાં પણ માન આપતો ઈ. સ. ૧૧૭૨ માં કુમારપાળની પછી તરતજ તે ગુજરી ગયા. તેમણે બનાવેલું પ્રાકૃત વ્યાકરણ હાલ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

અજેપાળ રાજા—કુમારપાળ અપુત્ર મરવાથી તેના ભાઈ મહીપાળનો કુમાર અજેપાળ ગાદીએ બેઠો તે જૈન ધર્મને પિક્કારતો, તે ધર્મનાં દેવો તેણે તેડી નાખ્યાં જૈન મંત્રીઓ તથા સરદારોને માર્યા અને ઘણો અત્યાચાર કર્યો જેની મહેલના દાર્દ્ર્ય યોળીઆએ તેની છાતીમાં કટાર ધોતી તેનો જીવ લીધો.

બાળમૂળ રાજા—અજેપાળ મરી ગયો ત્યારે તેનો કુમાર મૂળરાજ ખીજે નાનો હોવાથી તેની મા નાયકાદેવી રાજકારનાર ચલાવતી, અને તેનો કાફા લીમદેવ દેશનો બંદોબસ્ત રાખતો તે વખતમાં શાહમુદ્દીન ઘોરી ગુજરાતપર ચઢી આવ્યો હતો તેને લીમદેવે હરાવી કાઢ્યો હતો, બાળમૂળરાજ માત્ર એ વરસ જીવેને મરણ પામ્યો જેથી તેનો કાફા લીમદેવ ગાદી બેઠો.

લીમદેવ બીજો—આ રાજા ચઢાઉ, અને અવિચારી હતો, તથા તેને બોળા લીમ કહ્યો છે.

ભીમદેવ અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચે વેરભ્રાત્ર્યું. આમુના રાજા જેતસી પરમારની કુંભી ઈચ્છન કુમારી સાથે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરના પુત્ર પૃથ્વીરાજનું લગ્ન થવાનું હતું તે કન્યા બોળા બંમે માગી, આમુના રાજાએ ન આપી. એટલે ભીમ ભરૂદર લેઇને આશુ લેખા ગયો, એટલે આમુના રાજાએ કુંવરીને અજમેર મોકલે. ભીમ અજમેર ગયો, ત્યાંના રાજા સોમેશ્વર જોડે લાગ્યો અને તેને માર્યો, આથી પૃથ્વીરાજ પિતાનું વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી,

પૃથ્વીરાજ અને ભીમદેવ વચ્ચે લડાઇ.

પિતાનું વેર લેવાને તેનો શરવીર પુત્ર પૃથ્વીરાજ બારે બળવાન ભરૂદર લેઇને ગુજરાતપર ચઢ્યો અને ભીમને હરાવી, નભાવી દિલ્હી ગયો તો ત્યાં તેને હાથે સાત વખત સળંગ હારખાઇને ગએલો થોરી સુલતાન શાહબુદ્દીન લઢવાને તૈયાર થઇ આવેલા જણાયો. પૃથ્વીરાજ અને શાહબુદ્દીન વચ્ચે બારે લડાઈ ચાલી, પરંતુ રજપૂતોના કુસંપને લીધે તેમનું બળ પાછું પડેલું હતું જેથી પૃથ્વીરાજ બહાદુરીથી લડતા પણ હાર્યો કેદ પકડાયો, અને તેને શાહબુદ્દીને આધીન કરી મારી નાખ્યો,

કુતુબુદ્દીનની ગુજરાતપર સવારી—શાહબુદ્દીન દિલ્હી અને અજમેર કુતુબુદ્દીનને સોંપી ગીજની ગયો. કુતુબુદ્દીને કાસી અને કોટાના રાજાઓને હરાવી બહોળુ ભુલમ ગુજર્યો, અને ઇ. સ. ૧૧૯૨માં તે ગુજરાતપર ચડી આવ્યો. ભીમદેવ હારીને નાસી પુષ્કળ દ્રવ્ય લૂંટી લીધું અને પછી ગીજની ગયો,

એકલે લીમદેવે પાછા આવીને ઝીળ સંભળ્યો સાથે સંપ કરીને
અન્નમેરમાની મુસલમાની સરપાનું મૂળ કાઢવા માંડ્યું. એ સમા-
ચાર સાંભળતાંજ કુતુહલિન પાછો આવ્યો લીમ સાથે લડ્યો. પણ
તેમાં તે ઇસલામ મુજો હાર્યો અને ધવાયો પરંતુ શુજરાતના અધ-
પતનના બાવી પ્રાણથી કુતુહલિનને નવી ફાજની મદદ આવી મળી.
જેથી લીમને નાસવું પડ્યું અને તે ઉપસંત તેણે અણહીલપુર પશુ
શુમાવ્યું. પરંતુ ત્રણ વરસ રખડી રખડીને પણ તેણે છેવટે તો તે
પાછું હતું.

ત્રિભુવનપાળ—ઈ. સ. ૧૨૪૨ થી ૧૨૮૪—૨ વરસ.

લીમદેવના વખતથી સોળંકીઓ નરમ અને વાથેત્રાઓ ગરમ
થઇ ગયા હતા. તેમાં વળી આ રાજા નિર્માલ્ય નીવડવાથી ધોલકાના
વાઘેલા રાજ્યા વિશ્વજીદેવે તેને ગાદીએથી ઉઠાડી સોલંકી વંશની
સમાપ્તિ કરી.

વાઘેલા વંશ.

બોળા લીમદેવને અણે રાજ વાઘેલાનો કુમાર લવણપ્રસાદ
નામે કારભારી હતો. તેને લીમદેવ સાથે અણબનાવ થવાથી
ધોળકા અને ધંધુકા પ્રાણ્યાં હતી લેઇ તે પોતાની રાજધાની
કરી બેઠો.

લવણ પ્રસાદને વીરધવળ નામે પ્રનાપી પુત્ર હતો. અને તેને
કરેવપાળ તથા તેજપાળ નામના બે શ્રાવક વાણીયાઓ મંત્રી

હતા. વાણીઆ જાત હોવા છતાં તે લકાષમાં આલાક, અને રાજ-
તાંત્ર ચલાવવામાં કુશળ હતા. તેમણે ખંભાત, ગોધરા સાબરમતી,
અને નર્મદા વચ્ચેનો તમામ મુલક જીતી લેઈને રાજ્યમાં પછો
સુધારા વધારા કર્યો હતો. અને એક વખત ખુદ દીલ્હીના ખાદશાહનું
સફર પણ તેમણે બર મુદ્દમાં પાછું હઠાવ્યું હતું.

લક્ષ્મીના સદુપયોગ—આ બે બાઈઓ પાસે અપાર લક્ષ્મી
હતી. શેત્રુજી આશુ અને ગીરનાર ઉપર તેમણે કરોડો રૂ. ખર્ચ
આપીને બંધાવેલાં સુંદર, ભવ્ય ને વિશાળ દહેરાં હજી પણ તેમના યશ
શ્રીસ્વતંત્ર આપણને ખ્યાલ કરાવે છે. અને ખૂબું ધન ખર્ચીને તળાવ
કુવા, વાવ વિગેરે લોકોપયોગી કામો તેમણે કરેલાં છે તે અત્યાર
સુધીની પ્રજાને ઉપયોગમાં આવે છે.

રાજાનું મરણ—રાજા વીરધવલ ઇ. સ. ૧૨૪૦ મરણ પા-
મ્યો. તેને ચિરમહેવ ને વિશાળદેવ નામના બે કુમાર હતા, વા-
ણીઆ મંત્રીઓની મદદથી વિશાળદેવ ગાદીએ બેઠો અને પછી
મોટા બાઈનો ભય ગયા પછી જોની મદદથી પોતે રાજા થએલો.
તે વાણીઆ મંત્રીઓ પ્રત્યે બેવડાદાર થઈ તેમને મંત્રી પદથી દૂર
કર્યા અને નાગર બ્રાહ્મણને મંત્રીપદ (પ્રધાનવટ્ટ) સોંપ્યું પછી
તેણે અમલહિલપુરની ગાદી ઉપરથી સોગંદી વંચના ઉત્સાહ હત-
ભાગ્ય રાજા ત્રિભુવનપાળને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો. અને પોતે
ગુજરાતનો મહી થઈ બેઠો. મુસલમાનોએ ધર્માધિપણાથી નાશ કર-
વેલાં દેવતા તેણે ફરીથી બંધાવ્યાં વીરજનગર અને વિજયપુર સ-

હેરા વસાબ્યાં. તથા ડબોઈ નો કિલ્લો બંધાવ્યો. આ રાજા કણ્ઠાઈ
કની રાજકુમારીને પરણ્યો હતો.

અબ્દુનિઝેવ ઇ. સ. ૧૨૧૧ થી ૧૨૭૪—૧૩ વરસ વિશળ-
દેવ પછી તેનો છોકરો અબ્દુનિઝેવ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. તેના
વખતમાં કંઈ બળુવા લાયક બનાવ બન્યા નથી.

સારંગદેવ ઇ. સ. ૧૨૭૪ થી ૧૨૯૬—૨૨ વરસ. આ રાજા
ના વખતમાં રાજ્ય શાંતિ સારી હતી.

કરણ્યધેસી—ઇ. સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૦૪—૮ વરસ આ કમ-
ભાગ્ય રાજાએ ગરવી ગુજરાતને પોતાના વિલાસી અને સ્વચ્છંદી
પણાના કુષ્ટ કુર્ણુઓથી સદાને માટે ઈસ્લામ રાજકર્તાઓના હાથમાં
સોંપી અને વાઘેલાવંશની તથા ગુજરાતમાંના રજપૂત રાજ્યની પૂણી
હુતિ કરી

આ રાજાને માધવ અને કેસવ નામે બે નાગર બાઈઓ
મંત્રી હતા. માધવની સ્ત્રી રૂપસુંદરી અતિ રૂપલાંવણવતી હોવાંથી
વિષયી રાજા કરણે માધવને દુરદેશ રાજકાર્ય માટે મોકલી, કેસવને
મારી નાંખી, રૂપસુંદરીને પોતાના જનનામાં મોકલાવી. પત્નિની
દુર્દશા અને બાઈના મરણનું વેર વાળવા માધવે દીક્ષીના આદેશાહ
અહમદાબાદીનને ઉશ્કેરીને ગુજરાત પર ચડાઈ કરાવી. અહમદાબાદીને
વહર તસરતખાંન તથા બાઈ અફઝલખાનને બળવાન સૈન્ય
આપી ગુજરાતપર મોકલ્યા. તેમણે આવીને ઇ. સ. ૧૩૦૪ માં
ગુજરાત કબજે કર્યું. કરણ્યધેસી માત્ર પોતાની એક નાનકડી બાળ

દેવજદેવીને સાથે લેઈને નાસી ગયો, યવન સેનાએ તેની રાણી કૌલાદેવીને પકડી દીઠ્ઠી મોકલી દીધી, ત્યાં તે પવિત્ર ક્ષત્રિયાણી મટીને બાદશાહ અલાઉદ્દીનની માનીતિ બેગમ થઈ પડી ગુજરાતને કાયમને વારતે રંડાપો આવ્યો. રૂઢમાળ તૂટ્યો, હજારો દેવાલયો તૂટ્યાં, અને ધણાં ગામો, નગરો, યવનરાજની સેનાએ હુટ્યાં તથા ખાળ્યાં, ફક્ત એક કરણુધેસાની મુર્ખતાએ આખી ગુજરાતનો સર્વ નાશ કર્યો.

કરણુધેસો નાસીને નાશકના બાગલાણુ નામે પહાડી પ્રાંતમાં સંતાયો, અને લાચારીથી તેણે પોતાની પુત્રી દેવજદેવીની સગાઇ દેવગીરીના મરાઠા રાજા રામદેવના કુંવર સારંગદેવ સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું. તેવામાં તેના દુષ્ટ તગદીરથી અલાઉદ્દીનની ફાજને દક્ષિણમાં આવવાનું થયું, અને તેની બહાલી બેગમ કૌલાદેવીએ પોતાના આગલા ખાવિઃ કરણુ પાસેથી દેવજદેવને ખેંચી લાવવાનું ફાજને ફરમાવ્યું. બાદશાહના લશ્કરે દેવગીરી આવતાંજ કરણુરાજ પાસે દેવજદેવી માગી. રાજા કરણુ રાજ વગરનો હતો. છતાં પણ લાજ વગરનો નહોતો, દેવજદેવીના બદલામાં તેણે ઇસ્લામ સંમત થઈને લગાઇ આપી, ધણાં શુરવી માદામ કરીને લડ્યો, પણ હાર્યો, અને માર્યો ગયો. દેવજદેવે દુસ્મનને હાથ ગઈ, દીઠ્ઠી પહોંચી, અને પોતાની બેગમ માતાને મળી, તથા લાલબદા ખીન્દરખાત સાથે તેની સાદી પથુ તરવજ થઈ, એ રીતે ગુજરાત મુસલમાનોના કાયમમાં આવી, અને દીઠ્ઠીના બાદશાહ અલાઉદ્દીન તરફથી તે ઉપર એક સુખાની નિમણૂક થઈ.

ગુજરાતમાં મુસલમાની અમલ.

કરણ વાઘેલાએ ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં મુક્યું ત્યારથી એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૪ થી ગુજરાતપર દિલીના બાદશાહ તરફથી સૂબાઓ આવવા લાગ્યા, અલીશખા, કમાલુદ્દીનમલીકદ્દીનાર વિગેરે ધણા શુબાઓ આવી ગયા. તે બધા સ્વતંત્રપણે વર્તતા, રમતપર ભુલમ ગુજારતા, દેશના લોકોને વટલાવી, તેમના દેહના તોડી નાખતા,

મહમદશાહ—ઈ. સ. ૧૩૯૧ માં જફરખાન નામે શુબેદાર નીમાયો, તે તદ્દન સતતપણે વરતવા લાગ્યો, અને દિલીના બાદશાહની તાબેદારી ચોડીને દેધને ઇ. સ. ૧૪૦૩ માં તેણે પોતાના જોકરા તાતારખાનને મહમદશાહનો ઇલ્લાખ આપી, ગુજરાત નો પેહેલો સવત્ર બાદશાહ ઠરાવી ઇ. સ. ૧૪૦૭ માં મરી જવાથી જફરખાનપોતે મુજફરશાહ નામ ધારણ કરીને માદીએ બેઠો.

મુજફરશાહ—ઈ. સ. ૧૪૦૭ થી ૧૪૧૧—૪ વરસ તેણે ઇડરના રાવપર અડાઈ કરી તેને હરાવ્યો અને હિંદુ પ્રજા ઉપર ધણો ભુલમ ગુજાર્યો તે ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં મરી જવાથી તેનો પપૌત્ર અહમદશાહ માદીએ બેઠો.

અહમદશાહ ૧ લો ૧૪૧૧ થી ૧૪૦૧—૩૦ વરસ આ શુલતાને અસાવલના રાજ્ય આશા બીકને હરાવીને ઇ. સ. ૧૪૧૩ માં પોતેના ગુરુ સૈયમજ ખખલની સલાહથી સાબરમતીને કાંઠે અમદાવાદ (અમદાબાદ) વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી તે સહેરની રચના કરવામાં સૈયમઅહમદખતુ.—શુલતાન અહમદ સૈયમ મહમદ અને મુલ્લા અહમદ એ માર જણ હતા.

આ બાદશાહ ધર્મીય હોવાથી હિંદુઓને બહુ દુઃખ હતું. તેણે
 ધંડરના રાવને વશ રાખવા માટે હાથમતિને તીરે કિલ્લો બંધાવી,
 અહમદનગર (અમનગર) નામે શહેર વસાવ્યું. આ સુલતાને મા-
 જવા તથા દક્ષિણના બાદશાહો, અને મેવાડ, જુદિકાટા વિગેરેના રા-
 જ્યોને હરાવીને ખંડણી લીધી હતી.

અહમદશાહ બીજો—૧૪૪૧ થી ૧૪૫૨—૧૦ વરસ આ
 સુલતાને આંખાનેરના નવળ ગંગાદાસને પાત્રાગદમાં ઘેર્યો હતો,
 પણ માજવાનો બાદશાહ રાવળની મદદે આવવાથી સુલતાન ભય
 પામીને નાસી આવ્યો. જેથી અમીરોએ તેને મારી નાંખી, તેના
 છેકરા કુતુબને ગાદીએ બેસાડ્યો.

કુતુબશાહ—૧૪૫૧ થી ૧૪૫૯—૮ વરસ. આ સુલતાનના
 વખતમાં માજવાની ફોજ સરખેજ આવી હતી, પણ તે સામે ચવાથી
 પાછી ગઇ. કુતુબ શાહે ચિતોડના કુંભારાજા ઉપર સવારીઓ
 કરી તેને નસાવ્યો, અને અમદાવાદમાં કંકરીયું તળાવ બંધાવ્યું છે.

હાઉદશાહ, ૧૪૫૯ થી ૧૪૫૯—૦ વરસ આ સુલતાન
 રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક હોવાથી અમીરોએ તેના ભાઇ મહમદ
 ત્રીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

મહમદ ત્રીજો (મહમદ બેગડો) ઇ. સ. ૧૪૫૯ થી,
 ૧૪૧૩-૫૪ વરસ. એણે પાવાગઢ, અને જુનાગઢ એ બે મહ-
 ઠ્ઠેશા હોવાથી તે બેગડો કહેવાયો છે, તે બંને બજવાન અને
 જુદિકાળી પરંતુ ધર્મીય હતા. અને ચૌદ વરસની નાની ઉંમરે તે
 ગાદીએ બેઠો હતો.

જુનાગઢના મોડળીક રાજાને હરાવી, અમદાવાદમાં આણ્યો. તેનું રાજ્ય ખાસલા કરી, તેને સુસમલાન બનાવ્યો, અને તેનું નામ મોડળીક બદલી તાખીને ખાનજહાન પાડયું.

ચાંપાનેરને ૧૧૧ વરસ ઘેરો ધાલી, ત્યાંના પતાઈ રાવળને હરાવીને તેનું રાજ્ય ખાલસા દ્રુચું-એ પતાઈ રાવળના વંશજે હાલ છોટા ઉદેપુર તથા દેવગઢ ખારીયામાં રાજ્ય કરે છે. સુલતાન મહમુદે તે પછી ઇંડર અતે શિરોહી વિગેરે ધણા રાજાઓને જીત્યા. અને દારિકાંતી મૂર્તિ ખંડિત કરી, દેહરામાં મસીદ બંધાવી, ને રાજાને અમદાવાદમાં લાવી, રીખાતી રીખાતીને માર્યો.

આ સુલતાને મહમુદાખાદ અને સુરતકાખાદ નામે નગરો વસાવ્યાં. મહેમદાવાદમાં ચાંદસુરજમહેલ અને લમરીઓ કુવો બંધાવ્યો તે ઉપરાંત સરખેજમાં મકરખાનો રોજો, ગંજખાસનો રોજો, શાહખાલમનો રોજો, હરીયાખાનનો રોજો, હાદાહરીની વાવ, અગાળજની વાવ. વિગેરે ધણાં મકાનો અને બાંધ કામે કરાવેલાં છે. વળી તેને નકરી કામનો તથા ઝાડો રોપવાનો ધણો શોખ હતો. અમદાવાદની બાગે ફરદાસની જગા હજી પણ તેનું જાન કરાવે છે.

મહમદ બેગડાને ખાવાનું બહુજોઈતું રાત્રે પલંગ નીચે તે હમેશાં ખાવાનું ઢંકારી મૂકતો. ફક્ત સુસમલાનોમા તે ન્યાયી અને પરાધિકારી ગણાતો. પરંતુ તે જેટલો બહાદુર ને પ્રતાપી હતો તેટલોજ તે નિર્દય, ધર્મીય ને ધાતકી હતો. જેથી કદી પણ તેને મોઈ મારા રાજાની મજબૂતીમાં મુકી શકાય નહિ.

મુજફ્ફરશાહ ખીજો—ઈ. સ. ૧૫૧૩ થી ૧૫૨૫-૧૨ વરસ. આ સુલતાનને ઈડરના રાવે તથા ચિતોડના સંગરાણાએ તેના મુલક લૂટી, સતાવીને બહુ હેરાન કર્યો. માળવાના બાદશાહને તેના રજપૂત વજીર મેદનીરાયે કેદ કરેલો. જેથી બાદશાહે આ સુલતાનની મદદ માગી, ત્યારે સંગરાણાએ મેદનીરાયને મદદ આપી જેથી રજપૂતોને મુસલમાનોને બચાવ કર લડાઈઓ ચાલી.

સિકંદર શાહ—ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૫૨૬-૦ આ સુલતાનને બાઈએ બાઈના કજીઆમાં અમીરોએ મારી નાંખ્યો.

મહમદશાહ ચોથો—ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૫૨૭—૧ વરસ આ સુલતાનને તેના બાઈ બહાદુરશાહે ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો.

બહાદુરશાહ—ઈ. સ. ૧૫ ૭ થી ૧૫૩૩—૬ વરસ. સુલતાન બહાદુરશાહ ખરેખર બહાદુર હતો, તેણે આનંદેશ માળવા, અને અહમદનગર જીતી લેઈ ચિતોડના રાણા પર સવારી કરી તે વખતે બધા રજપૂત વીરોએ કેસરીયાં કર્યા. પછી સુલતાને સીલેહીના તાબાના રાયસનના કિલ્લા પર સવારી કરી, કારણ કે તેણે માળવાના રાજાની બેગમોને પકડી હતી, તે પાછી આપી દેવા બહાદુરશાહે તેને લખ્યું પણ તેણે ન માન્યું. જેથી બહાદુરશાહ તેની સાથે લડ્યો, અને ચિતોડની માફક રાયસેનના રજપૂત વીરો પણ કેસરીયાં કરીને મૂચા. તે પછી ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં તેણે માંડુના કિલ્લો લીધો, એવામાં મોગલબાદશાહ હુમાયુએ આવી ગુજરાત જીતી લીધું. પણ બાદશાહે કરેલું બંડ સમાવા હુમાયુ બંગાળામાં ગયો, દીવ બંદર ઉપર સવારી લઈ ગયો. ત્યાં શીરંગીઓએ તેને ફગાવ્યાજીથી મારી નાંખ્યો.

મહમદ પ મો ઉફે મહમદ લતીફખાન-ધ. સ. ૧૫૩૩ થી ધ. સ. ૧૫૫૪—૨૧ વરસ. આ સુલતાન નાની હિમરે ગાદીએ બેઠો હતો, તેણે લાયક હિમરનો થયા પછી, અને રાજસત્તાનો કુલ અધિકાર હાથમાં લીધો પછી હિંદુ પ્રજા ઉપર ઘણો બુલ્લમ ગુજરવો માંડ્યો અને રાજપૂત રાણા તથા ઠાકરડાઓની જમીન બગીરો બળાતકારે ખુંચી લેવા માંડી. તેના એવા અત્યાચારથી કંટાળી જઈને તેના ધુરહાન નામના નોકરે તેને મારી નાખ્યો, પછી અહમદ નાના એક બાળકને ગાદીએ બેસાડી સરદાર ઐતિઆદખાન તેના નામે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. પણ તે બાળ સુલતાન તેના તાબામાંથી સ્વતંત્ર રાજતંત્ર ચલાવવાનાં કાવત્રા કરવા લાગ્યો. જેથી ઐતિઆવખાને તેને પણ મારી નાખીને સુઝદરશાહ ત્રીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

સુઝદરશાહ ત્રીજો—ધ. સ. ૧૫૬૧ થી ૧૫૭૩-૧૨ વરસ ગુજરાતનો આ છેલ્લો સુલતાન હતો, તે પોતાનાં રાજ્ય અને સરદારોને સાચવી શક્યો નહિ, જેથી તેઓમાં અંદરે અંદર લડાઈ ટંટા થવા લાગ્યા. તેવામાં દીલ્હીના અકબરઆદશાહે ધ. સ. ૧૫૭૩માં આ સુલતાનને હસવી ગુજરાત ખાલસા કરી તેને આગ્રામાં કેદ કર્યો. આગ્રામાં નવ વરસ કેદ બોગવીને સુઝદર નાસી છુટ્યો, અને કેટલાક રાજાઓ સાથે સંપ કરીને ગુજરાત પાછું મેળવવા ૭ વરસ સુધી અકબર સામે લડ્યો, પરંતુ ધ. સ. ૧૫૯૧ માં ફરીથી અકબરના હાથે તેને પકડ્યો. તેને આગ્રે લઈ જતાં તે સ્ત્રીમાંજ આખ્યાત કરીને મરી ગયો.

પુનરા તૈન.

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સુલતાની—આ હેલ્લા મુજરશાહથી સમાપ્ત થઇ. તેમાં ૧૫ બાદશાહો થયા તે પૈકી, ૬ નબળા અને ૬ પરાક્રમી ને ચતુર પરંતુ ધર્માધ અને જીલમી હતા. જેથી તેમાંના કોઇની સારા રાજમાં ગણવી થઇ શકતી નથી. જે તેઓએ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે સમાન બાવ રાખ્યો હોત, ધર્મોપણું ત્યાગ્યું હોત, એક પ્રજાની સંપૂર્ણ પ્રીતિ સંપાદન કરી હોત, અને અત્યાચાર ટાળી દીધી તો તે સ્વતંત્ર સુલતાની ધણી મુદત સુધી બાળપુર્વક ટકીહોત.

મોગલાઇ રાજ્ય.

અકબર શાહ—મોગલ શહેનશાહ અકબર ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં ગુજરાત ખાલસા કરી, લાંબા કાળથી ચાલતી અંધેર વ્યવસ્થા અને અશાન્તિ દૂર કરી શાન્તિ પાથરી, પ્રજાને સુખી કરી. ગુજરાતને નવ-જીવન મળ્યું, અને પ્રજામાં નૂતન બળ પ્રસર્યું. શાણા અકબરે યુક્તિપૂર્વક હિંદુ મુસલમાનોની પ્રીતિ સંપાદન કરી દેશમાં સમાધાની પાથરી, ઉત્તમ રાજ્ય વ્યવસ્થા આદરી ગેરબ્યાજખી રીતે અમલના અંધા સુસ્તાનોએ ખુંચાવી લીધેલી જમીનોં જગીરો, રાજા રાણા અને કોઠારામાં જેની હતી તેને પાછી આપી. અને સંપૂર્ણ રીતે દેશમાં સલાહ શાંતિ પાથરી.

સલીમ કોર્ષે જહાંગીર—એ અકબરનો પુત્ર હતો. એક વખત ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે તેણે અમદાવાદને ગીદા બાદની ઉપમા આપી. કારણ કે અમદાવાદની હવા તેને મારક આવતી નહોતી. આ બાદશાહની વખતમાં પણ અકબરની મારક રાજ્યમાં શાંત હતી.

શાહજહાન—એ જહાંગીરનો પુત્ર હતો. ત્યારે તે ગુજરાતનો સુખો હતો ત્યારે તેણે અમદાવાદમાં શાહીબાગ નામે જે

મુંદર મહેલ ખધાવેલો તે હજી પણ કાયમ છે હાલ તેમાં ઉંચિ-
લાગના કમીશનર રહે છે.

ઔરંગ જેમ ઉર્ફે આલમગીર—શાહજહાં પછી તેના
છાકનો ઔરંગઝેબ ' આલમગીર ' નામ ધારણ કરીને ગાદીએ
બેઠો. તેણે અકબરના વખતથી આલમગીર આવેલી રાજનીતિ તોડી
નાખી હિંદુ મંત્રી ઉપર હદ ઉપરાંત જુલમ ચુગવ્યો. આલમગીર
જુલમી, નિર્દય, ધાતકી, અને ધર્મધૂંધતો. તેના વખતમાં રાજ
પૂતો, અને મરાઠાઓએ મોગલાઇ તોડી પાડવાની તૈયારીઓ કરી.
આ વખતે યુરોપની કેટલીક મંડળી આ દેશમાં હતી—તેમાં અંગ્રેજો
વધારે જોરપર હતા.

મરેઠી રાજ્ય.

ઔરંગઝેબ પછીના પાદશાહો નબળા નીવડવાથી અને મુ-
ગલ સરદારોમાં ફાટફૂટ થવાથી દીલ્હીની મોગલ સલ્તનતની ડો-
લમડોલા થવા માંડી. આ વખતે મરેઠી રાજ્ય કથાપક દક્ષિ-
ણના વીર પુરુષ શિવાજીએ મરેઠી સત્તા જમાવી દેખ મરેઠી
રાજ્ય મજબૂત કર્યું.

શિવાજીના પૌત્ર શાહુને સતારાની ગાદી મળી. અને આ-
લાજ પેશ્વાએ ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં પુનામાં ગાદી કરી, શાહુ
રાજને ખંડેરાવ અને દામાજી ગાયકવાડ એ બે સેનાપતી હતા
તેઓ વારંવાર ગુજરાત પર ચઢી આવતા. અને મોગલોને હાજવતા.

ઈ. સ. ૧૭૨૧ માં ખંડેરાવ, અને દામાજી ગાયકવાડ ગુજરી
ગયા, ને તેમની જગાએ ત્રંબકરાવ તથા પિલાજી થયા. એક
વખતે ત્રંબકરાવની દહતાઈથી બાજીરાવ પેશ્વાએ તેને મારીનાખ્યો.

અને ઇ. સ. ૧૭૩૧ માં પિલાજી ગાયકવાડને ગુજરાતનો વહીવટ સોંપ્યો ત્યારથી ગુજરાતની મોગલાઈ નાશ પામીને ગાયકવાડી શરૂ થઈ. પિલાજીએ રાજધાની વડોદરામાં કરી અને આસપાસના રાજા, નવાબોને જમાવીને જગજગસ્તીથી ખંડણી વસુલ કરી.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

આ વખતે દીલ્હીના બાદશાહ તરફથી જોધપુરનો અમર-સીંહ ગુજરાતનો સુબો નિમાયો. તેણે પિલાજીને ઇ. સ. ૧૭૩૨માં ડોકારમાં મારી નાખ્યો જેથી પિલાજીનો પુત્ર દામાજી ગુજરાતનો રાજા થયો. તેણે બહાદુરીથી ધણી સત્તા જગાવી દીધી. અને પૈશ્વા સરકાર સાથે સંપ કરી, ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં અમદાવાદ જીતી લેઈ, મોગલ સલ્તનતની સમાપ્તિ કરી;

મોગલ સલ્તનતની ફાટપુટના સમયમાં સુરતનો નવાબ પોતાનો મુલક જળવી શક્યો નહિ. તે પ્રસંગનો લાભ લેઈ અંગ્રેજની વેપારી મંડળીએ સુરત કબજે કર્યું. અને બીજે સ્થળે પણ અંધાધુંધી જોઈને વેપારનું કામ પડતું મુકી, રાજ મેળવવામાં ચિત્ત લગાડ્યું.

દામાજી ગાયકવાડના મરણ પછી તેના છોકરાઓ સામસામે લડવા લાગ્યા. જેથી પૈશ્વા સરકારે તેના મોટા પુત્ર શિવાજીને ગાદી આપી. પણ તે રાજમંજમાં નાલાયક જણાવાથી બીજા પુત્ર ફત્તેહ-સીંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૮૪ સુધી સારી રીતે રાજકારભાર ચલાવ્યો.

હવે અંગ્રેજ લશ્કરે ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં ભરૂચ જીત્યું. અને ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં ગુજરાતમાં વિજય પણ મેળવ્યો.

ફતેહસીંહ પછી માનાજી અને માનાજી પછી મોર્ચીદાસ

ગાયકવાડ થયે તેના વખતમાં સેલુકર નામે મુખેદાર પેઠા તરફથી અમદાવાદમાં આવ્યો તે ઘણો જુઝમી હતો ને તેના વખતમાં અમદાવાદમાં ગાયકવાડની તથા પેઠાની એ બેઉ સત્તા ચાલતી હતી. ગાયકવાડ સરકાર ગાયકવાડની હવેલીમાં પેઠા સરકાર ભદ્રમાં રહેતા સેલુકર ગાયકવાડની હવેલીપર હુમલો કર્યો જેથી ગાયકવાડ સરકારે તેને કેદ કરી વડોદરે મોકલી દીધો.

ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં નવાબને સાલિયાણું બાંધી આપીને અંગ્રેજોએ સુરતનો કલ કબજો કરી લીધો અને ગોવીંદરાવે પણ ગુજરાતમાંથી પેશ્વા સત્તા નાશુદ્ધ કરી. તેની પછીના રાજ્યો નામળા પડતા ગયા. અને એવી વખત આવી પડી કે અંગ્રેજની મદદ વિના ગુજરાતનું ગાયકવાડી રાજ ચાલી શકે નહિ. જેથી ગાયકવાડ અંગ્રેજના તામેદાર થઈ તેમની સલાહ મુજબ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા જેથી અંગ્રેજોને પણ ઘણાં પરગણાં મળ્યા અને ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અમદાવાદ પણ અંગ્રેજોને હાથ આવ્યું. આજીંદરાવના વખતમાં તેના પિતરાઈ ભાઈ મહારાજરાવ ગાયકવાડે બંદ કહ્યું. તે અંગ્રેજોએ સમઠ્યું. અયે અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ગાયકવાડે દેશમાં સલાહ શાંતી પાથરી હાલ ગાયકવાડ સરકાર શ્રીમંત મહારાજાસયાજીરાવ ત્રીજા છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય.

દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયા પછી રાજ રાજવાડાઓના અસ્તવસ્તના ઝગડા બંધ પડ્યા. સીમાડાઓ અને દેશી રાજ્યોની હદોનું સમાધાન થયું. અને શાંતીથી રાજ્ય ચલાવવા માટે અંગ્રેજ સરકારે આ દેશના બે ભાગ પાડ્યા. (૧) ખાલસા મુલક (પોતાના તાબાના મુલક) (દેશી રાજ્યો.)

આણસા મુસદ્દામાં પોતે સુવરેખી રાજનીતિ દાખવ કરી દેશની આબાદાની વધારી અને દેશી રાજ્યોમાં પણ રાજ્યોને રાજ્યકાર્યમાં સલાહ આપવા સાર પોલીટિકલ એજન્ટો, રેસીડન્ટો અને કમિશનરો વિગેરે મોકલી નવી રાજનીતિ અંધારીને પ્રગટને સુખી કરી.

ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં ગુજરાતમાં આગગાડી પ્રખલ થઇ. અને ત્યાર દરમિયાન એફિસ વિગેરે ખોલ્યાં. ધાર ધીરે દેશમાં રેલવે ફેલાતી ગઇ. અને દેશની આબાદાની તથા સુખ શાન્તી વધતી ગઇ.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં દેશી સિપાઇઓ અને ખંડખોર રાજ-વંશીઓ તથા મુસલમાન સુબાઓ દેશમાં ભારે ગળવો જમાવ્યો તે પણ અંગ્રેજ સરકારે ચાલાક અમલદારો અને ચાલાક સીપાઇઓની મદદથી ખેસાડી દીધો. આપણા દેશનું રાજ્ય અંગ્રેજોની હસ્તે ઈડિયા નામની વેપારી કંપની ચલાવતી હતી. ખગવો સગી થયા પછી તે ઈંગ્લાંડના મહારાણિ વિક્ટોરિયાએ પોતાના હાથમાં લીધું. ત્યારથી પહેલાં કદી પણ નહિં જોએલી હોય તેવી સુખ શાંતિ અને આબાદાની દેશમાં પથરાઇ. મહારાણીજીની પછી તેમના વડા કુંવર સાતમા એડવર્ડ કિંગના શહેનશાહ થયા. તેમના વખતમાં પણ દેશમાં સુખ શાંતિ તેનીજ રીતે જળવાઇ રહી. અને ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં તેઓ સ્વર્ગવાસી થવાથી હાલના મહારાજા નામદાર પાંચમા જ્યોર્જ આપણા દેશના શહેનશાહ થયા છે. પ્રજા તેમનું રાજત્વ અખંડ રાખે, અને આપણા એ માથાળુ રાજા જુગ જુગ હવે.

જાહેર ખબર.

અમારે ત્યાંથી નવા ધોરણને અનુસરીને વિપથો સાથે તૈયાર કરેલી પહેલેથી સાત થે ધીની નોટો, નવિન પદ્ધતિ મુજબ તૈયાર આવેલો લાલશંકર કૃત મોટા ગણિતનો તથા કૃત ગણિતનો ખુલાસો, કિંડરગાર્ટનની નવીન સાથેનો દેસીહિસાબ ભા. ૧ લો, મુખગણિત, ડાઈંગ બુકો તથા ડોરી ડાઈંગ બુક નવાં ધોરણ મુજબ શિક્ષણને લગતાં કિંડરગાર્ટનનાં સાહિત્યો વીગેદેતમ ગુજરાતી અને ઇંગ્લેશ સ્કુલોમાં આવતાં, અને ઈના લાયબ્રેરીનાં તમામ પુસ્તકો ઇંગ્લીશ ને ગુજરાતી હીન્દી નરીઓ, પાઠમાળા તથા જ્યોગરાફીની ગાઈડો નાના મોટી સુંદર નવા વરસની ફેન્સી ડાવરીઓ, અને રણ પેન્સિલ વગેરેની સ્ટેશનરી સામાન, દર વરસે છાપવામાં આવતાં નવા રાજમેળ અને અડધીયાં વીથે કીશાયત આવે મળશે. વેપારીઓ તથા માસ્તરો સાડાં કમીશન આપવામાં આવશે.

લખો આ મળે,

એસ. બી. શાહની કંપની

પાનકોરને નાકે—અમદાવાદ

